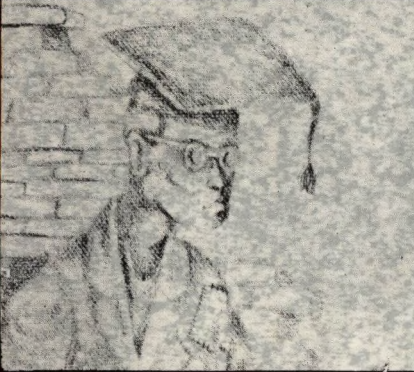

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ	Η ΑΝΩΤΑΤΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ	ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΑ «ΕΠΙΚΕΝΤΡΑ»
	Κέντρο Georges Pompidou, οι μη κωνφ γκραντ έπεχείρησαν νά κάνουν σέ ιδιω τόν τίτλο Μόσχα - Παρίσι - τό συνηθ κονφορμιστές ζωγράφοι πού έξωθούντ 'Αλλά, από τίς 21 Φεβρουαρίου κιόλ ζωγραφικής, ό φυσικός Γκεόργκι Μικ Μάρτιο, στή Μόσχα, ή άστυνομία θάζει Κουζνετσόβα όπου γινόταν μιά έκθεση. λάκιση μετά από μιά συνέντευξη τύπου κειτο νά γίνει ταυτοχρόνως στή Μόσχα Παρίσι, στίς 18 καί 19 'Απριλίου. Τελι Έργα τους σ' ένα διαμέρισμα στό Λένιν όργανα τής πολιτοφυλακής έκαναν τή έκρεμάσουν τούς πίνακες τους καί σφ νκι Μισαήλωφ καταδικάστηκε στίς 18 Σ	
BEAUBOURG: ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΟΥΛΤΟΥΡΑ	ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ	Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Χρυσάνθου Λαζαρίδη, Φοιτητικές καταλήψεις καί άριστερά ● Παντελή Μπουκάλα, 'Υπάρχουν κι άλλοι δρόμοι ● Γιώργου Κοροπούλη, 'Υπάρχουν κι άλλοι δρόμοι; ● Κώστα Ζουράρη, Μουσηγέτης σφυροδρεπανηφόρος ● 'Αγγελου 'Ελεφάντη, 'Ο τρόμος πάνω άπ' τήν πόλη ● Κωνσταντίνου Τσουκαλά, 'Η εξέλιξη τών ήμερομισθίων στήν Ελλάδα του 19ου αιώνα ● Γιώργου Καρρά, Ξανά «άπ' τό κονσερβοκούτι στόν κοντυλοφόρο» ● Γ.Μ. Σηφάκη, 'Η ποιότητα τής 'Ανώτατης Παιδείας στήν Ελλάδα ● Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, 'Η άνθρωπολογία σέ κρίση (Β') ● E. Etkind, Beaubourg: Κουλτούρα καί άντικουλτούρα ● Δημήτρη Νικολάου, Κρίση τής άριστερας καί άντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα ● Διεθνή θέματα, Λ.Δ. 'Αφγανιστάν: ένα μοντέλο, Χρυσός, πετρέλαιο καί άλλα, Λίγα παραπάνω γιά τό ένεργειακό ● Βάσως Κιζήλου, Τό σπίτι του λαού: οίκοδομική έξόρμηση του ΚΚΕ ● Μάριου Παμφιώτη, 'Ο νεοελληνικός λόγος στό έλληνικό σχολείο ● Βιβλιοκρισίες ● Βιβλία-Περιοδικά ● 'Αλληλογραφία.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεύχος 31 ● Δεκέμβριος 1979 ● 60 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση, Δεκέμβριος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Άθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Άγγελος Έλεφάντης	Ο τρόμος πάνω από την πόλη
Παντελής Μπουκάλας	Υπάρχουν και άλλοι δρόμοι – όταν οι φοιτητές καταλαμβάνουν
Γιώργος Κοροπούλης	Υπάρχουν και άλλοι δρόμοι; – βραχύς αντίλογος για ιδανικούς αυτόνομους
Χρυσάνθος Λαζαρίδης	Φοιτητικές καταλήψεις και άριστερά: όποιος σπέρνει θύελλες, θερίζει...
Κώστας Ζουράρις	Μουσηγέτης σφυροδρεπανηφόρος
Γιώργος Καρράς	Ξανά «από τό κονσερβοκούτι στον κοντυλοφόρο...», Συζήτηση με τὰ «Επίκεντρα».
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς	Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, μιά πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος.
Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου	Η ανθρωπολογία σέ κρίση(B)
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος	«Λ. Δ. Άφγανιστάν: ένα μοντέλο»
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	Χρυσός, πετρέλαιο και άλλα
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	Λίγα παραπάνω για τό ενεργειακό
Γ. Μ. Σηφάκης	Η ποιότητα τής ανώτατης παιδείας στην Ελλάδα και ο ρόλος των νέων Πανεπιστημίων
Δημήτρης Νικολάου	Κρίση τής άριστερας και αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα – άπάντηση στον Διονύση Καψάλη
Έφιμ Έτκιντ	Beaubourg: Κουλτούρα και αντικουλτούρα
Άγγελος Έλεφάντης	Η «Τρέλα» και ή «Σπουδή»: δύο νέα φοιτητικά περιοδικά
Διονύσης Καψάλης	«Γιαννούλη Χαλεπά, περίοδος III».
Άγγελος Έλεφάντης	«Ο έμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα»
Μ.Λ.	«Άδαμάντιος Κοραής: Άλληλογραφία»
Μάριος Παμφιώτης	Ο νεοελληνικός λόγος στό ελληνικό σχολείο
Βάσω Κιζήλου	Τό σπίτι του λαού: οικόδομική εξόρμηση του ΚΚΕ
Βιβλία – Περιοδικά	
Έπιστολές	
Εύρετήριο τευχών 1979 (24-31)	

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 600. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώ-
πης: έξάμηνη 450 δρχ., έτήσια 850. ΗΠΑ – Καναδά (άερ.): έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1000 ● Για
Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ –
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 32.45.332. ● ΑΛΛΗ-
ΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Άθήνα.

Έκδότης: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοχειοθεσία:
Φωτοκύτταρο ΕΠΕ Βασ. Άλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού,
Στυμφαλίας 8 – Περιστέρη, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ● Φωτογραφική
έπιμέλεια: Σπύρος Βασιλείου, Χ. Τρικούπη 24, τηλ. 3612349

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

‘Ο τρόμος πάνω άπ’ τήν πόλη

Λέγεται ότι ό τύπος είναι ή τετάρτη έξουσία, ή έκφραση τής κοινής γνώμης, ότι άποτελεί ιδιότυπο κρατικό ιδεολογικό μηχανισμό, ότι ένημερώνει, άσκει κοινωνική και πολιτική κριτική, ότι μορφώνει κ.λπ. κ.λπ. Οί όρισμοί αυτοί υποδηλώνουν ότι πρόκειται για μία πολύ σοβαρή υπόθεση. Και σίγουρα είναι. Άλλά από τή μεριά μου θά διακινδύνευα ένα περιεργο όρισμό πού δέν άξιώνει, βέβαια, καμιά θεωρητική ή περιγραφική πληρότητα αλλά, πάντως, νομίζω ότι άντιστοιχεί σέ μία όρισμένη πραγματικότητα.

Οί έφημερίδες μας, λοιπόν, – και μάλιστα έφημερίδες καταξιωμένες από τήν κοινή γνώμη ως άκραιφνώς δημοκρατικές, μου μοιάζουν άνατροφοδότες τών λαϊκών πλεγμάτων, τών προλήψεων και τών φόβων. Καθημερινά άντικατοπτρίζουν τό διάχυτο τρόμο του κόσμου και τόν άναμεταδίδουν πολλαπλασιασμένο, μεγενθυμένο, τερατοποιημένο, δραματοποιημένο. Θά τόν «κοινωνικοποιήσουν». Και ό τρόμος αυτός, τά άγχη και οι άγωνίες, θά έπιστρέψουν στό λαό-καταναλωτή ως άλογος πανικός. Ίδού πόσα σημεία και τέρατα συμβαίνουν στόν κόσμο κάθε μέρα. Δέν συμβαίνουν, άλλωστε, παρά σημεία και τέρατα. Ή πανάρχαια φοβέρα του τρομερου Γιεχωβά πού ύποτονθορίζει στό τροπάρι του ό παπάς – λιμού, λοιμού, σεισμού, καταποντισμού, πυρός, μαχαίρας, έπιδρομής άλλοφύλων, έμφυλίου πολέμου, αϊφνιδίου θανάτου... – μεταστοιχείώνεται καθημερινά μέ χοντρά παχιά γράμματα στά πρωτοσέλιδα ή στά ψιλά: δολοφονίες, έγκλήματα, άνατιμήσεις, πληθωρισμοί, καταστροφές, διασμοί, διαρρήξεις, δυστυχήματα, τροχαία, έξαφανισμοί, κι ό,τι άλλο μπορεί νά τρομοκρατήσει. Εικόνα τρομολαγνείας.

*Υπερβολές:

Καθόλου μόνο ή πραγματικότητα του τύπου είναι άπερίγραπτα ύπερβολική. Άς τήν άφήσουμε νά μιλήσει μόνη της, όπως τήν άπεικόμισαν τά ΝΕΑ, τίς χρονιαρές μέρες πού πέρασαν. Αυτή ή λαϊκή, δημοκρατική, άντικυβερνητική, άντικατεστημένη, άναγνωρισμένη από τήν κοινή γνώμη έφημερίδα, πού κάθε άπόγευμα στέκεται στό πλευρό του λαού για νά τόν ένημερώσει (ή πρώτη σέ κυκλοφορία ελληνική έφημερίδα), τό καμάρι τής ελληνικής δημοσιογραφίας, μάς πρόσφερε στίς 27.12.1979 τή γλαφυρότερη εικόνα του είδους.

Στήν πρώτη σελίδα: Άπό τούς 12 τίτλους-εϊδήσεις οι έντεκα ήταν τρομου σημαντικές. Τούς άντιγράφω. Έπτάστηλος ύπερτίτλος: «2 χάθηκαν στόν Όλυμπο – 6 πνίγηκαν άνοικτά τής Κύμης, 1 στίς πλημμύρες – και 373 (25 νεκροί) θύματα τροχαίων». Ό κύριος τίτλος: «4 ΜΕΓΑΛΕΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΙΑΤΙΚΑ». Άκολουθούν τά ύπόλοιπα τερπνά: «Πνίγηκαν 20 μ. άπό τήν άκτή», «Ήλικιωμένος κάηκε στό σπίτι του». «25 δέν γύρισαν στό σπίτι τους άπό τήν έξοδο». «Άυτοκτόνησε γιατί δέν πήρε τό δώρο του». «Πολιτικοί έξόρι-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

στοι επιβίωσαν τρώγοντας έρπετά». «Σεισμός και πανικός στην Άγγλία». «Άνησυχούν την Ν.Δ. οι εξέλιξεις». «Μισοπεθαμένους αναγκάστηκαν να τους αφήσουν».

Στην τελευταία σελίδα. Έπί 25 τίτλων-ειδήσεων οι 20 είναι επίσης έφιαλτογόνοι: «Καταστρεπτικές πλημμύρες – αποκλείστηκαν 24 χωριά...». «17 νεκροί στην Τουρκία σε έπεισόδια, διαδηλώσεις. 5.000 άτομα στίς φυλακές». «Σεισμός στο Κιλκίς». «Γλίστρησε στο λουτρό της και σκοτώθηκε». «Φωτιά σε ντισκοτέκ». «Συνελήφθησαν για τά έπεισόδια σε δάρος της ΑΕΚ». «Δέν κατόρθωσε να διασώσει τον αδελφό της, πνίγηκε σε αυλάκι». «Ή λαθραία πλατίνα τον έστειλε 2 χρόνια φυλακή». «Ήλικιωμένη αγρότισσα πνίγηκε σε δεξαμενή». «Χρυσόφορο τό αντικλειδί». «Δεκάδες τζογαδόροι έχουν συλληφθεί». «Τή σκότωσε ο θάνατος του συζύγου της». «Ναυτικός είχε περίστροφο σε Ι.Χ.». «Πνίγηκαν στον ώκεανό 30 ναυτικοί πλοίου της Φορμόζας». «Χομεινί: τό επόμενο βήμα θά είναι πόλεμος». «Πέντε ανήλικοι ρήμαξαν σπίτια και μαγαζιά». «Έκλεψαν δίκανο από Ι.Χ.». «Αυτοκτονία ψυχασθενούς». «Ο χρυσός έπιασε τά 500». «Άνυψωτικό μηχανήμα «τσάκισε» τεχνίτη».

Όποιος θέλει άς συνεχίσει τή στατιστική και σε άλλες έφημερίδες και σε άλλες μέρες και σε άλλες σελίδες. Φοβάμαι πώς όσο ψάχνει κανείς, ο όρισμός του τύπου ως ανατροφοδότη του τρόμου, του άγχους, της φρίκης και της αγωνίας του κόσμου θά βγαίνει αληθινός. Και τό επιθύμιο αληθινότερο: Άνθρωποι τρομοκρατημένοι κατατρομοκρατηθείτε. Έξω από τά σπίτια σας παραμονεύουν θεριά. Κλειστείτε μέσα και πλήρης συσκότιση. Μπορείτε όμως να αναζητήσετε παραμυθία της ψυχής σας στο ήμίφως της τηλεόρασης. Και τήν τρομολαγνική σας ενημέρωση, αντί δέκα δραχμών, στίς δημοκρατικές έφημερίδες.

Άγγελος Έλεφάντης

Ύπάρχουν κι άλλοι δρόμοι

– όταν οι φοιτητές καταλαμβάνουν –

1. Μιχάλης Κατσαρός,
«Κατά Σαδδουκαίων».

Νά μήν μπορώ να καταλάβω πώς γίνηκε ν' αναζητήμε όραμα τώρα που όλα στερεώθηκαν επίσημα.¹

Κι όμως. Ή συνοχή του πεδίου διερράγη. Ύποφώσκει πιθανότητα εκεί όπου υπέθεσκε κρίση. Γι' άλλη μιά φορά, ο φοιτητικός χώρος αναδεικνύεται δοκιμαστήριο των καινούριων τρόπων τής πολιτικής γλώσσας και πράξης.

Οί έφ' όλης τής ύλης συζητήσεις τίς μέρες των καταλήψεων έξόρουξαν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τά εξόριστα ερωτήματα: άτομο και μάζα, φαντασία και γραφειοκρατία, πρωτοβουλία και γραμμή, χιούμορ και σοβαροφάνεια, παρέμβαση και φυγή, δεξιά ή αριστερά. Ο μανιχαϊσμός δέχτηκε καιριο πλήγμα: οι ρόλοι δεν μοιράστηκαν ακόμα, τά γεγονότα άρθρώνονται πριν απ' τά μανιφέστα – αν όχι ενάντια τους. Αποδείχθηκε πως δεν είναι πρόβλημα μονάχα τό καπέλο. Είναι και τό ψαλίδι πού τό κόβει, είναι κι εκείνοι πού κρατάνε τό ψαλίδι. Είναι προπάντων όσοι ανέχονται τό καπέλο.

Πώς αποτυπώθηκε ό νόμος 815; Καθαγιασμός της Ιεραρχίας, της γραφειοκρατίας και της χρήσιμης μόρφωσης – εναντιοποίηση, αποκρυψη της τεμπελιάς, αλλοτρίωση, ενσωμάτωση: νά λιθοβοληθούν ή πολιτική, ή συντροφιά, ό έρωτας και οι απολαύσεις τους.

Η αστική τάξη χρειάζεται τις έγγραμματος αποδοτικές μηχανές της και φροντίζει νά τις κατασκευάσει. Ο κριτικός λόγος, ό ερευνητικός λόγος, ό διάλογος καταντάνε λόγια του άέρα: ή εξουσία αποπειράται τήν παραγωγή του δικού της λόγου. (Η επικαρπία των προτάσεων της αριστεράς θά γεννοβολήσει τον «καλό καπιταλισμό»).

Τό πτυχίο-σύμβολο προβάλλεται σαν τό εχέγγυο της γνώσης, τό διάσημο της ταξικής καταξίωσης· στην αριστερή όθόνη υποδέεται τό διαβατήριο για τό χώρο των αγωνιστών διανοουμένων, «για τό καλό του λαού και του τόπου». Η άνεργία ή υποαπασχόληση χιλιάδων ιδιοκτητών πτυχίων, σε παγκόσμια μάλιστα κλίμακα, ή έθελουσία παραίτησή τους από τις λεωφόρους πού αυτό απεργάζεται, από τί συνίστανται και τί νά συνιστούν;

Η αντιπολίτευση: Όχι στά νά, του νόμου, νάι στά όχι του. Η επικρατούσα αλλαγή διά των εκλογών – ό γαλήνιος διακανονισμός διά των αντιπροσώπων: τό αναβαλλόμενο φως και τό ρακένδυτο, καταβεβλημένο πλήθος.

Η τεχνοκρατική αντιμετώπιση του νόμου όδηγοσε έπαγωγικά στην ψευθίωση των άρμών της εκπαίδευσης κι όχι στην άμφισβήτησή τους. Τό Μέτωπο Παιδείας μέτρημα σφραγίδων, άθροισμα μηδενικό κι άνώδυνο.

Κάποιες προγραμματικές, άνωθεν διατεταγμένες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατόρθωσαν τήν άδιάφορη συμμετοχή των ψηφοφόρων. Συμμετοχή πού στηριζόταν στην άνοχη και τακτοποιούσε κάποια λείψανα άντιζορονητικών ένοχών.

Κάθε σιωπή πληρώνεται μέ θάνατο.²

Ψάχνοντας για τήν καταγωγή του κινήματος των καταλήψεων φτάνουμε στην ιδιώτευση του άμφιθεάτρου και στη μοναξιά της ταβέρας· φτάνουμε στους προαγωγούς της προσωπικής ένδειας και της ύπερπολιτικής-άπολιτικής λειτουργίας.

Στό σπέρμα της άμφισβήτησης συνεισέφεραν και τά δυό, έν κρίσει και κρινόμενα ταυτόχρονα, συστήματα: ό άσπισμός και ό μαρξισμός. Η πραγματικότητα, βιασμένη από τους φορείς τους, τήν κυοφόρησε. Οι καταλήψεις ήταν ή μαμή ή, ίσως, ό έμβρυουλκός πού προκρίθηκε. Τό δραστικό όραμα είχε αλλάξει χέρια.

Τά 2.000 λευκά και άκυρα περσινά ψυφοδέλτια, ποσοστό 5%, πολλαπλασιασμένα κιόλας απ' τήν αίμορραγία των παραταξιακών συγκροτημάτων κι απ' όσους πρόλαβαν νά υποψιαστούν, δρασκελίσαν τους εκατό δρόμους πού όδήγησαν στη σιγή, γύμνασαν τήν κραυγή

2. Άρης Αλεξάνδρου, «Ευθύτης όδών».

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τους και βάλθηκαν να μιλάνε. Παράταιρη γλώσσα· σπερματική, χωρίς τελεσίδικο κώδικα και γι' αυτό επικίνδυνη. Οί λέξεις πού τήν όροθέτησαν: αυτόνομία, επιθυμία, άντιεξουσία, προσωπικός λόγος, ομάδα, βάση και παρέμβαση. Οί έστίες τών άνέντακτων λειτουργήσαν ως χώροι ανάλογων ιδεολογικών αναφορών και όμόρροπων πολιτικών συμπεριφορών. Ή πρακτική τους, ή συνεισφορά τους άπ' τήν απαγορευμένη πορεία τής 29ης του Νοέμβρη ως τίς καταλήψεις, άποσαφήνισε μερικά τό πρόσωπό τους.

Συνεπίκουροι ή Β' Πανελλαδική, ή ΠΠΣΠ, ή ΑΑΣΠΕ, άναρχικοί και τροτσκιστές· άλλοι έξ άντικειμένου, άλλοι και έξ ύποκειμένου. Ή συμπαρατάξη υπέθαλψε και τήν άριθμητική κατίσχυση και τήν πολιτική άπίσχανση. Βρήκανε χώμα και οί πατρικές λογικές και οί πουριτανικές και οί ρομαντικές (μιμήματα του παρισινού Μάη και του Πολυτεχνείου).

Οί διαφοροποιήσεις στις διακηρύξεις τών Συντονιστικών Έπιτροπών κατά σχολή· οί έρπουσες φήμες περί συναλλαγών Διασυντονιστικού - ΕΦΕΕ για τόν καθορισμό τών χρονικών και τοπικών όριών τής πορείας τής 14ης του Δεκέμβρη· ή έμπλοκή και ή άμήχανη άναζήτηση σημείων άναγνώρισης τών διαδηλωτών στην άνηφορία τής Καραγεώργη Σεργίας· ή λογική του ίσχυρότερου στα «δικά μας γήπεδα» πού έξοικειώνεται και μέ τή χρήση τεχνικών άποπομπής τών διαφωνούντων, δέν είναι ήσσονος σημασίας πράγματα: φανερώνουν, και αυτά, τή δυναμική φύση του χώρου, τή δυνατότητά του να μεταλλαχθεί σε άλλη έκδοχή ή να έξαλλαχθεί κακοήθως διαιωνίζοντας τά γηρασμένα έθιμα.

Στήν άλλη μεριά του ποταμού στάθηκαν, κατ' αύξουσα ευαισθησία, ό Ρήγας Φεραϊός, ή νεολαία του ΠΑΣΟΚ και ή ΚΝΕ. Τά εκ χρησικτησίας δικαιώματά τους νομιμοποιούσαν άπό τόν ιδεολογικό άποκλεισμό («άναρχοτρομοκράτες», «ψυχοπροβληματικοί», «άντικειμενικά συνδοιοίτροι τής άντίδρασης») μέχρι τή χειρωνακτική άποπομπή άπό τούς κόλπους τών υγιών δυνάμεων.

Ένδεικτικά:

α) *Ή διαδρομή τής ΕΦΕΕ.* Γραμμή τεθλασμένη. Όταν κινδύνευε να σπάσει, μία κατάδυση τής ΠΑΣΠ διέσωζε τά προσχήματα. Ή πλειοδοσία τής σε ρηξικέλευθες μορφές πάλης προσπερνούσε τήν άποστροφή τής Πανσπουδαστικής σέροντάς την - καθυστερημένα και ύστερόβουλα - σε τόπους άκανθώδεις. Σε προκήρυξη τής, 6-12-79, ή ΠΑΣΠ χαρακτηρίζει τίς έπιμέρους καταλήψεις «διαδικασίες εκτόνωσης και άποπροσανατολισμού». *Ό Ριζοσπάστης*, 8-12-79, γράφει πώς «οί κομμουνιστές φοιτητές, μαζί μέ τή δημοκρατική πλειοψηφία του κινήματος, είναι κατηγορηματικά αντίθετοι... λένε ΟΧΙ στις καταλήψεις». Έντός όλίγου υπερεκράσανε τά πολιτικά τους ταμπού. Διέπραξαν άλματα για να προλάβουνε καινούριες καταλήψεις άπό τά κάτω· για να μήν ξανασυλληφθούν ραθυμοϋντες· για να μήν επαναληφθούν «έκτροπα»· για να παραλάβουν τά ήνία· για ν' αναλάβουν τά έρμαια μέλη τους· για να επιληφθούν του ένοφθαλμισμού του σωστού περιεχομένου. Έλάχιστο κέρδος: επιτέλους σαρκώθηκαν οί λέξεις όπορτουνισμός και πατεροναλισμός.

Τό κυβερνητικό λόκ-άουτ διευκόλυνε εκ τών πραγμάτων τήν ΕΦΕΕ να άνακτήσει τά άπλωσθέντα, να θερίσει εκεί όπου σπείρανε άλλοι. Οί δηλώσεις του Παπανδρέου στις 8-12 («τά γεγονότα στο Πανεπιστήμιο είναι μία άκόμη άπόδειξη τής χρεοκοπίας τής «Νέας Δημοκρα-

3. Χημικό: α) Νά καταργηθεί ό ν. 815. β) 3 περίοδοι - 3 μεταφορές. γ) "Όχι στις διαγραφές. δ) Νά φύγει ό Βασιλειάδης. Νομικό: α) Ή κατάληψη του Νομικού γίνεται στη βάση τής ΜΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ και ΡΗΞΗΣ μέ τήν κυβερνητική πολιτική. β) Για μάς ή κυβερνητική πολιτική εκφράζεται στη βάση μίας προσπάθειας να εκσυγχρονιστεί τό άστικό πανεπιστήμιο και να περάσει μαζικά ή έντατικοποίηση και ή άλλοτρίωση μέσα στους φοιτητές. γ) Είμαστε άνυποχώρητοι στο: να μή λειτουργήσει τό Πανεπιστήμιο κάτω άπό τούς δρους του Ν. 815.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τίας» στον τομέα της εκπαίδευσης· τό ΠΑΣΟΚ προειδοποιεί τούς άρμόδιους, πώς σέ καμιά περίπτωση καί μέ καμιά δικαιολογία δέν θά άνεχθεί καταστρατήγηση τού πανεπιστημιακού άσύλου μέ επέμβαση τής άστυνομίας ή έξωπανεπιστημιακών παραγόντων») διευκόλυναν τούς άρχισυντάκτες τών εφημερίδων άμβλύνοντας τό δίλημμα: «μέ τούς πολλούς – καί άντικυβερνητικούς – ή μέ τούς δικούς μας;» (Έπι-συνάπτουμε καί τούτα: I. Τό έκφαντικό δείγμα ένήμερωσης τής Έλευ-θεροτυπίας, 10-12: πρωτοσέλιδο κύριο θέμα οί καταλήψεις, στήν εί-δική έσωτερική στήλη μήτε άράδα. II. Τήν άνακοίνωση τής Έκτελε-στικής Έπιτροπής τής ΕΔΑ πού καταγγέλλει εύθαρσώς τήν άπόπειρα μερίδας τού Τύπου νά διαστρεβλώσει ή, έστω, νά άποδυναμώσει τά γεγονότα, έξαργυρώνοντας κομματικές έπιταγές.⁴ Έντούτοις, τά όρ-γανα τού κόμματος έπέμεναν νά μιλάνε για άυτόνομο «δούρειο ίππο» καί φιλαυτόνομο άστικό τύπο.⁵

6) *Τά γεγονότα στό Χημείο.* Ήδη, στό γιορτασμό τού Πολυτεχνείου, ή ΚΝΕ είχε διατρανώσει έμπράγματα τήν «άποφασιστικότητα» της νά προφυλάξει καί νά άποκαθάρει τό κίνημα άπ' τούς επίδουλους δια-φθορείς του. Ο έξελληνισμός τού σοβιετικού προτύπου προτείνει τόν έγκλιματισμό καί τών σταλινικών μεθόδων.

Προχωρητικά λοιπόν, οί πλέον εύσωμοι τών Κνιτών βρέθηκαν όλωσδιόλου τυχαία τό κρίσιμο θράδυ στό κτίριο τής Φυσικομαθηματι-κής «για συμπαράσταση στήν κατάληψη». Οί πανεπιστημιακοί τοίχοι, ζωγραφισμένοι άπό τίς πικρόχολες χιονοριστικές έκροές τού χρόνια καταπιεσμένοι αήθορητισμού,⁶ συνέτειναν στό νά άποδράσουν άπό τά τείχη τής κομμουνιστικής όρθοδοξίας τά παράπονα τών φερόντων πρωτοπόρων. Καί ή άπόδραση υπήρξε αίματηρά. Τό ίδιο καί οί άντι-δράσεις.

Οί πανλοφιανές κινητοποιήσεις τού ΚΚΕ, τίς ίδιες μέρες, για τόν άφοπλισμό καί τήν ειρήνη, καί ή οικονομική έξόρμηση για τά γραφεία τού κόμματος φαίνεται πώς δέν παροχέτευσαν πλήρως τό συσσωρευ-μένο άγωνιστικό μένος τών παιδιών τής ΚΝΕ. Μήτε καί ή ήθικολο-γούσα άνιστορική γλώσσα τού Ριζοσπάστη κάλυψε τό άγχος τού περι-θωρίου, όπου δραχνοκυκλώνεται τό «ένα κόμμα, τό κόμμα τής εργατι-κής τάξης».⁷

*Θά έλθη όμως μιά μέρα ενωχίας... μπρός στά ύπερμέτρως άνοιγμένα μάτια τών σημερινών δημίων γιατί ποτέ ουδέποτε δέν σταματούν οί νότες μιάς άρχινισμένης έποποιίας έστω κι άν τό ποτήρι της άδειάσει πολλές φορές έστω κι άν στέκεται στό κεφάλι του ό πεπλανημένος ουρφετός.*⁸

Ή τελετουργία τής πανεπιστημιακής ζωής ύπονομεύτηκε. Ύπονομεύ-τηκε ή καταξιωμένη συνδικαλιστική πρακτική. Άποκαλύφθηκε ή ιδεο-λογική λιτότητα τών πεντακοσιομεδίμνων τής άριστεράς. Τά κουνιά προκάλεσαν έντέλει κυάμωση. Οί άβουλοι ξαναγύρισαν στίς συνελεύ-σεις καί έβούλευσαν. (Χημικό 3-12: 133-111· Χημικό 8-12: 205-119 ύπέρ τής κατάληψης).

Οί συνελεύσεις πού άποφάσιζαν κατάληψη καταμέριζαν τήν πολι-τική ευθύνη στα μέλη τους κι όχι στους διαμεσολαβητές τών Δ.Σ. ή τής ΕΦΕΕ. Γι' αυτό κι οί καταλήψεις τής Νομικής καί τού Χημικού είχαν

4. «Έπισημαίνουμε τίς συνέπειες για τήν εξέλιξη τής πολιτικής ζωής άπό τήν άσκηση άμεσων ή παρασκηνακών πιέσεων σέ σημαντική μερίδα τού Τύπου για νά έμφανιστούν διαστρεβλωμένα ή τουλάχιστον άποδυναμωμένα τά πραγματικά περιστατικά». (Άνακοίνωση τής Έκτελεστικής Έπιτροπής τής ΕΔΑ).

5. «Οί φοιτητές, άναμφισβήτητα «κέρδισαν» αυτές τίς μέρες τούς δοτηλους πρωτοσέλιδους τίτλους όλων τών άστικών έφημερίδων κάθε γραμμής καί άπόκρωσης. Καί βέβαια ό άστικός τύπος δέν παραχωρεί τόσο άφειδώλευτα τίς σελίδες του, όρμώμενος μόνο άπό... άντικειμενικό πνεύμα. (ΟΔΗΓΗΤΗΣ, 14-12).

«Άν μπορούσαν νά υπάρχουν άκόμα άμφιβολίες καί έπιφυλάξεις για τό ρόλο τού «δούρειου ίππου» στό φοιτητικό κίνημα, πού άναπτύσσουν «αυτόνομα» άναρχοφασιστικά στοιχεία, ή πλατιά άξιοποίηση τής τρομοκρατικής τους δράσης άπό τήν κυβέρνηση καί τόν φιλικό της Τύπο διαλύει έντελώς καί τίς τελευταίες άμφιβολίες». (ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, 20-12).

6. Σταχυολογώντας: «Ο ίμπεριαλισμός δέν είναι ό μόνος έχθρός· ύπάρχει καί ή μοναξιά». «Ψηφίζει, διαβάσει, δέρνει κι άπλουστεύει τή ζωή». «Έξω τώρα οί Άμερικάνοι· ό τελευταίος νά κλείσει τήν πόρτα». «Κάτω ό ίμπεριαλισμός κάτω ό φασισμός· κάτω στον Πειραιά στα Καμίνια».

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

7. «Ξημερώματα σήμερα, ομάδες άναρχικών – τρομοκρατών και κρυπτοφασιστικών στοιχείων επιχείρησαν νέα δολοφονική επίθεση ενάντια σε δημοκράτες φοιτητές που βρίσκονταν στο χώρο της Φυσικομαθηματικής σχολής, ύλοποιώντας τις αποφάσεις της ΕΦΕΕ και των Γενικών τους Συνελεύσεων.

Τά ίδια τά γεγονότα αποδεικνύουν τό οργανωμένο, εγκληματικό σχέδιό τους. Αυτό επιβεβαιώνεται ακόμα, από τό ότι είχε προηγηθεί προβολή γνωστής αντικομμουνιστικής ταινίας, κουντικής παραγωγής, μέ τήν κάλυψη μάλιστα της «έπιτροπής κατάληψης της Νομικής Σχολής». Τάδε έφη ΚΝΕ.

8. Άνδρέας Έμπειρικός, «Ύψικάμινος».

χρώμα, φάσμα ολάκερο, δέν ήταν άπλά ένα άλλος ακίνδυνος τρόπος διεκδίκησης δημοκρατικών δικαιωμάτων.

Στό νόμο 815 επικεντρώνεται ή σημερινή εκπαιδευτική πολιτική τής σημερινής δεξιάς και ή φοιτητική αντίρρηση. Άρα: α) ή κατευναστική άναστολή των έξεταστικών μέτρων δέν θά καταφέρει τήν «έξημέρωση» αλλά θά τάμει βαθύτερα τόν αντιπολιτευόμενο συνασπισμό. β) ένας 816 δέν μπορεί (παρά) νά διαφέρει μονάχα στόν αριθμό.

Οί αντικαπιταλιστικές έξακτινώσεις τής συλλογιστικής-κατάληψη είναι εκείνες πού τής προσέδωσαν τήν κοινωνική τής αντικειμενικότητα και τήν πολιτική τής άξία. Είναι αυτές πού συνάγειραν τήν ΕΔΑ, τούς 150 τής ανανεωτικής άριστεράς, τά 50 μέλη του ΕΔΠ, τς έπιτροπές για τήν προώθηση των καταλήψεων... Η έλπίδα ξεφορτώθηκε για λίγο τς συνοδές τής ένοχής.

Ο λελογισμένος πανικός τής «Νέας Δημοκρατίας» διείδε τόν μη-περιθωριακό, τόν επιθετικό χαρακτήρα του κινήματος των καταλήψεων: έκλεισε τά Πανεπιστήμια για νά μήν ανοίξουν πληγές στο κοινωνικό σώμα. Η άμφισβήτηση από ένδοαριστερό πρόβλημα έγινε «δημόσιος κίνδυνος», μετέχοντας συνάμα σε δύο πολωμένα συστήματα: ρήξη μέ τήν κυβέρνηση / ρήξη μέ τούς τυραννόσαυρους τής άριστεράς.

Ψάυοντας τόν καινούριο τρόπο άριστερης πολιτικής λειτουργίας, έστρεψε τά δάχτυλά της και προς τό αίθριο κοινοβουλευτικό μας περίβλημα, μπορεί μούντζα, μπορεί γροθιά. Ήδη, έγραψε τήν προϊστορία της. Τό γεγονός «καταλήψεις» είναι σημείο μη έπιστροφής. Στά όρια του διέτρεξε συνοπτικά τήν όντογονία της. Η είδη της παραμένει άτέλειωτη, οι έσωτερικές της αντιφάσεις άτέρονες. Μέχρι στιγμής, σ' αυτό μονάχα μπορεί ν' άκουμπήσει. Άν θά τελεσφορήσει ή όχι δέν είναι οι εύχές πού θά τό κρίνουν ούτε κι οι άγωνίες των άρχειοθετών.

Παντελής Μπουκάλας

Ύπάρχουν κι άλλοι δρόμοι;

– βραχύς αντίλογος για ίδανικούς αυτόνομους –

«Στήνουμε θέατρα...». Ύπάρχει κιόλας ό εγκλειστικός τροπισμός του πολιτικού θεάματος. Τό προηγούμενο κείμενο διάλεξε: δρόμοι πολλοί προς ανάλογες Ίθάκες – και ό εντιμότερος τρόπος καταγραφής: θά μπορούσα και νά τό 'χα συνυπογράψει. Όμως...

Ό πολιτικός λόγος κατανέμει – ευθύνης, ένοχής: έχει τή δική του συγκρότηση, ολάκερη σιδεροδεσιά, και μιά άταλάντευτη προϊστορία. Σε προσκαλεί, ένα σακούλι κόκαλα, νά σου φυτέψει νεύρα και αίμα. Άλλ' άν τά έρεθίσματα τής κατάληψης άλώνονται από ένα τέτοιο μηχανήμα – κι όχι πρόσωπο – τότε πού άλλαξε ό φωτισμός; Πώς σαρκώνεται ή ποιοτική μεταβολή πού επαγγέλλεται τό θυμικό μας;

Άνάποδα θά 'πρεπε νά 'χουμε ξεκινήσει: μεταλλάζοντας τς εμπειρίες σε κραυγές, όμολογώντας τή δεσμευτική μέχρι σιωπής μικροκλί-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μακα τῶν διωμάτων μας, θρυσματίζοντας τό αντί – γιά ν' αὐτονομηθεῖ ὁ διασμένος λόγος. Ἔτσι ἀρθρώνεται τό καινούριο – ἂν καθόλου ὑπάρχει. Ἀλλά οἱ καθρέφτες ἔσπασαν· τήν πίκρα μας τήν φτύσαμε στούς καφέδες· νά ἐκλογικεύσουμε – γιατί ὄχι; Ἀραγμένα «ἐν καταγείῳ οἰκήσει σπηλαιώδει» πλήθη ἀνυπόμονα προσδοκοῦν τό πολιτικό μας μάνα: «ὑπάρχουν κι ἄλλοι δρόμοι» λοιπόν – καί φιμωμένοι, ξυλιασμένοι οἱ Λάοητες τῆς ἰδεολογικῆς μας ἐστίας.

Κι ἂν τίποτα ἀλλιῶτικο δέν συντελέστηκε; Τό χιοῦμορ εἶναι ὅ,τι φάνηκε: μιά ἐκδίκηση· δέν ἄλλαξε ἡ ποιότητα τῆς ἡδονῆς πού μᾶς προσφέρει. Τ' ἀγάλματα ρίχνουμε πάντα τόν ἴσκιό τους – κι ἐμεῖς τά θρυσματίζουμε γιά νά λατρεύουμε τά σαρίδια τους. Εἶναι ὁ ἐξ ἀντιστροφῶν ἐξοβελισμός κι ὁ ἐσωτερικευμένος μανιχαϊσμός (πρός κυτταροφάγωση) ὅλη κι ὅλη ἡ ἐξοργισμένη δυναμική τοῦ χώρου; Πού λειτουργεῖ ἡ μετάπτωση τοῦ ἔνυλον – ὅταν περνᾶμε πιά μέσα ἀπό τοὺς συνδικαλιστικούς τοίχους σέ καταρρημένα ἄδυντα, ὅταν πολιτική δέν εἶναι νά σαρώνεις τίς ἀράχνες τοῦ μέλλοντος στά γραφεῖα τοῦ συλλόγου;

Τό λῆμμα «κατάληψη» εἶναι λευκό, ξέχειλο δηλαδή φαντασιοκοπίες, παιδικά ὄνειρα καί ἠθικούς ἀφορισμούς· εἶναι τό ζητούμενο.

«... καί τά χαλνοῦμε»;

Γιώργος Κοροπούλης

Φοιτητικές καταλήψεις καί ἀριστερά: ὅποιος σπέρνει θύελλες, θερίζει...

... Καί ξαφνικά, τό Δεκέμβρη πού μᾶς πέρασε, ὁ ρυθμός τῶν ἐξελίξεων ἔγινε πιό γρήγορος μέσα στά Πανεπιστήμια. Τόσο γρήγορος, ὥστε νά αἰφνιδιάσει εὐθύς ἐξαρχῆς τίς κομματικές ὀργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς καί νά ξεφύγει ἀπό τόν ἔλεγχό τους. Ὅχι μόνο γρήγορος, ἀλλά καί ἀνατρεπτικός στά ἀποτελέσματα του: Ὀλόκληρο τό οἰκοδόμημα τοῦ φοιτητικοῦ συνδικάτου συγκλονίστηκε. Δέν πρόκειται ἀπλά γιά τήν ἀνατροπή ἀριθμητικῶν ἰσορροπιῶν μέσα στίς Γενικές Συνελεύσεις. Πρόκειται ἀναμφισβήτητα καί γι' αὐτό. Πρόκειται ἀκόμη γιά τήν ἀποσύνθεση ἐνός μοντέλου «διαχείρισης» τῶν φοιτητικῶν αἰτημάτων. Πρόκειται, τέλος, γιά τήν χρεοκοπία μιάς ἀντίληψης γιά τήν πολιτική.

Κι ἂν κάποια συζήτηση ἔγινε ξανά ἐπίκαιρη μετά τά τελευταῖα γεγονότα, αὐτή εἶναι ἡ συζήτηση περί Πολιτικῆς. Γιά τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῆς ἐννοίας. Γιά τή σχέση πού ἔχουν μέ τήν πολιτική ὅλα αὐτά τά λεκτικά σχήματα πού χρόνια τώρα χρησιμοποιοῦμε, μέ πρῶτο συνθετικό τό ἐπίθετο «μαζικός» – μαζικό κίνημα, μαζικές διαδικασίες, μαζικές κινητοποιήσεις. Ἐπιτέλους, γιά τή σχέση πού ἔχουν οἱ «μάζες» μέ τήν πολιτική – τήν Πολιτική, μέ Πί κεφαλαίο, ὄχι τόν πολιτικαντισμό. Γιατί, βέβαια, πολιτική καί πολιτικαντισμός εἶναι πράγματα ἐντελῶς διαφορετικά – κι ἂς μήν φανεῖ αὐτό ἀνταποδείκτο, γιατί δέν εἶναι. Ἀλλωστε, οἱ πιό ἀμφιλεγόμενες ἀλήθειες ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν οἱ αὐτονόητες ἀλήθειες...

Πολιτική λοιπόν, ἀριστερή πολιτική, σημαίνει: ἀνάδειξη κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, διαμόρφωση μετώπων πάλης, δραστηριοποίηση δυνάμεων, ἀποδέσμευση μαζῶν ἀπό τήν κατάσταση τῆς ἀδράνειας, κοινωνικοποίηση αἰτημάτων, πολι-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τικοποίηση κινητοποιήσεων, σύγκλιση δυνάμεων, συμπύκνωση αντιθέσεων, ιεράρχηση συμμαχιών, επιλογή συμμάχων, συγκρότηση αντίπαλων συνασπισμών – για να μην πάμε μακρύτερα, στα προβλήματα εξουσίας. Πόσα απ' αυτά έγιναν μέσα στα Πανεπιστήμια, στα πεντέμισι χρόνια που μεσολάβησαν από το 1974;

Ήδη από την επομένη της μεταπολίτευσης, η πολιτικότητα του φοιτητικού κινήματος – πολιτικότητα που τροφοδοτήθηκε από τη συγκρουσή του με τη δικτατορία, και που μετά την πτώση της τελευταίας δεν μπορούσε να διατηρησει τα ίδια χαρακτηριστικά – συνθλίφτηκε στις συμπληγάδες του κομματισμού και της υπερχωροκοποίησης. Κομματισμός και υπερχωροκοποίηση που οδηγούν τελικά στην άπολιτικότητα.

Έδω όμως χρησιμοποιούμε όρους που ή σημασία τους δεν είναι διόλου προφανής. Μιλώντας για κομματισμό του φοιτητικού κινήματος δεν προδίδουμε ασφαλώς καμιά απέχθεια για τα κόμματα ή για την επέμβασή τους στους κοινωνικούς αγώνες. Μέ τον όρον αυτό περιγράφουμε τη «μετάθεση» της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις των Πανεπιστημίων, στα γενικά πολιτικά προβλήματα. Κομματικοποίηση σημαίνει πριν απ' όλα απομάκρυνση – σωστότερα αποπροσανατολισμός – από τις άμεσες κοινωνικές αντιθέσεις. Σημαίνει παγίδευση σ' ένα φαύλο κύκλο, όπου το πολιτικό φαλιζιδεύει το κοινωνικό, αντί να το απελευθερώνει. Μπλοκάρει αντί να συμπυκνώνει τις αντιθέσεις. Παθητικοποιεί αντί να ενεργοποιεί.

Τα κόμματα της άριστερας, ή τουλάχιστον όσες ομάδες προσπάθησαν να παίξουν το ρόλο κόμματος με κεντρική πολιτική παρουσία και παρέμβαση, συνέβαλαν στην κομματικοποίηση του φοιτητικού χώρου και των δημοκρατικών του διαδικασιών. Τα Διοικητικά Συμβούλια κι η ΕΦΕΕ μετατράπηκαν σε διανεολαϊστικά ή διαπαραταξιακά όργανα. Αντί τα κόμματα της άριστερας να νιώθουν υπόλογα απέναντι στους φοιτητές για τη «γραμμή» που τα στελέχη τους εισηγούνται στις Γενικές Συνελεύσεις, την ΕΦΕΕ, κλπ., νιώθουν αντίθετα υπόλογα απέναντι στην Κυβέρνηση για τις αποφάσεις και την πρακτική του φοιτητικού κινήματος. Και επειδή είναι δύσκολο να μιλάνε δύο γλώσσες απέναντι στην εξουσία, υπέταξαν τελικά τη δυναμική των φοιτητικών αγώνων στις προτεραιότητες και τη λογική του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού.

Αντίστοιχη είναι η περίπτωση της υπερχωροκοπότητας με κύριο φορέα τις «άριστεριστικές», «εξωκοινοβουλευτικές» οργανώσεις. Αδύναμες αυτές οι τελευταίες να διοχετεύσουν την πολιτικότητα του φοιτητικού κινήματος στη λογική του πολιτικού παιχνιδιού – στο περιθώριο του οποίου ορίζονται εξάλλου – περιορίστηκαν στην ιδεολογική κριτική του ρεβιζιονισμού, στην επαγγελία του αντιρεβιζιονιστικού κόμματος, στη συνεχή επίκληση της ομοιογενούς διένεξης, της πολιτιστικής επανάστασης και της πολυκύμαντης ιστορίας του ΚΚΕ. Η απομάκρυνση από τις κοινωνικές αντιθέσεις του Πανεπιστημίου είναι εδώ ακόμα μεγαλύτερη. Δεν πρόκειται όμως μόνο γι' αυτό. Η υπερχωροκοπότητα των «άριστεριστών» προβάλλει στους φοιτητές την πιο άτεχνη και δυσνόητη εικόνα της πολιτικής. Παραπέμπει τις πολιτικές αντιθέσεις (σε «τελευταία ανάλυση» πάντα) στις πολυπλοκότερες αντιθέσεις των «δύο υπερχωροκοπιών», στο παρασκήνιο της – τόσο αμφίροπης άλλωστε – εσωκομματικής πάλης του ΚΚ Κίνας, και στις ανιστόρητες ιστορίες των εσωτερικών συγκρούσεων στο ΚΚΕ. Η «μετατόπιση» αυτή μετατρέπει την πολιτική σε απόκοσμη σολομωνική, άκατανόητη για τους άμύητους και δυσνόητη ακόμα και για τους μυημένους... Γίνεται προνομιακή ένασχόληση των ολίγων κι εκλεκτών «κομματικών στελεχών». Κι επειδή όλοι οι φοιτητές δεν μπορούν ούσα να γίνουν κομματικά στελέχη, αποδέχονται, έτσι κι αλλιώς, το ρόλο του όπαδο.

Τόσο ο κομματισμός όσο κι η υπερχωροκοπότητα των άριστερών οργανώσεων κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, οδήγησαν – από διαφορετικούς δρόμους βέβαια και με διαφορετικούς ρυθμούς αναμείβοντα – στην πολιτική αποσύνθεση του φοιτητικού κινήματος, στην παθητικοποίηση των φοιτητών, σε μιὰ

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

ἀκατάσχετη «άντι-ιμπεριαλιστική» φλυαρία, χωρίς κανένα κοινωνικό περιεχόμενο. Στην ἀπολιτικοποίηση τού φοιτητικού κινήματος!

Η πολιτική ἀναζητήθηκε έξω από τις ίδιες τις κοινωνικές ἀντιθέσεις πού διαπερνούσαν τὰ Πανεπιστήμια. Τὰ πολιτικά προβλήματα, στὰ ὁποῖα καλούνταν οἱ φοιτητές νά πάρουν θέση (ΝΑΤΟ, βάσεις, Κυπριακό, Αἴγαιο, κ.ο.κ. κ.λπ.), δέν είχαν ἄμεση σχέση μέ τις κοινωνικές συγκρούσεις πού ἐγκυμονούσε ὁ πανεπιστημιακός χώρος. Οἱ πολιτικές διεκδικήσεις ἐκχωρήθηκαν στὰ μεγάλα κόμματα τῆς ἀριστερᾶς. Τό κομματικοποιημένο φοιτητικό συνδικάτο ἀντιμετώπιζε τις ἀντιθέσεις τού Πανεπιστημίου ἐκπονώντας ἐγκεφαλικά «προγράμματα» καί προτείνοντας «λύσεις», σάν νά βρισκόταν «ἀπ' ἔξω». Κι ἐκεῖ πράγματι βρισκόταν...

Ἡ κρίση τῶν πανεπιστημιακῶν θεσμῶν ἀντιμετωπίστηκε ἀπό τή σκοπιά ἐνός προεκλογικοῦ προγράμματος μεταρρυθμίσεων. Ἡ ΕΦΕΕ κατόρθωσε νά συντάξει ἕνα Νόμο-Πλαίσιο πού ἀντιπαρέθεσε στὰ ἀντίστοιχα κυβερνητικά σχέδια, παραπέμποντας ἐκεῖ ὅλους τούς μαζικούς ἀγῶνες πού ξεσποῦν στὰ Πανεπιστήμια, μεταξύ '74 καί '77.

Ἐν τῷ μεταξύ, τό σκηνικό ἀλλάζει μέ ἐπιταχυνόμενους ρυθμούς μέσα στὰ Α.Ε.Ι., μόλις ἐκόπασε ὁ ἀρχικός πυρετός τῆς μεταπολίτευσης. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπιστροφή τῶν χουντικῶν καθηγητῶν δέν ὑπῆρξε σχολή πού δέν ἀναστατώθηκε ἀπό ἀπεργιακές κινητοποιήσεις, ἀποχές διαρκείας, λειτουργικές καταλήψεις, καθημερινά μικροεπεισόδια. Οἱ ἀριστερές κομματικές ὀργανώσεις, ἔχοντας τόν πλήρη ἔλεγχο τῶν φοιτητικῶν συνδικάτων, ἤρθαν σέ πολύ δύσκολη θέση, πράγματι. Στό κάτω-κάτω, ἡ ἀποχουντοποίηση ἦταν ἀπό τούς βασικότερους στόχους τῆς προπαγάνδας τους. Πῶς μπορούσαν νά κάνουν πίσω; Ἡ λύση ὡστόσο βρέθηκε – ἄν καί μοιάζει λίγο μέ λογοπαίγνιο: Ὁ ἐκδημοκρατισμός δέν εἶναι θέμα προσώπων, ἀλλά ὑπόθεση θεσμικῶν ἀλλαγῶν! Κι ἐπειδή ὁ ἐκδημοκρατισμός ἦταν «ὑπόθεση θεσμῶν», δόθηκε τό πράσινο φῶς ἀπό τήν ἀριστερά γιά νά ἐπιστρέψουν οἱ χουντικοί. Μιά σειρά ἀπό ἀποχές καί λειτουργικές καταλήψεις ἔσπασαν κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἀριστερῶν ὀργανώσεων. Ὅλοι βέβαια δέν ἔχουν τις ίδιες ἀκριβῶς εὐθύνες. Ὅμως κανείς δέν εἶναι καί ἀναμάρτητος. Ἡ μάχη δέν ἐγκαταλείφθηκε, βέβαια. Ἄλιμονο! Ἄλλωστε τότε τηροῦνταν τὰ προσχήματα. Παρατέμφθηκε ἀπλά στό Νόμο-Πλαίσιο. Οἱ θεσμικές προτάσεις τῆς κυβέρνησης καί οἱ ἀντίστοιχες ἀντιπροτάσεις τού «προοδευτικοῦ φοιτητικοῦ κινήματος» θάταν τό σημείο γιά τήν τελική «ἐκκαθάριση λογαριασμῶν». Ὅσο κι ἂν ἦχει παράδοξα, ἡ μάχη τῆς ἀποχουντοποίησης ματώθηκε στό ὄνομα τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν.

Στό μεταξύ ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ πρώτη σκλήρυνση τῶν ἐξεταστικῶν μέτρων. Οἱ κομματικές παρατάξεις θά δοῦν μέ ἐχθρότητα τις μαζικές ἀντιστάσεις τῶν φοιτητῶν στὰ μέτρα ἐντατικοποίησης. Ἀντιμετώπισαν τό πρόβλημα σάν μία τρέχουσα ἐκκρεμότητα στήν «ἐξομάλυνση» στήν ὁποία «ὄφειλαν» νά συμβάλουν. Οὔτε πού ὑποψιάστηκαν πῶς, δυναμικά, ἐκεῖνο πού ἔμπαινε σέ ἀμφισβήτηση ἦταν τό ἴδιο τό ἐξεταστικό σύστημα, στὰ *ιδεολογικά του χαρακτηριστικά* (ὡς ἀκριτῆ ἀπομνημόνευση συσσωρευμένων γνώσεων) καί στήν *κοινωνική του λειτουργία* (ὡς ἐπιλογή ἀλλά καί ὡς φραγμός γιά τήν «κοινωνική ἀνοδο» σέ ρόλους ταξικά ἱεραρχημένους). Τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς ἔσπευσαν – ἄμεσα ἢ ἔμμεσα – νά καταγγείλουν τούς πάντες: τούς φοιτητές, πού ἐπέμεναν στίς ἐξεταστικές τους διευκολύνσεις· τήν κυβέρνηση, πού καθυστέρωντας τό Νόμο-Πλαίσιο «διαιώνιζε τό χάος στὰ Ἀνώτατα Ἰδρύματα». Διότι θεωρήθηκε αὐτονόητο: Μ' ἕνα δημοκρατικό Νόμο-Πλαίσιο ἡ ἀντιμετώπιση τού ἐξεταστικοῦ χάους θά γινόταν μέ πολύ μικρότερο κόστος ἀπό τήν πλευρά τῶν φοιτητῶν – ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, ἡ γνώμη τῶν εκπροσώπων τους στὰ «ὄργανα διοίκησης» θά βάραινε ἀποφασιστικά! Ὁ Νόμος-Πλαίσιο: τό μαγικό πασπαρτού πού θά ἔλυνε διά μιᾶς ὅλα τὰ προβλήματα. Ἡ ἐπικείμενη ἀναμέτρηση γύρω ἀπό τό Νόμο-Πλαίσιο ἦταν πιά ἡ μόνη πολιτική προοπτική γιά τό φοιτητικό κίνημα καί τό μοναδικό ἄλλοθι γιά τόν ὑποχωρητισμό τῆς ἀριστερᾶς.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Όταν τό Σεπτέμβρη του '78 ψηφίστηκε έν ριπή οφθαλμού ο Νόμος 815, ή άριστερά δέν θέλησε νά αντιδράσει, αλλά και νά ήθελε πιά, δέν μπορούσε. Τά ανακλαστικά τών φοιτητικών συνδικάτων είχαν άτονήσει. Ή ΕΦΕΕ περιορίστηκε σέ συγκέντρωση διαμαρτυρίας στά Προπύλαια. Οί προθεσμίες γιά τήν εφαρμογή τών σφαιαστικών διατάξεων τού νόμου άρχισαν νά τρέχουν. Ή αντίστροφη μέτρηση είχε άρχισεί. Τότε ακριδώς εμφανίστηκε ή κρίση τής πολιτικής εκπροσώπησης. Πολιτική προοπτική δέν ύπηρχε πιά γιά τό φοιτητικό κίνημα – όχι τουλάχιστον εκεί πού ως τώρα τήν άναζητούσε. Ούτε κι άλλοθι γιά τόν ύποχωρητισμό τών άριστερών κομμάτων. Ή ΕΦΕΕ βάδιζε στήν κόψη τού ξυραφιού, άνήμπορη νά εμπνεύσει εμπιστοσύνη στους φοιτητές, αλλά και άπρόθυμη νά αναλάβει τς ευθύνες μίας σύγκρουσης μέ τήν κυβέρνηση. Ή κρίση αυτή άπελευθέρωσε βέβαια δυνάμεις πρός όλες τς κατευθύνσεις κι είχε αναπόφευκτα τς παρενέργειές της: Σέ όρισμένες άκραιο περιπτώσεις, ή άπογοήτευση από τήν πολιτική τής άριστεράς οδήγησε μεδικές δυνάμεις στή φυγή από κάθε πολιτική. Τό μπλοκάρισμα τών Γενικών Συνελεύσεων από τς «στημένες» πλειοψηφίες τής ΚΝΕ και τής ΠΑΣΠ, έσπρωξε μερικους στήν άμφισβήτηση κάθε μαζικής διαδικασίας. Ή γελοιοποίηση τών παρατάξεων και τής ασόδαρης πιά και άνυπόληπτης σοδαροφάνειάς τους, έγινε γενικό μοτίβο μέσα στις Γενικές Συνελεύσεις. Στο μεταξύ έχουν εμφανιστεί ήδη τά πρώτα μαζικά φαινόμενα διαρροών και διαγραφών από όλες τς παρατάξεις. Στίς εκλογές, μάλιστα, γιά πρώτη φορά αυτόνομα σχήματα θά κάνουν αισθητή τήν παρουσία τους και θά επιδείξουν τήν άνερχόμενη έπιρροή τους. Βρίσκονται όμως στή φάση τής «άπομυθοποίησης», τής «κριτικής» και τής «πλάκας».

Μέ τήν έναρξη τής νέας περιόδου, οί δυνάμεις αυτές θά πολιτικοποιηθούν μέ πολύ γρήγορους ρυθμούς. Τους πολιτικοποιεί καταρχήν ή κυβερνητική άδιαλλαξία και ή έμμονή της νά εφαρμόσει τό νόμο στά άκέραιο. Τους πολιτικοποιεί άκόμα ή «δυναμική» αντιμετώπιση από μέρος τής ΚΝΕ, ή όποία, μέ τήν κάλυψη τής ν. ΠΑΣΟΚ, προβαίνει σέ άπερίγραπτους τραμπουκισμούς κατά παντός «υπόπτου» τς ήμέρες τού Πολυτεχνείου. Άκόμα και τους Έπιμελητές-Βοηθούς εκδιώκουν κακήν κακώς από τή... Σχολή τους, γιά τό φόβο τών... προδοκατόρων. Ή ΕΦΕΕ δέν αντιμετωπίζεται πλέον σάν άνύπαρχη ήγεσία, αλλά και σάν πιθανός αντίπαλος. Λίγες μέρες μετά τό Πολυτεχνείο, θά παρθούν οί πρώτες άποφάσεις Γενικών Συνελεύσεων γιά καταλήψεις Σχολών, παρά τς άποφάσεις τής ΕΦΕΕ, και ένάντια στή θέληση τών κομμάτων πού τήν ελέγχουν. Σέ λίγα είκοσιτετράωρα και ή μέν και τά δέ θά έχουν «ανακρούσει πύμνα» και θά τίθενται επικεφαλής άγώνων πού μόλις είχαν άποκηρύξει. Τά ύπόλοιπα είναι γνωστά από τόν ήμερήσιο τύπο, όπου ξανά οί φοιτητικές δραστηριότητες έγιναν πρώτη είδηση γιά μέρες....

Όταν γράφονταν αυτές οί γραμμές, τό κλίμα δέν είχε ξεκαθαρίσει σχετικά μέ τή φημολογούμενη κυβερνητική ύποχώρηση. Αυτό άλλωστε δέν έχει τή μεγαλύτερη σημασία.

Τό «κίνημα τών καταλήψεων», ό πανικόβλητος τρόπος πού άντέδρασαν οί πολιτικές οργανώσεις τής άριστεράς, οί άσυνέχειες – κι ή άσυνέπεια! – τής ΕΦΕΕ, τά γεγονότα τού Χημείου, ή φημολογούμενη ύποχώρηση τής κυβέρνησης και τά όρια αυτού τού κινήματος, αποτελούν κιόλας ένα «συμπυκνωμένο» γεγονός: ύποδηλώνουν τους πρώτους σπασμούς ενός νέου πολιτικού γίγνεσθαι πού έχει κιόλας άρχισεί στόν κατεξοχήν ευαίσθητο πολιτικό χώρο – τό Πανεπιστήμιο. Χώγο ιδεολογικά άνήσυχο και κοινωνικά σεισμογόνο. Πρόκειται γιά ένα μαζικό φαινόμενο πού δέν έχει άκόμα άποκτήσει τή δική του δυναμική – δέν έχει διαμορφώσει τή φυσιογνωμία του, δέν έχει αναδείξει μέ τρόπο άδιαμφισβήτητο τς δικές του μορφές εκπροσώπησης, δέν έχει επιβάλει τήν παρουσία του στό πολιτικό προσκήνιο. Άύριο μπορεί νά έχει εξαφανιστεί, μπορεί νά έχει πάρει διαστάσεις και μορφές άπροσδόκητες. Πρόκειται γιά ένα πολιτικό

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

γίγνεσθαι πού βρίσκεται ακόμα «υπό αναστολήν». Τίποτε περισσότερο, αλλά και τίποτε λιγότερο. Ούτε ξαφνική «αφύπνιση τών φοιτητικών μαζών», αλλά ούτε και «έκτόνωση μιάς αμφισβήτησης πέρα για πέρα απολιτική». Ούτε επαλήψη του «Γαλλικού Μάη», αλλά ούτε βέβαια και «άριστεριστικός τυχοδιωκτισμός». Τίποτε απ' όλα αυτά· ή, αν θέλετε, όλα αυτά μαζί. Έτσι κι αλλιώς, ή ουσία του πράγματος βρίσκεται άλλοι: Κάποιες κοινωνικές δυνάμεις ριζοσπαστικοποιούνται ξανά στο χώρο της νεολαίας, αναζητώντας την πολιτική τους ταυτότητα και διεξοδο. Και στη διαδικασία αυτή εκείνος πού τελικά θά κριθεί θά είναι ή ίδια ή άριστερά: τά δικά της άδιέξοδα θά 'ρθούν στην επιφάνεια, οί δικές της άντιφάσεις και τά σφάλματα θά άναδειχθούν.

Χρύσανθος Λαζαρίδης

Μουσηγέτης σφυροδρεπανηφόρος

καί ἔστιν αὐ̄ μουσική περί ἁρμονίαν καί ρυθμόν ἐρωτικῶν ἐπιστήμη
Πλάτωνος Συμπόσιον 187c

Ἡ καθημερινή ανάγνωση τοῦ *Ριζοσπάστη* δέν είναι μόνον τό σκυθρωπό ταξικό μας καθήκον· στόν πρόναο τοῦ καθήκοντος, ή ψυχή μας ἤδη αναρριπίζεται ἀπό τίς μουσικές ἐξαισιες και φωνές, πού ἀμυδρά ἀναμέλπει τό σοδιετικό ἄδντο. Διότι ὁ *Ριζοσπάστης*, «ἀπέναντι μέν τῶν ἠθικῶν ἀνθρώπων και πρὸς τόν σκοπό νά γίνουιν ἠθικότεροι ὅσοι δέν είναι ἀκόμη, πρέπει νά φαίνεται εὐ-χάριστος και νά προστατεύει τόν ἐρωτά τους κι αὐτός είναι ὁ καλός, ὁ Οὐράνιος, ὁ τῆς Οὐρανίας μούσης Ἔρωσ» (idem 187d).

Ὁ τῆς Οὐρανίας μούσης Ἔρωσ, λαμβάνει βέβαια χώραν ἀθηντικῶς και ἀνεκκλητῶς, μόνον στήν ΕΣΣΔ. Ὁ *Ριζοσπάστης* παντοιοτρόπως λοιπόν ἀγει καθημερινά τήν ψυχή μας πρὸς τήν ἀληθινή ἐμμέλεια. Ὁ *Ριζοσπάστης* είναι ή καθημερινή μας ψυχαγωγία.

Πρόσφατα τερψιχόρη μας, ὁ *Ριζοσπάστης* τῆς 16ης Δεκεμ. 1979, μᾶς ἀναπέμπει, μέσω ἰδιαίτερης ὑπηρεσίας (...), τά τοῦ βου συνεδρίου τῶν Σοδιετικῶν (μέ κεφαλαίο) συνθετῶν, μέ τίτλο «τά καθήκοντα τῆς μουσικῆς». Ὁ τίτλος εἶναι μέν δλοσυρός, εὐτυχῶς ὅμως ή εἰσήγηση τοῦ πρώτου γραμματέα τῆς ἔνωσης συνθετῶν τῆς Σοδιετικῆς Ἐνωσης, Τ.Ν. Χρέννικοφ (μέ δύο νί), μᾶς τέρει.

Ὁ Μουσηγέτης – πρώτος γραμματέας – συνθέτης μᾶς εὐφραίνει πληροφορώντας ὅτι, εὐτυχῶς, ὁ συνθέτης στήν Σ.Ε. δέν συνθέτει κατ' ἀρχήν, ἀλλ' ἀνασυνθέτει τίς νιρεκτίδες. Πρωτευόντως ἐκτελεῖ, παρεμπιπτόντως μουσουργεῖ. «Τά ντοκουμένα τοῦ Κόμματος, (κεφαλαίο Κ) πού ἀφοροῦσαν τό ἔργο και τήν τελειοποίηση τοῦ ἔργου τῆς Ἐνωσης τῶν συνθετῶν ἀποτέλεσαν γιά μᾶς τόν ὁδηγό τῆς δραστηριότητάς μας».

Αὐτά τά μουσικά, ὡς πρὸς τίς συνθήκες ἀσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος. Καί ὁ πρώτος Μελοποιός – γραμματέας φθέγγεται στή συνέχεια, ἀκάθεκτος:

«Κριτήριο τῆς ἀξίας τῆς τέχνης μας ἦταν και εἶναι ή κομματική ἰδεολογικότητα και δεξιοτεχνία (sic)!!!»

Ἦ τῆς πανκομματικῆς μολπῆς! Ἄξια τῆς μουσικῆς, ή κομματική δεξιοτεχνία... Καλύτερος μουσουργός, ὁ πρώτος γραμματέας, οί πρώτες ἀκροάσεις οί πρώτες ἀμοιβές στόν κομματικό καρεκλοκένταυρο. Γιατί ὄχι, ἀφοῦ «οἱ φωτεινές λενινιστικές ἰδέες ἀποτέλεσαν τό θεμέλιο τῆς γνήσιας πολιτιστικῆς ἐπανάστασης, πού πραγματοποιήθηκε στή χώρα μας»:

Αὐτά τά μελωδικά, ὡς πρὸς τά κριτήρια ἀξίας τοῦ μουσικοῦ ἔργου... Ἄλλ' ὁ

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

πρώτος Ὑμνωδός είναι ἀκόρεστος καί σαλπίζει ἀκαριαία ἄλλα ἠχηρά παρόμοια:

«Ἐχουμε βαθιά ἐπίγνωση ὅτι καθήκον τῆς τέχνης μας είναι νά γίνει πιό ἐπιθετική...», «ἡ σοβιετική μουσική κατέχει βαρύνουσα θέση στίς συναυλίες καί στό θέατρο», «ἡ σοβιετική μουσική σημείωσε τελευταία μεγάλες ἐπιτυχίες», «ἡ σοβιετική αἰσθητική δέν ἀναγνωρίζει καί μάλιστα ἀντιπαλεύει τίς σχολές καί κατευθύνσεις, πού πήραν μεγάλη διάδοση στό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα μας μέ τό γενικό τίτλο μουσική πρωτοπορία»...

Ἦχηστε παιᾶνες πολεμοχαρεῖς! Ἡ σοβιετική μουσική ἐπιτίθεται, καταλαμβάνει θέσεις, ἀντιπαλεύει τήν πρωτοπορία, καλλιφωνεῖ τή βραδυπορία τῆς, τά προφταίνει ὅλα. Ἀλλά δέν δημιουργεῖ, διότι ἡ ἐμπόλεμη ἐγρήγορη τῆς δέν τῆς τό ἐπιτρέπει.

Ἄλλωστε δέν τό θέλει διότι είναι ἐπικίνδuno. Ὁ Ριζοσπάστης μᾶς ἀναφέρει τά κινδυνολόγια τῆς κομματικῆς θλίψης:

«Ἀναφερόμενος στίς ἐπιτυχίες τῶν νέων συνθετῶν, ὁ εἰσηγητής στάθηκε καί σέ μιά σειρά ἀδυναμίες (!) ὀρισμένων ἀπ' αὐτούς, ὅπως ὁ φιλελευθερισμός, οἱ ἀσυνήθιστοι, ἐκκεντρικοί συνδυασμοί, τά ὄχι πάντα καλά σέ περιεχόμενο ἔργα... Τά ἀνάξια αὐτά ἔργα θρῖσκουν τήν ὑποστήριξη τῶν ἰδεολογικῶν μας ἀντιπάλων. Οἱ συνθέτες τους ἐμφανίζονται σάν «ἀνεπίσημοι», πού καταπιέζονται τάχα στή Σ.Ε. Στήν οὐσία δέν πρόκειται παρά γιά ἕνα κράμα ἀπό τίς πιό διαφορετικές σχολές μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν ἀνατροπή τῶν παραδόσεων, τήν καλλιτεχνική αὐθαιρέσια, τό πείραμα, σάν τήν κύρια, τάχα, κινητήρια δύναμη τῆς μουσικῆς προόδου».

Καί μιά φωνή δυνατή καί ὀγλήγορη μοῦ ἐδάρωσε τήν ἀκοή λέγοντας: (Δ. Σολωμοῦ: Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος)

«Πρέπει ὁ ἀγώνας μας ἐνάντια στή ξένη γιά μᾶς ἰδεολογία στήν τέχνη, στήν πολιτιστική καί κοινωνική ζωή νά είναι ἀνειρήνευτος, ἀγώνας καί μέ τήν τέχνη μας καί μέ τόν πολεμικό μας λόγο»!!!

Ἔ τοῦ μισαλλόδοξου αἵνου! Ὅταν ἡ λενινιστική μας τέχνη δέν ἐπαρκεῖ, ὁ Μουσηγέτης – πρῶτος γραμματέας συνιστᾷ ἀνευθυνότητα προσφυγή στά κατέρυθρα σφυροδρέπανα... Οἱ ἱερές παραδόσεις δέν θά ἀνατραποῦν, ἡ πρωτοπορία δέν θά περάσει, τό πείραμα τό τρέμουμε...

Κι ἔτσι ἡ πλατωνική Καλλιπολις ὑπάρχει σέ τοῦτον τόν κόσμο. Είναι ἡ ΕΣΣΔ. Κι οἱ σοβιετικοί φύλακες γνωρίζουν ὅπως ὁ Πλάτων, ὅτι «πουθενά δέν μεταβάλλονται οἱ μορφές τῆς μουσικῆς, χωρίς νά συντροφεύεται ἡ μεταβολή αὐτή μέ τήν ἀνατροπή τῶν θεμελιωδιστικῶν πολιτικῶν νόμων». (Πλάτωνος Πολιτεία, 424c).

Γι' αὐτό «πρέπει οἱ φύλακες τῆς πόλης... νά ἐπαγρυπνοῦν ἐπάνω σ' αὐτό, νά μήν εἰσάγονται δηλαδή καινοτομίες σχετικά μέ τή γυμναστική καί τή μουσική ἔξω ἀπό τή θεσπισμένη τάξη, ἀλλά νά τήν κρατοῦν μέ ὅσο μποροῦν μεγαλύτερη αὐστηρότητα καί νά φοβοῦνται...» (idem 424b).

Τάξη, φόβος τῆς καινοτομίας καί ἄγχος τῆς ἀνατροπῆς: ἡ ἱερή, ἀδιαίρετος καί ὁμοούσιος Τριάς τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος, πού ἐντέλλονται νά ὑμνωδοῦν ὅλοι οἱ θεομοῖ του, χοροστατούσης βέβαια, λόγω κυμβάλων καί ἠχείων ἀλαλαζόντων, τῆς ἔνωσης συνθετῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως.

Καί ὁ μὲν φίλος Πλάτων, ὡς ἀείπαις, διέπραξε τήν ὄνειρική πολιτεία του γιά νά ἐξασφαλίσει στούς ἀνθρώπους τόν ἔρωτα τοῦ ωραίου, ὡς τελική πραγμάτωση τῆς ἀρετῆς. Πῶς ὅμως ἡ φιλότιμη ὑπερώριμη ΕΣΣΔ, ὀπλισμένη μέ ἐπιστη-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μονικό σοσιαλισμό και «φωτεινές λενινιστικές ιδέες», παράγει την εφιαλτική καικοφωνία του συνθέτη – πρώτου γραμματέα;

Ἡ Μουσική λοιπόν στη σοβιετική Καλλιπολη ἔχει ἀξία ὅταν τραγουδά τὸ παλιό, τὸ γνωστό, τὸ κομματικό καὶ ἀστυνομεῦει τὸ καινούριο. Μουσική σφυροδρεπανοφόρος, μουσικοί σφυροδρεπανόπληκτοι. Μουσική ἀφασία...

Προσωρινά λοιπόν, μέχρι νὰ ἀπεμπλακῆ ἡ ΕΣΣΔ, ἀπὸ τὴν πλατωνική συνταγή, πού μέ τόσο μαθητευόμενη ἐπιμέλεια ἐφαρμόζει, προτιμοῦμε τὸν κομμουνιστικό ὀρισμὸ τοῦ Πλάτωνα: ἡ Μουσική εἶναι γιὰ μᾶς «ἐρωτικὸν ἐπιστήμη»...

Τί ὅμως μένει στὸ Μουσηγέτη – πρώτο γραμματέα, ἀφοῦ δέν θέλει τὴ Μουσική, πού τὴ φοβάται; Εἶναι ἀπλό, τοῦ μένει ἡ λογιστική...

«Μόνο στὰ χρόνια τοῦ προηγούμενου, ἔνατου πεντάχρονου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν στὰ θεάτρα καὶ στίς συναυλίες ἀυξήθηκε μίαιμιση φορά καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ αὐξάνει. Κατὰ μέσο ὄρο στὰ θεάτρα τῆς χώρας ἀνεβάζονται κάθε χρόνο μέχρι 150 ὄπερες, πάνω ἀπὸ 100 μπαλέτα, πάνω ἀπὸ 130 ἐπιθεωρήσεις... Στὴν προηγούμενη πενταετία δημιουργήθηκαν πολλὰ ἐξαιρετικά ἔργα... Δημιουργήθηκαν νέα ἔργα γιὰ τὸν Λένιν, τὴν ἐπανάσταση, τὸ λενινιστικό κόμμα...»

«Ὁ εἰσηγητὴς τόνισε, σὲ συνέχεια, τὴ *θυελλώδικη* ἀνάπτυξη τῆς χορωδιακῆς τέχνης... Ἀναφέρθηκε ἐπίσης στὰ προβλήματα ἀνάπτυξης τῶν μαζικῶν τραγουδιῶν...»

Ἐμπρὸς θούριοι ταχυρρυθμο-ἀναπτυξιακοί! Τὸ πεντάχρονο πεντάγραμμα ξεπέρασε τὸ πλάνο του καὶ τὸ προτσές τῆς παραγωγῆς πέρασε σὲ ἀνώτερες μορφές πάλης... Θυελλώδικες ἀναπτύξεις τῶν χορωδιῶν, ἀναπτύξεις προβλημάτων τῶν μαζικῶν τραγουδιῶν, ὅλα ἐλέγχονται ἀπὸ τὸν καλλικέλαδο πρώτο μουσουργό. Ἐκτός ἀπὸ τὴ μουσική... Ὁ οἶστρος του δέν μᾶς πληροφορεῖ δέβαια γιὰ τὴν κατὰ κεφαλὴν παραγωγικότητα, σὲ χιλιόμετρα πενταγράμμων ἢ decibels θορύβου, τῶν σοβιετικῶν συνθετῶν. Ἡ παράλειψη αὐτὴ θά ἀποτελέσει, ἐλπίζουμε, εἴηχη εὐκαιρία ἀντοκριτικῆς ἢ ἐκπαραθύρωσης, ἢ, γιὰ τὸ ὄχι, νέας θυελλώδικης θύελλας στὸ προτσές τῆς ὀλόπλευρης, πλατιάς ἀνάπτυξης τῆς μαζικῆς σοβιετικῆς μουσικῆς, τῶν μαζικῶν σοβιετικῶν συνθετῶν...

Ἡ εἰσήγηση ὅμως κάποτε τελειώνει. Μετὰ ἀπὸ μερικά *glissandi* γιὰ τὴ μουσική οἰκοδόμηση τῶν ἑκασταχοῦ πλάνων τῆς ΕΣΣΔ, ὁ μαέστρος μπαίνει *crescendo*, ἢ ὀρχήστρα σφαδάζει, ὁ φιλόμουσος λαὸς ἀγάλλεται σὲ δῆμα μαζικῆς χήνας, ὅπως ὁ μαζικός στρατός του στὴν Κόκκινη Πλατεία:

«Μπροστὰ μᾶς ἔχουν ἀνοιχτεῖ ἀπέραντοι ὀρίζοντες...». Ὅριζοντες πρὸς τὰ πίσω, ἀφοῦ ὁ πρῶτος γραμματέας μᾶς ἔχει ἤδη ἐξηγήσει ὅτι ἡ σοβιετικὴ μουσική εἶναι «ἡ μουσική, πού εἶναι διαμορφωμένη πάνω στοὺς αἰώνιους νόμους τῆς ὁμορφιάς...». Κατὰ Πλάτωνα. Κι ἀφοῦ ἡ σοβιετικὴ μουσική εἶναι «κατὰ τῆς ἀνατροπῆς τῶν παραδόσεων... κι ἐνάντια στὴν πρωτοπορία...». Κατὰ Πλάτωνα.

«Δημιουργήσαμε καὶ θά δημιουργοῦμε μιά ἐμπνευσμένη καὶ γεμάτη αἰσιοδοξία καὶ ζωντάνια μουσική, πού θά συμφωνοῦν (:) μέ τὴν ἀνοδικὴ πορεία τοῦ λαοῦ μᾶς πρὸς τὸ μέλλον». Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀναπτυξιακὴ ἀνοδος τῆς μουσικῆς παραγωγῆς... λάθος... τῆς παραγωγικῆς μουσικῆς...

Καὶ τὸ *crescendo* ἐκκρίνει τὸ θριαμβικὸ φινάλε:

«Ὑποστηρίζουμε μέ ὅλη μᾶς τὴν καρδιά» (ἐλλείψει προφανῶς μουσικῆς), «τὸν τιτάριο ἀγῶνα γιὰ τὴν εἰρήνη, πού κάνει ἡ ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ μέ ἐπικεφαλῆς τὸ σημαιοφόρο τῆς εἰρήνης Λ.Ι. Μπρέζνιεφ»...

Ὁ Μουσηγέτης πρὸς τὸν Τροπαιοφόρο, τάδε ἔφα...

Τὰ περὶ Μουσικῆς;

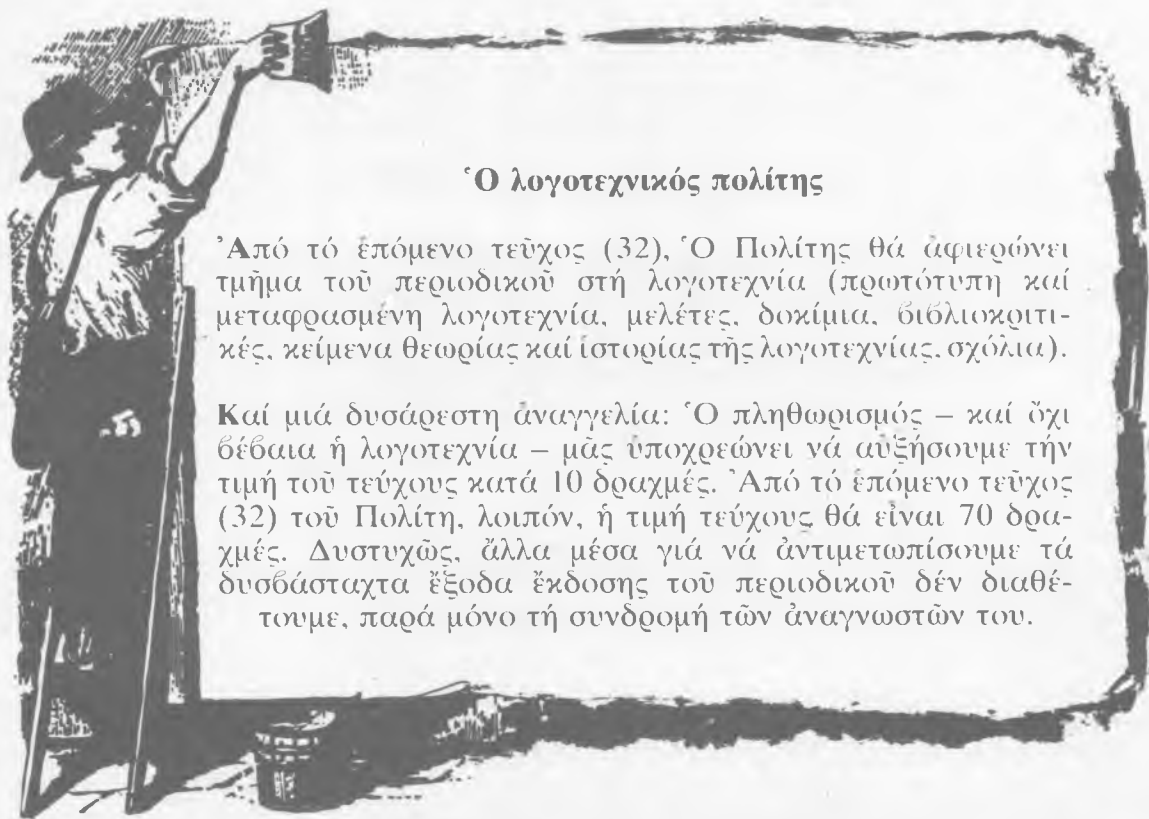
Αὐχημῆρά.

Υ.Γ. Ἀπευθύνω πρὸς τοὺς ἀναρμόδιους σελιδοποιοὺς τῆς ἐγχώριας θυγα-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τρικής, την παρακάτω συντροφική συμβουλή. Τοποθέτησαν την εισήγηση του συντρόφου – πρώτου γραμματέα της ένωσης σοβιετικών συνθετών στή στήλη «Τέχνη και πολιτισμός». Φάλτσο. Από τό περιεχόμενο της εισήγησης του σ. Τ.Ν. Χρένικοφ (μέ δύο νί), συνάγεται ότι μόνο δύο καταχωρήσεις θά ήταν όρθές στό Ριζοσπάστη της 16ης Δεκεμβρ. 1979: ή στή στήλη «'Εθνική (σοβιετική) άμυνα», ή στή στήλη «'Ελαφρά βιομηχανία καταναλωτικών ειδών». 'Η Μουσική ήταν άλλου.

Κώστας Ζουράρης

‘Ο λογοτεχνικός πολίτης

‘Από τό επόμενο τεύχος (32), ‘Ο Πολίτης θά αφιερώνει τμήμα του περιοδικού στή λογοτεχνία (πρωτότυπη και μεταφρασμένη λογοτεχνία, μελέτες, δοκίμια, βιβλιοκριτικές, κείμενα θεωρίας και ιστορίας της λογοτεχνίας, σχόλια).

Και μία δυσάρεστη αναγγελία: ‘Ο πληθωρισμός – και όχι βέβαια ή λογοτεχνία – μάς υποχρεώνει νά αυξήσουμε την τιμή του τεύχους κατά 10 δραχμές. ‘Από τό επόμενο τεύχος (32) του Πολίτη, λοιπόν, ή τιμή τεύχους θά είναι 70 δραχμές. Δυστυχώς, άλλα μέσα για νά αντιμετωπίσουμε τά δυσβάσταχτα έξοδα έκδοσης του περιοδικού δέν διαθέτουμε, παρά μόνο τή συνδρομή των αναγνωστών του.

Συζήτηση με τὰ «Ἐπίκεντρα»

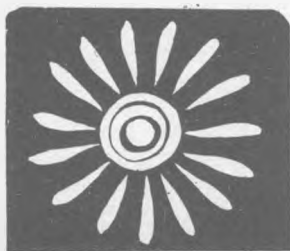
Ξανά «ἀπό τό κονσερβοκούτι στόν κοντυλοφόρο»

τοῦ Γιώργου Καρρά

Μεγάλη είναι ἡ ἀμηχανία καί γιά τούς δύο, ὅταν ἓνας κόσμος δεξιός καί ἓνας καθωσπρέπει ἀριστερός «καλοῦνται» σήμερα νά κουδεντιάσουν. Αἰσθάνομαι, στό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ μου, τήν προπαίδειά μου νά μέ σπρώχνει νά πῶ στόν κ. Μακρῆ-Στάικο: «Μακρῆ-Στάικε εἶσαι χίτης καί γερμανοτσολιάς», καί νά ξεμπερδεύουμε. Καί ἡ δική του, εἶμαι βέβαιος, τόν σπρώχνει νά μοῦ φωνάξει: «εἶσαι κομμουνιστοσυμμορίτης καί ἐαμοβούλγαρος, Καρρά», ὥστε καί πάλι νά τελειώνουμε. Μιά ὁμως καί μέχρι στιγμῆς φαίνεται νά ἀντιστεκόμαστε μέ σχετική ἐπιτυχία στόν πειρασμό, ἐπανέρχομαι. Ὅχι γιά νά συμφωνήσουμε σέ κάποια κοινά ἀποδεκτῆ πλατφόρμα «λήθης» καί «μή ἀναζωπύρωσης ἢ ἀναμόχλευσης τῶν παθῶν»: οὔτε γιά νά ριχτοῦμε σέ «ἐποικοδομητικό» διάλογο πού, νηφάλια ὅπως λέγεται, θά συγκεράσει δεξιές καί ἀριστερές ἀπόψεις γιά νά προσεγγίσουμε ἀπό κενό, ψυχρά καί ἀντικειμενικά τήν πραγματικότητα καί τήν ἱστορία της. Ἀπλῶς, ἂν ἔτσι γοῦν, ἔστω καί λίγο, στή φόρα οἱ ἀντιφάσεις τοῦ κ. Μακρῆ-Στάικου (καί οἱ δικές μου) ἢ μάλλον τῆς ἰδεολογίας του (καί τῆς δικιάς μου), τό κέρδος δέν θά ἔναι ἀμελητέο. Τουλάχιστον γιά μένα.

Στή διμηνιαία λοιπόν ἔκδοση τοῦ Κέντρου Πολιτικῆς Ἐρεῦνης καί Ἐπιμορφώσεως τῆς Νέας Δημοκρατίας *Ἐπίκεντρα*, ἀρ. 7, Μάρτιος – Ἀπρίλιος 1979, ὁ κ. Πέτρος Στ. Μακρῆς-Στάικος εἶχε ἀρθρογραφήσει ὑπό τόν τίτλο «Σταλινισμός καί ὁ μῦθος τοῦ Λένιν». Εἶχα σχολιάσει τό κείμενό του («Ἀπό τό κονσερβοκούτι στόν κοντυλοφόρο», *Πολίτης*, ἀρ. 27, Ἰούνιος – Ἰούλιος 1979) καί ὁ κ. Μακρῆς-Στάικος ἐπανήλθε («Σταλινισμός καί ὁ μῦθος τοῦ Λένιν (Β): Μιά ἀπάντηση στόν κ. Γ. Καρρά», *Ἐπίκεντρα*, ἀρ. 9-10, Ἰούλιος – Ὀκτώβριος 1979).

Τώρα πού γνωριστήκαμε λοιπόν μποροῦμε, νομίζω, νά ἀφήσουμε στήν πάντα τὰ φραστικά πυροτεχνήματα καί τὰ διαδικαστικά βαρελότα, τή συζήτηση π.χ. περί τοῦ ἂν πράγματι ἔγραφα ὀπλισμένος μέ «γνήσιω ταξικό μίσος (μηχανικός εἶμαι, κ. Μακρῆ-Στάικε, καί μάλιστα τοῦ «μεγάλου» Πολυτεχνείου), μέ πολλή κακοπιστία καί ἐξίσου πολλή ἀπρέπεια». Ἡ τό ἂν εἶναι πράγματι «περίεργο» πού ὁ *Πολίτης*, «περιοδικό γνωστό γιά σοβαρότητα καί μετριοπάθεια», δημοσίευσε τό κείμενό μου. Φρονῶ, ἐπὶ τῆ εὐ-

καιρία, ότι τό σημείωμά μου ήταν και παραήταν σοβαρό. Ίσως νά μήν ήταν μετριοπαθές. Ἀλλά οὔτε ὁ Πολίτης ἔχει, νομίζω, τήν πρόθεση νά μείνει στήν ἱστορία γιά τή μετριοπάθειά του. Ἄς ἔρθουμε λοιπόν, ἔστω και σχηματικά ἀπό ἀπό κάπου πρέπει νά ἀρχίσουμε, σέ μερικά ἀπό τά πάμπολλα καιρία ζητήματα πού ἔχουν ἀνακύψει.

Βγαίνοντας ἡ ἑλληνική δεξιὰ ἀπό τήν τελευταία δικτατορία διαπίστωνε ὅτι τά παλιά ἰδεολογικά της ἐξαρτήματα εἶχαν σκουριάσει καί θά ἔτριζαν σέ κάθε της βήμα. Καί ἄρα ὅτι, ἂν ἤθελε νά ἀναπαράγεται σάν παράταξη ἐξουσίας, δέν μπορούσε πλέον νά παραμένει ἀπλῶς δεξιὰ (καί ὄνειδος, ἔτσι, τῶν μελλοντικῶν εὐρωπαίων συνεταιρῶν), ὅτι ὀφείλε νά γίνει ἐκσυγχρονισμένη δεξιὰ. Ρίχτηκε λοιπόν σέ μιὰ περιπέτεια νά ἀναζητήσει νέα ἰδεολογική ταυτότητα, θετική ἄς πούμε, μονοσήμαντη καί φερέγγυα, ὥστε καί τόν κόσμο νά πείσει, καί τήν τάξη της καί τόν ἐαυτό της. Περιπέτεια ἀδέβαια ἐκδασής καί ἀποτελεσμάτων, ἀπό φαίνονται λίγα, ἐλάχιστα, αὐτά πού εἶναι σέ θέση νά ἀντλήσει ἀπό τή στραγγισμένη σήμερα δεξιαμένη τῆς παράδοσής της. Ἐπειδή ὅμως τίποτα δέν φτιάχνεται ἐκ τοῦ μή ὄντος, εἶναι ἀναγκασμένη νά ἐπιχειρήσει νά παντρέψει στοιχεῖα ἀπό τή μεγάλη παράδοση τοῦ φιλελευθερισμοῦ – ὁ ὁποῖος ὅμως τώρα καλεῖται νά λειτουργήσει προσαρμοσμένος στίς ἀνάγκες τοῦ ἀνταρχικοῦ κράτους τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ – μέ τά στοιχεῖα ἐκεῖνα ἀπό τήν παράδοσή της πού μποροῦν καί πρέπει νά περισωθοῦν: μιὰ παντρεῖα ὄχι ἀπό ἔρωτα ἀλλά μέ συνοικέσιο. Γιά μιὰ ἀνεπαρκή, λοιπόν, ἰδεολογικά ἀστική τάξη πού μόλις πρόσφατα θέλησε νά δρασκελίσει τό κατώφλι πού χωρίζει τήν ἀμυντική γραμμή τοῦ «κοινωνικοῦ ἐχθροῦ» καί τοῦ «κομμουνιστικοῦ κινδύνου» ἢ ἔστω τοῦ «ἐλεύθερου κόσμου» ἀπό κάποιο θετικό πολιτικό ὄραμα· καί σέ μιὰ χώρα, ἐπιπλέον, πού εἶναι ὡς φαίνεται ἰδιαίτερα δύσκολο καί ἄχαρο νά εἶναι κανεῖς δεξιός (ἀλλά καί ἀριστερός), μοναδική διέξοδος μοιάζει νά εἶναι ἡ προσφυγή στό πλέον συντηρητικό, στό πλέον «δεξιό» εἶδος φιλελευθερισμοῦ πού ἐμφανίστηκε ποτέ.

Πρός μιὰ τέτοια κατεύθυνση, θά λέγαμε, λειτουργεῖ γιά παράδειγμα ἡ καταγιστική προβολή ἀπό τά Ἐπίκεντρα τῆς Μάργκαρετ Θάτσερ (πού ταυτόχρονα ὅμως εἶναι καί ἀντίπαλος τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, πράγμα πού παραπέμπει σέ κάποιες τρέχουσες ἐνδοκυβερνητικές συγκρούσεις), ἡ νίκη τῆς ὁποίας στίς βρετανικές ἐκλογές ἀποτελεῖ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, «δικαίωση τῆς πολιτικῆς ἐκείνης πού θαρραλέα παρουσιάζει στό λαό *ξεκάθαρες ἰδεολογικές θέσεις*». ¹ Καί, πῶς θεωρητικά τώρα, πρὸς ἀντίστοιχη κατεύθυνση (κινεῖται) ἡ ἐξίσου καταγιστική ἐπίκληση ἀπό τό ἴδιο ἔντυπο τοῦ Edmund Burke (1729-1797)· τοῦ ὀρχισμένου ἐχθροῦ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, πού τῶν γραπτῶν του ἡ χρησιμότητα γιά τήν ἑξαλλη ἐκδοχή τοῦ σύγχρονου ἀντικομμουνισμοῦ (μέ ἀπλή ἀλλαγὴ τοῦ «Γαλλία» σέ «Ρωσία») ἔχει ἦδη ἐπισημανθεῖ

1. Γιάννης Κ. Λούλης, «Μπροστά στίς βρετανικές ἐκλογές», Ἐπίκεντρα, ἀρ. 7, Μάρτιος – Ἀπρίλιος 1979, σελ. 20.

ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας· τοῦ ἴδιου ἐκείνου Burke πού προέτρεπε τήν Εὐρώπη σέ «θηρσκευτικό πόλεμο», σέ «νέα σταυροφορία» γιά νά συντριβεῖ τό «ἐνοπλο δόγμα» πού τήν ἀπειλοῦσε ἀπό τή Γαλλία.²

Αὐτά ὅλα ὅμως στό ἐπίπεδο τῶν διαθέσεων καί τῶν προθέσεων. Στήν πραγματικότητα, ἡ πορεία αὐτή – πού συνεπάγεται, γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα, κέντρα καί ἰνστιτούτα ἐπιμορφώσεως καί ἔρευνας, ἔντυπα, θεωρητικές ἀναζητήσεις – περνάει φυσικά μέσα ἀπό σωρεία συγκρούσεων καί ἀντιθέσεων.

Γιά τόν Καραμανλή, αἴφνης, ἡ ΝΔ «θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ σάν *ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός*, πού εὐρίσκειται μεταξύ τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ». ³ Γιά ἄλλους, «ὁ συντηρητικός, περισσότερο ἀπό ὅτιδήποτε ἄλλο εἶναι *μὴ ριζοσπάτης*. Αὐτό εἶναι ἡ πρωταρχική διαφοροποίηση τοῦ συντηρητικοῦ ἀπό τοὺς πολιτικούς του ἀνταγωνιστές». ⁴ Ἐνῶ ἄλλοι θά προτιμήσουν τόν μέσο ὄρο: «*συννετός ριζοσπαστισμός*». ⁵ Καί ἀπ' ὅλα αὐτά θά ξεπηδήσουν τά πραγματικά πρόσωπα τοῦ Ἰανου τῆς σημερινῆς δεξιᾶς: «ἀπό ἀπόψεως ἐθνικῶν ζητημάτων, ἀπό ἀπόψεως συνεργασίῶν μέ τοὺς κομμουνιστές κάθε ἀποχρώσεως, εἶμαστε καί θά εἶμαστε *δεξιοί*. Ἀπό ἀπόψεως κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἶμαστε προοδευτικοί, θά ἔλεγα *κεντροαριστεροί*». ⁶

Ἀλλά ἂν στό ζήτημα τοῦ θετικοῦ ἰδεολογικοῦ προσώπου τῆς ΝΔ οἱ ἀντιφάσεις τῆ διαπερνοῦν, στό ζήτημα τῆς «λήθης» καί τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ, πού κυρίως μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ, τῆ σπαράσσουν.

Ὁ ἴδιος ὁ σκληρός πυρήνας τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας (ὁ οὐμανισμός καί ἡ νομική ἰδεολογία) συνεπάγονται ὅτι, ἀκόμα καί στήν εὐτυχέστερη περίπτωση τῆς πῶ φιλελευθερῆς ἀστικῆς τάξης, οἱ κατηγορίες τοῦ (ποινικοῦ) δικαίου δρῖσκονται ἐνσωματωμένες στόν ἰδεολογικό της λόγο, ὅτι οἱ Δέκα Ἐντολές καί τά πανανθρώπινα «οὐ» τοὺς ἀποτελοῦν συνεχῆ, ἔστω καί ὑπαινωτική, παραπομπή: μέ δύο λόγια, στήν ἀστική ἰδεολογία διαγράφεται ἐγγενῆς ἡ τάση νά ποινικοποιεῖται ἡ πολιτική δράση τῶν ἀντιπάλων της, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τῶν κομμουνιστῶν. Ἀκόμα καί οἱ μετριοπαθέστερες καί θεωρητικότερες τῶν τοποθετήσεων θά καταλήξουν μοιραία κάπως ἔτσι: «οἱ πολιτικοὶ πού βαδίζουν σ' αὐτά τά χνάρια [τοῦ μεσσιανισμοῦ] εἶναι ἐκεῖνοι, ὅπως σωστά ἔχει λεχθεῖ, πού ἐξοπνίζουν τήν μισή ἀνθρωπότητα γιά νά κάνουν τήν

2. Εἰσαγωγή τοῦ Conor Cruise O'Brien στό E. Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790), ἐκδ. Penguin 1976, σελ. 56 καί 61.

3. Εἰσήγηση Καραμανλή στό Α' Συνέδριο τῆς ΝΔ, *Νέα Πολιτική*, Μάιος 1979, σελ. 25.

4. Παν. Ν. Γεννηματᾶς, «Ἡ συντηρητικὴ ἐναλλακτικὴ λύση», Ἐπίκεντρα, ἀρ. 6, Ἰανουάριος – Φεβρουάριος, 1979, σελ. 45.

5. Γιάννης Λούλης, «Ὁ φιλελευθερισμός στήν πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς ΝΔ: ἀνάλυση τῆς εἰσήγησης τοῦ Κ. Καραμανλή», Ἐπίκεντρα, ἀρ. 8, Μάιος – Ἰούνιος 1979, σελ. 36.

6. Ε. Ἀδέρωφ, συνέντευξη στήν *Απογευματινὴ*, 15.10.77.

άλλη μισή ευτυχισμένη». ⁷ Αυτή η τάση στην Ελλάδα τράβηξε ίσαμε κει που δέν παίρνει.

Μέσα στο καμίνι της «αναρχούμενης» κατοχικής Ελλάδας, μπροστά στην αμετάκλητη τότε χρεοκοπία του άστικού πολιτικού κόσμου στά μάτια των μέχρι πρότινος ψηφοφόρων του και στο ένδεχομένο να χαθεί μιά για πάντα η έξουσία από τά χέρια του, μπροστά στη σαρωτική λαϊκή όργάνωση και αυτενέργεια του έαμικού κινήματος, τό στρατό του, τή λαϊκή αυτοδιοίκηση, τήν κυβένηση του δουνου, τό νέο κράτος – «μή κράτος» που πήγαινε να γεννηθεί, μπροστά σε όλα αυτά η άστική τάξη και οι έκφραστές της, έντρομοι και χωρίς στρατό, κρατικό μηχανισμό, κόμματα, χωροφυλάκους, δικαστήρια, σχολεία, τύπο και ραδιόφωνο, είδαν τό χάρο μέ τά μάτια τους. Ουδέποτε, όπως είπαμε, είχαν διακριθεί για τήν ιδεολογική τους ρόμη: τά ιδιώνυμα και ό σφοδρός άντικομμουνισμός του μεσοπολέμου άπέναντι σε ένα καχεκτικό κομμουνιστικό κόμμα τό μαρτυρούν. Τώρα, μέσα στα κατοχικά και τά πρώτα μετακατοχικά χρόνια και τή κοσμογονία τους, ό αίμοσταγής, αίμοδιψής έαμοδούλγαρος που, μέ μάτια να γυαλίζουν από έρυθρό όλοκληρωτισμό, πεσοκόβει έθνικόφρονες λαϊμούς, άσελγει επί άνυπεράσπιστων εγκύων, έρημώνει πατρίδες, βεβηλώνει θρησκείες και διαλύει οικόγένειες, έμελλαν να γίνουν τά μόνα της σχεδόν εφόδια. Και τό ταπεινό κονσερβοκούτι, άποτινάζοντας τά δεσμά του περιφρονημένου άπορρίμματος, άνυψώθηκε πλέον σε πολιτική έννοια πρώτου μεγέθους.

Η έλληνική δεξιά δέν έλεγε ψέμματα, ούτε εξαπατούσε συνειδητά τον πληθυσμό όταν έπλαθε, μέ τήν πειθώ του λόγου και του κνούτου, τον «φιλήσυχο» ή τον «άγανακτισμένο πολίτη», τον «έθνικόφρονα»· γιατί η ίδια τον άντικομμουνισμό της τον δίωσε μέσα από τήν ύστερική της άπέχθεια για τήν «τρομοκρατία», μέσα από τίς ταυτότητες κομμουνισμός ίσον άπάτη, αίμα, έγκλημα. Πώς να περάσει απ' τό μυαλό της «ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου» ότι η κινητήρια δύναμη των πραγμάτων (δηλαδή η αντίφαση, και στην περίπτωση μας η πάλη των τάξεων) βρίσκεται θρονιασμένη μέσα στα ίδια τά πράγματα: Έτσι θέριεψε η ήδη υπάρχουσα ιδέα του «ξενοκίνητου», που τώρα πιά έφερενε κατά συρροήν στο προσκήνιο «πράκτορες» και «κατάσκοπους», που κι αυτοί βέβαια εμπίπτον άπευθείας στις άρμοδιότητες της δικαστηριακής πρακτικής. Όταν όμως κάποιον, νικητές όλων των εμφύλιων συγκρούσεων της έποχής και αντίπαλοι μιάς μεγάλης πολιτικής και κοινωνικής δύναμης, τό μόνο που έχουν να επιδείξουν στο λαό (και στον εαυτό τους) είναι κακοποιούς μέ χειροπέδες και ειδεχθείς έγκληματίες σε κλουβιά, τότε η ένδημική μαζική βία έχει τό λόγο, θεσμοθετημένη και άκομψα μεταμφιεσμένη σε θετικό πολιτικό ιδεώδες.

Αυτά λοιπόν «κάποτε εξέφραζε» τό κονσερβοκούτι, κ. Μακρη-Στάικε, κι όχι «τήν όργή της συντριπτικής πλειοψηφίας του έλληνικού λαού για τά όσα διαπράξαν οι όμοιοδείτες του κ. Καρρά». Άν διαδό-

θηκε και έγινε κτήμα όλοκληρων τμημάτων του πληθυσμού, αυτό οφείλεται στο ότι η δεξιά, η μάλλον ό άστικός πολιτικός κόσμος και τά συμφέροντα που διαχειριζόταν, βγήκαν νικητές από τίς εμφύλιες συγκρούσεις. Και όπωσδήποτε σίγουρα όχι επειδή είχαν αυτή τήν «πλειοψηφία» μαζί τους· δέν ήταν αυτή που είχε άνάγκη τον Σκόμπι. Όπως και να 'ναι, αυτή η άνοιχτή η λανθάνουσα κατάσταση χρόνιου εμφύλιου πολέμου, μέ τίς εκτελέσεις, τίς φυλακές, τίς εκποπίσεις, τίς δίκες, τίς δηλώσεις, τήν τρομοκρατία, τους 509 και τους 375, τό φόβο του χωροφύλακα, τό φακέλωμα, τά TEA, τή βία και τή νοθεία, τους «συνοδοιπόρους», τήν Αύγή μέ περιτύλιγμα τον Έθνικό Κήρυκα, κράτησε σχεδόν μέχρι τό 1967. Και ήταν η δεξιά που τήν έζησε, τήν έθρεψε, τήν πήρε άπάνω της, τή διαχειρίστηκε, μέ έπίσημη κρατική άποψη τον άντικομμουνισμό.

Όσο κι αν υπάρχει λοιπόν μιά σαφέστατη τομή άνάμεσα στο 1966 και τό 1968, τό άντικομμουνιστικό παραλήρημα της δικτατορίας δέν χαλκεύτηκε στα άντρα της Αμερικάνικης Πρεσβείας ούτε στο σαλόνι του Μακαρέζου η τή θεράντα του Λαδά. Ό άντικομμουνισμός της δικτατορίας δέν ήταν παρά ό τρόπος μέ τον όποιο είχε έσωτερικευτεί στο στρατεύμα, η έστω στο μεγάλο μέρος του σώματος των έξιωματικών, ό άντικομμουνισμός της δεξιάς. Ό ιδεολογικός λόγος της δικτατορίας ήταν παιδί άδάφτιστο, από γάμο χωρίς παπά και στεφάνι· έστω και εξώγαμο όμως, ήταν παιδί της δεξιάς.

Καθώς η παράταση της δικτατορίας στρέφει τον άστικό πολιτικό κόσμο εναντίον της· και καθώς η δικτατορία – που επανέρχεται σε αίμοδόρες μορφές άντικομμουνιστικού μένους – δέν μπορεί να πείσει τό λαό, τελικά από τήν άποψη που μäs άφορά εδώ, «διασύρει», «έξευτελίζει» τήν έπίσημη ιδεολογία του κράτους και της δεξιάς. Και η τελευταία βλέπει πλέον τήν άνελαστική άνάγκη να άποδεσμευτεί από τον άντικομμουνισμό της. Ταυτόχρονα, όπως έχει έπισημανθεί, η σχετική άνάπτυξη του έλληνικού καπιταλισμού και η συναφής στρατηγική του έκσυγχρονισμού, που οφείλει να συμπαράσσει τό λαό στις προσπάθειές της, άσφικτιούν στα πλαίσια του παραδοσιακού πολιτικού – ιδεολογικού συστήματος μετά τή μεταπολίτευση, καλούνται δηλαδή να τό άνατρέψουν. Μέ δυό λόγια: η «λήθη» (και μαζί φυσικά μιά μετατόπιση σε κάποιον «θεωρητικό» άντικομμουνισμό) άποτελεί πλέον άνάγκη της δεξιάς. Γι' αυτό και δέν είναι «χάρις» στη δεξιά και τή μεγαλοθυμία της, κ. Μακρη-Στάικε, που ό «οίσοσδήποτε κ. Καρράς μπορεί να γράφει σήμερα ό,τι γράφει εκείνος». Πολύ περισσότερο που αυτό δέν έγινε βέβαια άναίμακτα.

Νά λοιπόν η νέα πραγματικότητα: αν η «λήθη» άποτελεί σήμερα άνάγκη της δεξιάς, τό παιδομάζωμα και ό «τρίτος γύρος» είναι τό παρελθόν της. Από μιά άποψη, άρα, τό χτές της τής είναι «εμπόδιο». Η δεξιά ανακαλύπτει σήμερα τό δικό της άνεπούλωτο τραύμα του εμφύλιου, ανακαλύπτει μέ δέος πτυχές του παρελθόντος της που ούτε φανταζόταν, αισθάνεται άνασφαλής, εύάλωτη, ένοχη. Ξέρει ότι στην προσπάθεια να έκσυγχρονισθεί υπάρχει ένα παρελθόν, μιά ιστορία, που είναι ανά πάσα στιγμή σε θέση να τής άντιτεθεί, να τήν ύπονομεύσει. Ένα παρελθόν για τό όποιο, άφου θέλει τή «λήθη», καλείται καθη-

7. Γιάννης Κ. Λούλης, «Η ιδεολογία του «φιλελεύθερου συντηρητισμού»: μιά άπόπειρα όριοθέτησής της», *Επίκαιρα*, άρ. 6, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1979, σελ. 28.

μερινά να δώσει λόγο: στό λαό, στην τάξη της, στον κρατικό μηχανισμό, στον εαυτό της. Ήξου και δέν είναι σπάνιο να ανακαλύπτει κανείς, στα γραπτά και τα λόγια των πιο έκσυγχρονισμένων και έκσυγχρονιστικών ιδιαίτερα τάσεων της, μία χροιά απολογητική: για πρώτη ίσως φορά στή ζωή της ή δεξιά απολογείται.

Ήρχόμαστε έτσι σε μία σοβαρή αντίφαση που δγαίνει καθημερινά στό φώς της ημέρας στον τύπο, στή Βουλή, στις κυβερνητικές ανακοινώσεις: αν οι ανάγκες άλλαξαν και τά παλιά μέτρα και μέσα αντενδείκνυνται πλέον, ή δεξιά ταυτόχρονα τό χτές της δέν θέλει και δέν μπορεί να τό άρνηθεί, να τό άναιρέσει ή τουλάχιστον να τό κρίνει. Άς τό άκούσουμε πρώτα, αφήνοντας κατά μέρος τις γιορτές και τά μνημόσυνα του ύπουργού Δημοσίας Τάξεως, από τό στόμα της *Νέας Πολιτικής*. Ο κ. Μ. Ήβερτ, σε άρθρο του, παραθέτει τά λόγια του Γ. Παπανδρέου (του κατοπινού «συνοδοιοπόρου»): «έκτός της έθνικής παρατάξεως είναι τό ΚΚΕ. Και ποίοι άλλοι; Και οι συνοδοιοπόροι του. Και ποίοι πρέπει να θεωρηθούν οι συνοδοιοπόροι του; Όσοι άρνούνται ότι τό ΚΚΕ είναι κόμμα προδοσίας και έγκλήματος» (Νοέμβριος 1978, σελ. 19). Σε άλλο κείμενο εξακολουθεί να ισχύει ότι ο Βελουχιώτης «φρόντισε να κρατήσει τους άντάρτες του μακριά από τή μάχη που δόθηκε» στό Γοργοπόταμο. «Οί άντρες αυτοί χρειάζονταν για να χρησιμοποιηθούν έπειτα από λίγο καιρό για να επιτεθούν εναντίον του ΕΔΕΣ. Για να σφάξουν τόν συνταγματάρχη Ψαρρό... Και για να στρέψουν τελικά τά όπλα τους εναντίον της ίδιας της πατρίδας τους, να τήν άλυσοδέσουν και για τήν προσφέρουν σαν οικόπεδο στή Σοβιετική Ένωση» (τό ίδιο, σελ. 41). «Τό παιδομάζωμα επαναλήφθηκε και μάλιστα από Έλληνες που είχαν ήδη τάξει τους εαυτούς τους στην ύπηρεσία ξένης χώρας και για τόν ίδιο άκριβώς σκοπό που τό είχαν συλλάβει και πραγματοποιήσει οι Τουρκοί. Δηλαδή τό γενιτσαρισμό» (Μάρτιος 1978, σελ. 20). Αυτό, τέλος, «που επιχειρούν τήν πλαστογράφηση της ιστορίας είναι οι ίδιοι εκείνοι που όχι μόνο άπουσίασαν από τό έθνικό προσκλήτήριο αλλά και πρόδωσαν τόν άγώνα του Έθνους. Είναι οι ίδιοι εκείνοι που, όπως είπε ο Στρατής Μυριβήλης σε μία ραδιοφωνική όμιλία του, μάς έρριξαν από τις κορυφές της Πίνδου στην Πηγάδα του Μελιγαλά» (Νοέμβριος 1979, σελ. 15). Και ο κ. Μακρης-Στάικος παρατηρεί: «δηλώνω ότι τόν Μελιγαλά δέν τόν χρειάζομαι. Του τόν χαρίζω. Ίσως εκφράζει εκείνον περισσότερο από έμένα...» (έννοει έμένα).

Άς αφήσουμε όμως τόν άρθρογράφο να χαρίζει τήν πηγάδα σε μένα και στή *Νέα Πολιτική*, και άς έρθουμε στην αντίφαση που έπισημάναμε προηγουμένως. Καμιά τάξη και καμιά παράταξη δέν έχει τή μαγική ικανότητα να ζει με έναν όρισμένο τρόπο τις σχέσεις της με τά πράγματα και να διαδίδει αυτή της τήν ιδεολογία, και μετά, όταν οι καταστάσεις αλλάξουν, να τήν άποσύρει ήσυχα ήσυχα από τήν κυκλοφορία σαν να μή συμβαίνει τίποτα, να τήν αντικαθιστά. Κι αυτό διότι άπλούστατα ή ιδεολογία αυτή έχει έσωτερικευτεί πλέον στό πολιτικό προσωπικό της τάξης, έχει μολοιαστεί στον κρατικό μηχανισμό, σε τμή-

ματα του πληθυσμού και σε ψηφοφόρους, έχει αποκτήσει με δυό λόγια τή δική της ανεξάρτητη προθέσεων ύλικότητα, δραστηκότητα και άδράνεια, έχει έμπλακει με τις ανάγκες του καθενός: έχει «άντικειμενικοποιηθεί».

Όμως όχι μόνο για αυτό. Για να μή θεωρηθεί λοιπόν ότι μιλάω για κάποιο υπερβατικό υποκείμενο «άστική τάξη» που παράγει ιδεολογίες εν κενώ και κατά βούληση, πρέπει να πώ ότι αυτές δημιουργούνται και αναπτύσσονται στην σύγκρουσή της με τις άλλες τάξεις: είναι προϊόντα της πάλης των τάξεων. Και σαν τέτοια αναφέρονται σε ένα ύλικό υπόβαθρο που έμπεριέχει και ξεπερνά τήν «ιδεολογική ανεπάρκεια» της έλληνικής άστικής τάξης. Τό υπόβαθρο αυτό πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο με τόν όποιο ή πάλη των τάξεων συγκρότησε τόν σημερινό κοινωνικό σχηματισμό που λέγεται Έλλάδα, στην σχέση πολιτικού - οικονομικού στό σχηματισμό αυτό κ.λπ. Σε μία χώρα λοιπόν με άλληπάλληλα πολιτικά σκαμπανεβάσματα, με τόσο γοργά όξυνόμενες μορφές ταξικης σύγκρουσης, με ένα κράτος που εκ των πραγμάτων καλείται να παρεμβαίνει εύθέως σε κάθε σχεδόν μαχητική κοινωνική εκδήλωση (πράγμα που υπογραμμίζει τήν ανεπάρκεια του έλληνικού πολιτικού συστήματος), τά σώματα καταστολής έχουν πολλή, πάρα πολλή δουλειά. Όπως είχα επιχειρήσει να έπισημάνω παλιότερα ειδικά για τήν άστυνομία στην Έλλάδα,⁸ για να φέρω ένα παράδειγμα, ή ταξική σύγκρουση έκανε ώστε ο άντικομμουνισμός να άποτελεί άπαραίτητο εργαλείο της δουλειάς της, οργανικό στοιχείο της «έσωτερικής ιδεολογίας» της ως κρατικού μηχανισμού, αλλά και άκρογωνιαίο λίθο της «όργανικής άλληλεγγύης» των μελών του σώματος.

Ένας τέτοιος όμως «άντικειμενικοποιημένος» άντικομμουνισμός δέν μπορεί να έγκαταλειφθεί με τό έτσι θέλω.

Δέν νομίζω λοιπόν ότι ή δεξιά θέλει να άλωθούν οι μηχανισμοί καταστολής από τό νέο «φιλελεύθερο» πνεύμα της. Όσο βέβαιο είναι ότι ή κυβέρνηση έχει κάνει τό πάν για να άποείσει από αυτά κυρίως τά σώματα τό «χουντικό» πνεύμα, ώστε να τά έλέγξει, όσο βέβαιο είναι ότι δέν θέλει να διαβάσουν *Έλεύθερο Κόσμο*, άλλο τόσο είναι βέβαιο ότι ούτε *Καθημερινή* θέλει να διαβάσουν ή, για να μείνουμε στα καθ' ήμάς, *Έπίκεντρα*. Έξάλλου, όσο και να έχουμε έκσυγχρονισθεί και έξευρωπαϊσθεί, όσο και να έχει εισβάλει νέο αίμα και φωτισμένο προσωπικό στα διάφορα ύπουργεία, τά «σκληρά» ύπουργεία τά μονοπώλησαν ο Άθέρωφ, ο Γκίκας, ο Σταμάτης, ο Μπάλκος.

Άλλά ύπάρχει και μία άλλη πλευρά. Η πρακτική και οι ιδέες του άντικομμουνισμού, άπόρροια μιας σύγκρουσης από τήν όποια ή δεξιά βγήκε νικήτρια,

8. «Κυβέρνηση και Άστυνομία: Είρηνηκή Συνύπαρξη;», *Πολίτης*, άρ. 8, Γενάρης 1977.

ήταν κάποτε ο μόνος δρόμος πού τής ξανοιγόταν. Δηλαδή ήταν τό ταξικό συμφέρον της. Άν, μέ τίς επιφυλάξεις πού έπισημάναμε, τό αντίστοιχο συμφέρον της είναι σήμερα ή λεγόμενη λήθη, αυτό σημαίνει ότι έχουν καταργηθεί στά μωλωχτά ή στά φωναχτά κάποια μέτρα, κάποιοι τρόποι προσέγγισης και χειρισμού τών πραγμάτων, ακόμα και γενικότερες στρατηγικές. Άλλά φυσικά τό ταξικό συμφέρον είναι ένα και άδιαίρετο, ή δεξιά δέν μπορεί νά τό κόψει στά δυό, νά προτιμήσει τό τωρινό εις βάρος του παλιού. Άντίθετα, έστω κι άν ή στρατηγική αλλάζει, ή δεξιά έχει ανάγκη νά δικαιώσει τό παρελθόν της: γιατί πίσω απ' όλα αυτά υπάρχει, πριν από οτιδήποτε άλλο, ή συνέχεια τής έξουσίας της: «είμαστε τό μόνο και πλήρες άμάλγαμα τών τμημάτων εκείνων τών παλαιών κομμάτων πού έβγαλαν πέρα νικηφόρα τή δραματική δεκαετία του 1940-1950 και τόν συμμαρτοπόλεμο... και πού ύστερα επάνω σε έρείπια και τάφους έκτισαν τή σύγχρονη και προοδευμένη Έλλάδα».⁹

Άς ανοίξουμε πάντως μιά παρένθεση για έναν παραλληλισμό πού άρχικά ίσως μοιάζει άθέμιτος. Δέν μπορούμε λοιπόν νά μήν παρατηρήσουμε έδώ ότι και ή επίσημη κομματική άριστερά (και όχι μόνο ή φιλοσοβιετική) έχει τελικά υιοθετήσει έδώ και χρόνια τό ίδιο άκριβώς σχήμα: τή δικαίωση του παρελθόντος, ακόμα κι όταν αλλάζουν άρδην οι στρατηγικές και οι τακτικές, ακόμα κι όταν βγαίνει άποδεκατισμένη από συντριπτικές ήττες. Τά λίγα «αυτοκριτικά» λόγια (κάναμε λάθη...) οφείλονται στό ότι, αντίθετα από τή δεξιά, υπήρξε πάντα ο ήττημένος, πράγμα πού πρέπει κάπως νά αιτιολογηθεί ή μάλλον νά δικαιολογηθεί. Η δικαίωση του παρελθόντος είναι πάντως κι έδώ άπαραίτητη σάν δικαίωση τής συνέχια τής έξουσίας (όχι βέβαια κάποιας τάξης ή τάξεων τή φορά αυτή αλλά) του επίσημου κομματικού λόγου.

Άς επανέλθουμε όμως στην αντίφαση πού μάς άπασχόλησε, για νά δούμε έναν από τους πιο κραυγαλέους τρόπους μέ τόν όποιο εκδηλώνεται στους πιο προχωρημένους όπαδούς τής «λήθης». Έκείνους πού άποδίδουν αυθαίρετα τά πιο άκραία, τά πιο άποτρόπαια, τά πιο χρεοκοπημένα μέσα του μετακατοχικού κράτους σε κάποιους περιέργους τρίτους, επιχειρώντας νά διατηρήσουν τό παρελθόν άλώβητο αλλά ταυτόχρονα αναπροσαρμοσμένο στά νέα δεδομένα, «άποκαθαρμένο». Άς τούς άκούσουμε ύπογραμμίζοντας: «Η άστυνόμηση, οι έκτοπίσεις, τά στρατόπεδα και οι φυλακές δέν περιορίζουν τήν επέκταση του κομμουνισμού και δέν άποτελούν άμυντικά όπλα τής Δημοκρατίας, αλλά μεθόδους τής Δικτατορίας, πού ούτε στην πατρίδα μας, ούτε σε άλλες χώρες άπόδωσαν τίποτα».¹⁰ «Κύριο άρνητικό στοιχείο [τής περιόδου 1960-67] υπήρξε ή επιβίωση του διχασμού του παρελθόντος και ή νωπή ανάμνηση ενός έμφυλιου σπαραγμού. Τά μεγάλα λάθη τής άκρικής έλληνικής άριστερας μέ τίς άληθινές ή καλλιεργημένες φοβίες πού τά άκολούθησαν από τήν άλλη άκρική πλευρά, δημιούργησαν μιά έστία έντασης».¹¹ «Τό ΚΚΕ, κόμμα πού εξέφραζε μιά όχι άμελητέα μειοψηφία του πληθυσμού, τέθηκε έκτός νόμου, ενώ οι δύο

ξεις κατά όπαδών του (συχνά απλώς και μόνο τραγικών θυμάτων τής πολιτικής του) υπήρξαν όχι σπάνια άδικαιολόγητες και πάντως συχνά άπαραδέκτα σκληρές. Ταυτόχρονα άπλοϊκές φοβίες για τόν «κομμουνιστικό κίνδυνο» έγιναν πολιτικό όπλο στά χέρια διαφόρων κύκλων πού λειτουργούσαν μόνο μέσα στην εμπάθεια, νοθεύοντας έτσι τή δημοκρατική μας ζωή. (Τόν άνύπαρξο «κομμουνιστικό κίνδυνο» επικαλέστηκαν άλλωστε και οι αυταρχικοί συνταγματάρχες στις 21 Άπριλίου 1967)».¹² Μά επιτέλους, οι κυβερνήσεις, τό κράτος, ή έξουσία τό '50, τό '53, τό '56, τό '60, τό '62 ήταν «δικτατορία», ή «άλλη άκρική πλευρά», «διάφοροι κύκλοι πού λειτουργούσαν στην εμπάθεια»; Μά επιτέλους εισαστε ή όχι τό «μόνο και πλήρες άμάλγαμα» πού κ.λπ.; Τό έρώτημα άπευθύνεται και σε σάς, κ. Μακρή-Στάικε. Μέ τήν πρόσθεση ενός άλλου: ποιός είναι ή Νέα Δημοκρατία; Τά Έπίκεντρα ή ή Νέα Πολιτική, ή Καθημερινή ή ή Άκρόπολις, ο πρωθυπουργός ή ο ύπουργός Δημοσίας Τάξεως; Η μήπως είναι όλα αυτά και πολλά άλλα, δηλαδή ο πολιτικός συνασπισμός έξουσίας πού μάς κυβερνά και πού, όπως κάθε συνασπισμός, έχει τίς αντιφάσεις του; Άλλά τότε νά τίς αναγνωρίσουμε δημόσια.

Αυτά ως προς τή δεξιά. «Η ιδεολογία του κ. Καρρά όμως χρειάζεται πιά τάνκς και κουβανέζικες έμπροσθοφυλακές για νά επιβληθεί ή νά μήν καταρρεύσει. Εκεί όπου, πάλι μέ ξένη επέμβαση, επικράτησε. Θά μπορούσατε νά πείτε πολλά, κ. Μακρή-Στάικε, πού θά μέ έφεραν σε έξαιρετικά δύσκολη θέση (για τήν κρίση του μαρξισμού λογουχάρη). Η κριτική αυτή είναι όμως ή εύκολότερη. Γιατί, απλούστατα, μπορώ νά πω άπερίφραστα ότι δέν έχω καμιά σχέση μέ τά παραπάνω, κι ακόμα ότι μέ τόν πρώτο Κουβανό πού θά σκάσει μύτη στά σύνορα θά τρέξω νά καταταγώ έθελοντής στον έλληνικό στρατό. Δηλαδή διαχωρίζω κατηγορηματικά τή θέση μου και πολεμάω τίς ιδέες πού μου άποδίδετε και – τό σημαντικότερο – τούς φορείς τους. Έσείς, όπαδος τής «λήθης», διαχωρίζετε τή θέση σας και πολεμάτε τόν ύπουργό Έθνικής Άμύνης ή τόν ύπουργό Δημοσίας Τάξεως:

9. Ε. Άβέρωφ στο Περιφερειακό Συνέδριο τής ΝΔ, Βήμα, 9.12.79.

10. Γ. Ράλλης, Έπιστολή προς «Συντηρητικούς», Άθήνα, Σεπτέμβριος 1979, σελ. 7.

11. «Πέντε χρόνια Έλληνικής Δημοκρατίας: Σχέψεις πάνω στην πολιτική κατάσταση», Έπίκεντρα, αρ. 9-10, Ιούλιος – Οκτώβριος 1979, σελ. 3.

12. Γιάννης Λούλης, «Τριάντα χρόνια από τόν έμφύλιο πόλεμο», όπ. παρ., σελ. 16.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Μιά πρώτη προσέγγιση ενός άνοικτου προβλήματος

του Κωνσταντίνου Τσουκαλά

Χωρίς αμφιβολία, ο 19ος αιώνας παραμένει ο μεγάλος άγνωστος της νεότερης ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας. Όσο περίεργο και νά φαίνεται εκ πρώτης όψεως, είναι γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την περίοδο που ακολούθησε τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, περιορισμένες και άτελεις απ' όσο είναι για την περίοδο που προηγείται. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η είσοδος στο 19ο αιώνα συμπίπτει με μία σημαντική ιδεολογική και θεσμική τομή – την παγίωση των αστικών καθεστώτων –, από την οποία και πέρα η συστηματική καταγραφή και επεξεργασία των κοινωνικών μεγεθών διεξάγεται σε έκταση και σε βάθος και με κριτήρια που η κυρίαρχη θεικιστική σχολή διατύπωνε «έπιστημονικά», τροφοδοτώντας έτσι τις μεταγενέστερες ερμηνευτικές προσπάθειες με μία στέρεη πραγματολογική βάση.

Στήν Ελλάδα αντίθετα δεν είναι δυνατό να μιλήσουμε για μία τέτοια τομή πριν από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Παρόλη την «πρώιμη» εμφάνιση ενός συγκεντρωτικού κράτους με αστικοφιλελεύθερες δομές και τη βαθμιαία διείσδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εξακολουθεί να πρυτανεύει η προκαπιταλιστική περιφρόνηση της κοινωνικής «χαρτογράφησης» για οποιοδήποτε σκοπό που δεν θά εξυπηρετούσε τη μόνιμη ανάγκη του Κράτους να καταγράψει τις πηγές της δημοσιονομικής του υπόστασης. Έτσι, από την άποψη της έλλογης, συστηματικής και τακτικής συλλογής πληροφοριών που αποτελεί τη λογική και ιδεολογική βάση οποιασδήποτε εκλογικευμένης άσκησης μίας πολιτικής κρατικών παρεμβάσεων στη διαμόρφωση της κοινωνικής δυναμικής, η Ελλάδα του 19ου αιώνα δεν διαφέρει πολύ από την Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18ου.

Είναι λοιπόν γεγονός ότι, ακόμα και από τη στιγμή που η προβληματική της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας έκανε την (καθυστερημένη) εμφάνισή της στην Ελλάδα, οι πραγματολογικές της βάσεις παρέμειναν ανεπαρκείς για να στοιχειοθετήσουν αναμφισβήτητα συμπεράσματα. Οι δυσκολίες στην προσέλαση των πηγών συνέβαλαν επιπλέον στη γενικότερη δυσπιστία ως προς τη σημασία της ποσοτικής ιστορίας, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα αληθινό χάσμα ανάμεσα σε δύο θεωρήσεις που αντί να λειτουργούν συμπληρωματικά, εμφανίστηκαν ως ασυμβίβαστες ή και ανταγωνιστικές. Είναι βέβαια σίγουρο ότι οι αντιστάσεις μίας ορισμένης παραδοσιακής ιστοριογραφίας στην εισβολή των «καινών δαιμονίων» οφείλονται κατά κύριο λόγο σε παράγοντες ιδεολογικούς και πολιτικούς. Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ίδια ή ισχνότητα του υλικού και ο συχνά δειγματοληπτικός χαρακτήρας των πληροφοριών στους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, εξακολουθεί να τροφοδοτεί την επιχειρηματολογία εκείνων για τους οποίους η ακριβής περιγραφή των ιστορικών περιστατικών εξαντλεί το αντικείμενο της ιστορικής προβληματικής, και που πιστεύουν ακόμα, σαν τον Ranke, ότι είναι δυνατόν να γράψει κανείς την ιστορία των γεγονότων «όπως ακριβώς έγιναν». Η λειτουργία του ιδεολογικού εργαλείου είναι εμφανής: ο προσωρινός και «εύριστικός» χαρακτήρας ορισμένων υποθέσεων προβάλλεται σαν προσχηματικό επιχείρημα για να αμφισβητηθεί ο καιριος χαρακτήρας των ερωτημάτων.

Σ' αυτό το πλαίσιο θά πρέπει να ένταχθει και τό πρόβλημα της εξέλιξης των μισθών και ήμερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, όπως γενικότερα και τό πρόβλημα της εξαρτημένης εργασίας. Είναι έντε-

λώς χαρακτηριστικό ότι τό πρόβλημα αυτό, πού είναι προφανώς ένα από τά σημαντικότερα «άνοικτά» προβλήματα τής νεοελληνικής κοινωνικής Ιστορίας, παραμένει ακόμη έντελώς άγεπεξέργαστο. Καί αυτό, παρόλο πού, χωρίς μία τέτοια προηγούμενη ποσοτική διερεύνηση, είναι καταφανώς αδύνατο νά διατυπωθούν συγκεκριμένες άπόψεις γιά τήν Ιστορία του εργατικού κινήματος, τήν εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων καί γενικότερα γιά τούς παράγοντες πού προσδιορίζουν τόν κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στον έλληνικό χώρο. 'Ακόμα καί η στρατευμένη άρτιστερή Ιστοριογραφία σέ ελάχιστες περιπτώσεις κατάφερε νά ξεφύγει από μία ελάχιστα διαφωτιστική καταγγελία τής έκμετάλλευσης, τής καταπίεσης καί τής γενικότερης δυστυχίας ενός πάντοτε καί έξ όρισμού προδομένου καί άδικημένου λαού.

Δέν σκοπεύω βέβαια στό πλαίσιο αυτό νά θέσω κατά τρόπο ολοκληρωμένο τό πρόβλημα τής εξέλιξης των εργατικών ήμερομισθίων. Τά στοιχεία πού έχω στή διάθεσή μου είναι τόσο άνεπαρκή όσο καί έτερόκλητα. 'Ο μόνος λόγος πού μου επιτρέπει νά τά παρουσιάσω είναι ότι όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες συγκλίνουν στό νά οδηγηθούμε στήν ύπόθεση ότι, άντίθετα ίσως από ότι θά περίμενε κανείς, η άμοιβή τής εξαρτημένης εργατικής δύναμης, μονίμως, εμφανίζεται άπρόσμενα ύψηλή. Αύτή η χαρακτηριστική ιδιοτυπία τής άγοράς εργασίας στήν Ελλάδα, ιδιοτυπία πού προστίθεται στίς τόσες άλλες πού χαρακτηρίζουν τήν εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, νομιμοποιεί κατά τή γνώμη μου τή διατύπωση των ύποθέσεων πού άκολουθούν, καί πού θά πρέπει νά έπιβεβαιωθούν η νά άνατραπούν από τήν παρουσίαση ενός σίγουρα ύφιστάμενου αλλά προς τό παρόν δυσπρόσιτου καί άδημοσίετου υλικού.

Η βασική ύπόθεση είναι ότι οι εργατικοί μισθοί στήν Ελλάδα, τουλάχιστο γιά τά πρώτα 50 χρόνια, ήταν έξαιρετικά ύψηλο συγκρινόμενοι μέ τά γενικά έπίπεδα των εισοδημάτων καί τό σύνολο τής οικονομικής καί κοινωνικής κατάστασης τής χώρας· ότι τό φαινόμενο αυτό εμφανίζεται σαν πάγιο καί συνεπώς θά πρέπει νά συνδέεται μέ τήν πάγια επίσης παρατηρούμενη έλλειψη η σπανιότητα στήν προσφορά εργατικής δύναμης. Καί ότι τό χαρακτηριστικό αυτό συναρτάται προς τούς γενικότερους διαρθρωτικούς παράγοντες πού, προσδιορίζουν τήν εξέλιξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού καί πού συγκεκριμένα μέ τίς κυρίαρχες μορφές τής άγροτικής έξόδου καί τής κοινωνικής κινητικότητας.

Πρέπει επιπλέον νά σημειωθεί ότι θά γίνει λόγος μόνο γιά τίς διαφαινόμενες μακροπρόθεσμες τάσεις καί γιά τούς δομικούς παράγοντες πού είναι λογικό νά σκεφτούμε ότι τίς προσδιορίζουν. Δέν θά άναφερθούμε στους βραχυπρόθεσμους καί μεσοπρόθεσμους παράγοντες πού προσδιορίζουν τήν άγορά τής εργασίας. Η διευκρίνιση αύτή είναι άναγκαία, διότι όπως άκριβώς καί όλα τά άλλα οικονομικά μεγέθη, έτσι καί οι μισθοί ύφίστανται τήν έπιρροή τής συγκυρίας καί

ύπόκεινται σέ σοβαρότατες διακυμάνσεις πού συχνά οδηγούν σέ σοβαρές άποκλίσεις σέ σχέση μέ τήν μακροπρόθεσμη τάση. Η παρακολούθηση όμως των συγκυριακών διακυμάνσεων είναι αδύνατη χωρίς πλήρεις σειρές στοιχείων. Τό ίδιο έξάλλου συμβαίνει καί προκειμένου γιά τό πρόβλημα τής διάκρισης άνάμεσα στίς μακρόχρονες καί στίς συγκυριακές διακυμάνσεις, πού εμπλέκονται άναπόφευκτα μεταξύ τους. Έτσι μόνο τό γεγονός μίας άναμφισβήτητης όμοφωνίας των ένδείξεων επιτρέπει νά θεωρήσουμε ότι οι τάσεις πού εμφανίζονται είναι δομικά προσδιορισμένες καί μακροπρόθεσμες. Πολύ περισσότερο πού οι τάσεις αυτές εμφανίζουν σημαντικές άποκλίσεις όχι μόνο σέ άπόλυτη σύγκριση μέ τίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες αλλά καί από τίς γενικότερα παρατηρούμενες συναρτήσεις διαμόρφωσης του έπιπέδου των μισθών.

Έτσι ενώ κατά γενικό κανόνα παρατηρείται ότι τό πραγματικό έπίπεδο των ήμερομισθίων είναι κατ' άρχήν ύψηλότερο στίς χώρες όπου η διαδικασία εκδιомηχάνισης εμφανίζεται πού προχωρημένη, στήν Ελλάδα τό πραγματικό έπίπεδο τής άμοιβής τής εξαρτημένης εργασίας είναι ιδιαίτερα καί θεαματικά ύψηλό. Καί ότι τό έπίπεδο αυτό φαίνεται άντίθετα νά πέφτει, σέ σχετικούς όρους, από τή στιγμή πού η χώρα άρχίζει νά μπαίνει σέ μία διαδικασία δειλής έστω εκδιомηχάνισης.

'Ας άρχίσουμε μέ τά δεδομένα. 'Απ' ό,τι ξέρω, η πρώτη προσπάθεια γενικού ύπολογισμού τής εξέλιξης των εργατικών ήμερομισθίων στό 19ο αιώνα όφειλεται στον Κ. Μοσκόφ. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία του, τό μέσο ετήσιο (καί όχι μηνιαίο όπως άναφέρεται από προφανή παραδρομή) εισόδημα των άνειδίκευτων εργατών περνάει από 740 δραχμές τό 1840 (μέσο δηλαδή ήμερομισθίο 2,23 δραχμές μέ βάση έξι μέρες τήν έβδομάδα) σέ 900 δραχμές τό 1880 (ήμερομισθίο 2,87 δρχ.) καί 1.400 δρχ. τό 1909 (ήμερομισθίο 4,47 δρχ.). Σύμφωνα μέ τήν ίδια πηγή τό εισόδημα των ύφαντουργών περνάει από 900 δρχ. τό 1840 σέ 1.700 τό 1909 καί των οικοδόμων από 1.800 τό 1840 σέ 2.100 τό 1880 καί 2.750 τό 1909.¹

Οι ύπολογισμοί του Μοσκόφ, πού στηρίζονται κατά κύριο λόγο στα στοιχεία του Μανσόλα καί του Λυκούδη, δέν μπορούν νά οδηγήσουν βέβαια σέ διατύπωση πλήρων σειρών. Στο σύνολό τους όμως δέν φαίνεται νά άφίστανται πολύ από τήν πραγματικότητα. Πραγματικά, όπως θά δούμε παρακάτω, τά ύπόλοιπα διάσπαρτα στοιχεία πού περιέχονται στίς διάφορες μαρτυρίες τής εποχής δίνουν τήν ίδια περίπου τάξη μεγέθους: Γιά τήν περίοδο 1840-1880 όλες

1. Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ελλάδα (1830-1909)*. Ίδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 252.

οί διαθέσιμες πληροφορίες αναφέρονται σέ ημερομίσθιο πού ποικίλουν ανάμεσα στίς 2 καί στίς 3,5 δραχμές.

Είναι βέβαια σίγουρο ότι οί πληροφορίες αυτές, πού στίς περισσότερες περιπτώσεις αναφέρονται στό «μέσο» ημερομίσθιο, θά πρέπει νά στηρίζονται σέ ανεπαρκείς ή καί αϋθαίρετες δειγματοληψίες. Πρέπει δέ νά ληφθεί επιπλέον υπόψη ότι ή εξέλιξη του «μέσου» ημερομισθίου, ακόμα καί όταν στηρίζεται σέ ακριβείς υπολογισμούς, αποτελεί αμφίβολης εμβέλειας μέθοδο γιά τήν προσέγγιση του βιοτικού επιπέδου των εργατών.

Πράγματι, δεδομένης τής μεγάλης διαφοροποίησης των άμοιβών τής εργατικής δύναμης στό πλαίσιο τής ίδιας τής εργατικής τάξης, ή διερεύνηση του πραγματικού επιπέδου κατανάλωσης προϋποθέτει τή δυνατότητα λεπτομερών διαφοροποιήσεων ανάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες εργατών. Τά μεθοδολογικά προβλήματα είναι φυσικά ακόμα πιό σημαντικά όταν ό ίδιος ό υπολογισμός του μέσου ημερομισθίου είναι σέ μεγάλο βαθμό υποθετικός.² Όσοτόσο δέν μπορεί νά είναι τυχαίο τό γεγονός τής όμοφωνίας των στοιχείων γιά μιά περίοδο πού καλύπτει μισόν αιώνα.

Έτσι τό – σπάνιο γιά τήν Ελλάδα του 19ου αιώνα – γεγονός ότι όλες οί πληροφορίες πού μās δίνονται συμπίπτουν περίπου στίς γενικές τους γραμμές, μās επιτρέπει νά άντλήσουμε μερικά συμπεράσματα. Καί δεδομένου ότι τό πρόβλημα πού μās απασχολεί αναφέρεται άποκλειστικά στή διαφαινόμενη τάξη μεγέθους τής τιμής τής εργατικής δύναμης, τά παραπάνω στοιχεία είναι δυνατό νά χρησιμεύσουν επίσης καί ως βάση γιά νά επιχειρηθεί μιά πρώτη συγκριτική συσχέτιση μέ τίς άλλες ευρωπαϊκές χώρες τήν ίδια εποχή. Η καλύτερη ίσως βάση σύγκρισης είναι ή Μεγάλη Βρετανία στό μέτρο πού ή άγγλική εργατική τάξη είχε από τό 1850 καί μετά τό ύψηλότερο βιοτικό επίπεδο τής Ευρώπης.³ Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι τό 1867, περισσότεροι από τούς μισούς Βρετανούς εργάτες είχαν μισθό μικρότερο από 10-12 σελίνια τήν εβδομάδα, πού άντιστοιχεί σέ 650-800 δραχ. τό χρόνο.⁴ Καί τό 1899, περίπου 40% των εργατικών οικογενειών είχαν ακόμα *οικογενειακό* εισόδημα μικρότερο από 18-21 σελίνια τήν εβδομάδα ή 1.200-1.400 φράγκα τό χρόνο,⁵ πού άντιστοιχοῦσαν σέ 2.000-2.200 περίπου υποτιμημένες δραχμές.

Η άμοιβή αϋτή, πού υπολογίστηκε σάν τό κατώτατο όριο επιβίωσης, συμπίπτει άκριβώς μέ τό άπόγειο τής «χρυσής» εποχής του βρετανικού καπιταλισμού: τό 1900, οί πραγματικοί μισθοί είναι κατά 84% ύψηλότεροι σέ σχέση μέ τό 1850, καί 33% ύψηλότεροι σέ σχέση μέ τό 1875.⁶

Πρέπει επιπλέον νά ληφθεί υπόψη ότι τό μέσο οικογενειακό εργατικό εισόδημα στή Μεγάλη Βρετανία συγκροτούνταν από περισσότερους από ένα μισθούς, πράγμα πού δεδομένης τής ελληνικής αγοράς εργασίας είναι πολύ αμφίβολο, καί πάντως δέν έπαιρνε τήν οργανωμένη μορφή πού έπαιρνε στήν Άγγλία καί στίς άλλες βιομηχανοποιημένες χώρες.

Παρόλο τόν έτερόκλητο χαρακτήρα των στοιχείων, οί τάσεις πού διαφαίνονται είναι άναμφισβήτητες:

Ήδη τό μέσο όνομαστικό εισόδημα των άνειδίκευτων εργατών στήν Ελλάδα πρέπει λοιπόν νά ήταν

ανάλογο ή ίσως καί νά ξεπερνούσε σέ ορισμένες περιπτώσεις τό άντίστοιχο άγγλικό. Τό συμπέρασμα αϋτό ενισχύεται από τόν ακόλουθο πίνακα πού μās δίνει τά μέσα εργατικά ημερομίσθια κατά τή διάρκεια του αιώνα, γιά διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΕΞΕΛΙΞΗ ΜΕΣΩΝ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ
(σέ χρυσά φράγκα)

	1835	1865	1880
Μεγ. Βρετανία	2,08	2,70	3,1
Ίρλανδία	0,8	1,45	1,8
Γαλλία	1,6	2,08	2,6
Γερμανία	0,8	1,6	1,87
Ρωσία	0,6	1,2	1,2
Αύστρία	1,0	1,6	2,0
Ίταλία	0,4	0,8	1,0
Ίσπανία	0,8	1,0	1,6
Σκανδιναβία	0,8	—	1,4
Έλλάδα (:)	2,0	2,25	2,57* 3,07(1887)

Πηγή: Michael Mulhall: *The dictionary of Statistics*, Έκδοση Δ', Λονδίνο, 1899, σελ. 579.

Η ίδια λίγο πολύ τάση επιβεβαιώνεται μέ τή σύγκριση των ημερομισθίων των ειδικευμένων εργατών. Γύρω στό 1880, τά μέσα ημερομισθία των μαραγκών καί των οικοδόμων είναι τά εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
ΜΕΣΑ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΩΝ
ΕΡΓΑΤΩΝ
σέ φράγκα
(1880)

	Μαραγκοί	Οικοδόμοι
Μ. Βρετανία	6,8	7,3
Γαλλία	4,8	3,5
Βέλγιο	4,8	5,2
Γερμανία	3,3	3,1
Ίταλία	3,5	3,1
Έλλάδα	4,36	3,75

Πηγές: α) Μ. Mulhall, *δ.π.* (1899), β. 579. β) Charles Cheston: *Greece in 1887* Athens, 1887, σελ. 28.

Όσοτόσο, ή σύγκριση των όνομαστικών ημερομισθίων δέν έχει σάν τέτοια παρὰ μόνο ένδεικτική σημασία. Είναι βέβαια έντυπωσιακό αϋτό καθ' έαυτό τό γεγονός ότι οί μισθοί στήν Ελλάδα άγγίζουν τούς

* Ο πίνακας γιά τήν Ελλάδα συμπληρώθηκε από μένα μέ βάση τά στοιχεία πού δίνει ό Κ. Μοσκόφ.

αντίστοιχους των δύο ή τριών πλούσιων χωρών, και ξεπερνάνε σαφώς τους μισθούς που βρίσκουμε στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Άλλα είναι πολύ πιο ενδιαφέρον, και σημαντικό, να συγκρίνουμε τα πραγματικά εισοδήματα της εργατικής τάξης με τις άλλες χώρες, να λάβουμε δηλαδή υπόψη τό επίπεδο και την εξέλιξη των τιμών.

Τό έγχειρημα είναι βέβαια εξαιρετικά δύσκολο, και οποιοσδήποτε υπολογισμός δεν είναι δυνατόν παρά να είναι έντελώς χονδρικός και υποθετικός. Από μία σειρά ενδείξεων πάντως προκύπτει ότι πιθανότατα οι τιμές για τὰ εἶδη πρώτης ανάγκης πρέπει να είναι χαμηλότερες γενικά στην Ελλάδα από ὅ,τι ήταν στην Ευρώπη. Για τὸ 1887 π.χ. ὁ Ἄγγλος Ch. Cheston υπολογίζει ὅτι ἡ δραχμὴ (υποτιμημένη κατά 25% περίπου σέ σχέση με τὸ φράγκο) εἶχε περίπου τὴν ἴδια αγοραστικὴ ἀξία με τὸ σελίνι ἐνῶ ἡ ὀνομαστικὴ ἀντιστοιχία τῆς ἦταν 7,5 πένες. Σύμφωνα με τὸν Cheston τουλάχιστον 50% μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο στήν Ἄγγλία. «Οἱ Ἕλληνες», συμπληρώνει, «βρίσκονται σέ καλὴ κατάσταση ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὑλικῆς τους εὐμάρειας. Εἶναι ἀγνωστες οἱ τρομερές ἐπιπτώσεις πού συμπορεύονται με τὴν κατάσταση ἀπόλυτης ἐνδείας τῆς βρετανικῆς εργατικῆς τάξης».⁷ Χωρὶς ἔρευνα βάθους εἶναι βέβαια ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς με βεβαιότητα γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτό. Παρόλη ὁμως τὴν ἔλλειψη μιᾶς τέτοιας μελέτης, εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παραθέσουμε μιὰ σειρά ἀπὸ στοιχεία πού ἐπιτρέπουν νὰ συνθέσουμε μιὰ ἔστω προσωρινὴ εἰκόνα τῆς κατάστασης.

Ἡ διερεύνηση τῶν «ἐπιπέδων» κατανάλωσης μιᾶς ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς κατηγορίας θέτει βέβαια μιὰ σειρά ἀπὸ προκαταβολικὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα. Τὰ πρότυπα τῆς κατανάλωσης πού πρέπει νὰ γίνουν ἀντικείμενα ποσοτικοποίησης, προκειμένου νὰ γίνει ὁποιοσδήποτε συγκριτικὸς υπολογισμός, διαφέρουν ὄχι μόνο ἀπὸ χώρα σέ χώρα καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σέ ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ κατηγορία στήν ἄλλη. Οἱ ἱστορικοί, οἰκονομικοί, ἰδεολογικοὶ ἀλλὰ καὶ κλιματολογικοὶ καὶ ἔδαφολογικοὶ παράγοντες πού προσδιορίζουν τὴ συγκεκριμένη ἐξέλιξη τῶν προτύπων αὐτῶν, εἶναι τόσο ποικίλοι, ὥστε ὁποιαδήποτε προσπάθεια διατοπικῆς ἢ διαχρονικῆς σύγκρισης προσκρούει στήν ἐγγενὴ δυσκολία τῆς προηγούμενη διατύπωσης ὁμοειδῶν κριτηρίων. Εἶναι ἐπιπλέον φανερό ὅτι ὅσο πῶ ἀυτάρχεις καὶ «ἐνδοστρεφεῖς» εἶναι οἱ κοινωνίες πού συγκρίνονται, τόσο καὶ πῶ δυσεπίλυτα εἶναι τὰ προβλήματα προσδιορισμοῦ τῆς διαφοροποίησης τῶν βιοτικῶν ἐπιπέδων. Ἀκόμα καὶ οἱ νεότερες καὶ πῶ ἐκλεπτυσμένες μέθοδοι υπολογισμοῦ τοῦ «ἐλάχιστου κόστους ζωῆς» σέ διαφορετικὲς κοινωνίες, πού χρησιμοποιοῦν σάν βάση μιὰ σειρά ἀπὸ τυποποιημένες μονάδες θερμιδικῆς κατανάλωσης κατὰ κατηγορίες τροφῶν, — μονάδες πού στή συνέχεια ὑπόκεινται σέ διορθωτικὲς προσαρμογές ἀνάλογα με τῆς κλιματολογικῆς συνθήκες, τὸ μέσο ἀνάστημα, τὴ δομὴ τῶν ἡλικιῶν κτλ. — δὲν μποροῦν νὰ καταλήξουν παρά σέ ἐντελῶς χονδρικά συμπεράσματα.⁸

Ὡστόσο, παρόλες αὐτὲς τῆς δυσκολίες, οἱ συγκρίσεις δὲν εἶναι ἀσκοπες. Ὅταν μάλιστα ἀναφέρονται

σέ κοινωνικὰ στρώματα μισθωτῶν πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς τιμῆς τῆς ἀγορᾶς, ἢ ἐπιλογὴ μερικῶν βασικῶν κεφαλαίων τοῦ οἰκογενειακοῦ προϋπολογισμοῦ εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ἔτσι, ὁ υπολογισμὸς τῆς λιανικῆς τιμῆς τοῦ ψωμοῦ, τῶν ἐξόδων στέγασης καὶ τῆς τιμῆς τῆς βασικῆς πρωτεΐνης (κρέατος) καὶ τοῦ βασικοῦ λίπους εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸς.

Θὰ ἐπιχειρήσουμε πρώτα πρώτα νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ μέσου ἡμερομισθίου με βάση τὴν τιμὴ τοῦ ψωμοῦ πού ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ εργατικοῦ διαιτολογίου.^{9a} Μολονότι δὲν διαθέτουμε σειρές, καὶ θὰ ἀρκεστοῦμε σέ διάσπαρτες πηγές, ἢ σύγκριση αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ἔτσι, τὸ 1830 π.χ. ὁ Eichthal ἀναφέρει ὅτι ἓνας χτιστὴς στὴ Θῆβα κερδίζει 2-3 δρχ. τὴν ἡμέρα ἐνῶ στήν Ἀθήνα θὰ μπορούσε νὰ κερδίζει 6. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ ψωμὶ πρώτης ποιότητος κόστιζε 0,30 δρχ. τὴν ὁκά, καὶ τῆς δευτέρας ποιότητος 0,20 δρχ. (δηλαδή περίπου 0,23 καὶ 0,16 δρχ. τὸ κιλό ἀντίστοιχα).¹⁰ Ἡμερομισθιο 2,50 δρχ. κατὰ μέσον ὄρο ἀναφέρει ὁ Casimir Leconte γιὰ τὸ 1846.¹¹ ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ στήν Ἀθήνα τὸ ψωμὶ κόστιζε 0,16 δρχ. τὸ κιλό.¹²

Τὸ 1866, καὶ ἐνῶ τὸ μέσο ἡμερομισθιο ἐξακολουθοῦσε νὰ κυμαίνεται γύρω στῆς 2,50 δρχ., τὸ ψωμὶ κόστιζε 0,23 δρχ. τὸ κιλό.¹³ Πρέπει ἐξάλλου νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ χρόνο αὐτό ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ (καὶ συνεπῶς κατὰ τεκμήριο καὶ τοῦ ψωμοῦ) ἔφτασε στὸ

2. Παράβαλε E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London, Pelican, 1968, σ. 347.

3. Πρὸβλ. R.M. Hartwell, «The rising standard of living in England», σὸ S. Lieberman (ed), *Europe and the Industrial Revolution*, Cambridge, Mass., 1972, σ. 200.

4. Eric Hobsbawn, *Industry and Empire*, London, 1969, σ. 154.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 160. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου συγγραφέα *Labouring Men*, London, 1968, σ. 284-5.

6. Στὸ ἴδιο, σ. 160.

7. Charles Cheston, *Greece in 1887*, London, 1887, σσ. 27-28.

8. Βλ. γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα αὐτό μιὰ σειρά ἀπὸ μελέτες σὸ περιοδικὸ ANNALES. Σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ τὸ εἰδικὸ τεῦχος τοῦ Μαρτίου 1975, καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Paul Bairoch, «Ecartis internationaux des niveaux de vie avant la revolution industrielle», *l'av.* 1979, σσ. 145 ἐπ.

9a. Γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ υπολογισμοῦ τοῦ πραγματικοῦ εισοδήματος με βάση τὴν τιμὴ τοῦ ψωμοῦ, ὄλ. π.χ. Fernand Braudel, *Civilisation materielle, Economie et Capitalisme*, Τόμος Α', *Les structures du quotidien*, Paris, 1979, σσ. 104-107.

9. Γουσταῦου Ἐιχθάλ, *Οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στήν Ελλάδα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση*, Νέα ἔκδοση, Ἀθήνα, 1974, σ. 60.

10. Γ. Ἀναστασοπούλου, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας*, Ἀθήνα, 1950, τόμος Β', σ. 63.

11. Casimir Leconte, *Etude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir*, Paris, 1847, σ. 433.

12. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ἀρθρο «Ἀθηναί», τόμος Β', σ. 173. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, σύμφωνα με τὴν ἴδια πηγή, ὁ καφὲς στὰ λαϊκὰ καφενεῖα κόστιζε 3 λεπτά, ἢ μερίδα τὸ κρέας στὰ ἐστιατόρια 12 με 15 λεπτά, ἔτσι ὥστε «ἐπὶ τοῦς ὄρους αὐτοῦς ἐπίδομα 25 δραχμῶν τὸ μῆνα νὰ ἐξασφαλίζει ἀληθὴ εὐμάρειαν».

μεγαλύτερο ύψος της για όλα τα χρόνια μεταξύ 1846 και 1875, με την εξαίρεση των ετών του Κριμαϊκού πολέμου και του αποκλεισμού.¹⁴

Τό 1870, τό ημερομίσθιο στά δημόσιο έργα έχει φτάσει τίς 2,80 δρχ. (2,50 φράγκα) μέ σταθερή τήν τιμή του ψωμιού.¹⁵ Τήν ίδια περίπου αναλογία δίνονταν καί οι γαλλικές προξενικές αναφορές για τήν Έρμούπολη του 1863.¹⁶ Τό 1878, τά ημερομίσθια των άγροεργατών σε περιόδους αιχμής έφταναν τά 4,5 φράγκα ενώ τό κίλό του ψωμιού κόστιζε γύρω στά 0,35 φρ.¹⁷ Τό 1886, μόλις μετά τήν οικονομική κρίση πού συγκλόνησε τήν Ελλάδα επί τρία χρόνια καί πού είχε οδηγήσει σύμφωνα μέ ορισμένες μαρτυρίες σε διπλασιασμό σχεδόν των τιμών,¹⁸ ή τιμή του ψωμιού είχε προσεγγίσει τά σαράντα λεπτά τό κίλό.¹⁹ Τόν ίδιο χρόνο τό μέσο ημερομίσθιο είχε φτάσει στίς 3,50-4,00 δρχ.²⁰ Τίς ίδιες τέλος αναλογίες περίπου βρίσκουμε καί τό 1893.²¹

Από τά παραπάνω συνάγεται ότι τουλάχιστον μέχρι τήν κρίση του 1883-1886, τό μέσο ημερομίσθιο άντιστοιχούσε μέ τήν τιμή των 10, 12 ή καί 14 κιλών ψωμιού. Η αναλογία αυτή φαίνεται μάλιστα αρκετά σταθερή καθ' όλη τή διάρκεια τής πρώτης πενητηκονταετίας.

Έχει ενδιαφέρον νά συγκρίνουμε τή σχέση αυτή μέ τίς άντίστοιχες αναλογίες πού βρίσκουμε στίς άλλες χώρες. Καί στό σημείο αυτό θά περιοριστούμε σε ορισμένα διάσπαρτα στοιχεία πού είναι όμως χαρακτηριστικά. Στή Γαλλία π.χ. τό 1847, ή τιμή του ψωμιού φτάνει τά 0,55 φράγκα ενώ τό μέσο ημερομίσθιο είναι τής τάξεως των 2 φράγκων,²² δέν φτάνει δηλαδή ούτε για τέσσερα κίλα ψωμί. Τήν ίδια περίπου εποχή στην Άγγλία τό ψωμί κοστίζει ανάμεσα σε 0,39 καί 0,66 φράγκα τό κίλό, (6,8 ως 11,5 πένες για τέσσερις λίμπρες),²³ ενώ τό ημερομίσθιο ποικίλλει ανάμεσα στο ένα καί στά 5,2 φράγκα.²⁴ Τά υψηλότερα δηλαδή ημερομίσθια άντιστοιχούν προς 13 περίπου κίλα ψωμί μέ τή φτηνότερη τιμή του ψωμιού ενώ τά κατώτατα μόλις έφταναν για τρία κίλα πάλι

μέ τή φτηνότερη τιμή. Τό 1872, στην Άγγλία πάντα, τό ψωμί κοστίζει 0,55 φράγκα τό κίλό (10 πένες τίς 4 λίμπρες)²⁵ τήν ίδια εποχή πού τό ημερομίσθιο τής «εργατικής άριστοκρατίας», πού δέν άντιπροσώπευε πάνω από τά 15% του συνόλου τής βρετανικής εργατικής τάξης, ήταν γύρω στά 8 φράγκα (δύο περίπου λίρες τήν εβδομάδα),²⁶ τό ίσοποσο δηλαδή 13 περίπου κιλών ψωμιού. Τήν ίδια εποχή ό μέσος μισθός των μεταλλωρύχων, άνθρακωρύχων καί εργατών στην ύφαντουργία ήταν γύρω στά 21-23 σελίνια τήν εβδομάδα, δηλαδή 4,5 περίπου φράγκα τήν ημέρα, ενώ οι φορτοεκφορτωτές, οι άστυνομικοί καί οι κλητήρες κέρδιζαν γύρω στά 3,5 καί οι άγροεργάτες καί οι χειρωνακτες λιγότερο από τρία φράγκα,²⁷ μόλις δηλαδή τό ίσοποσο 6 κιλών ψωμιού. Σε άλλες χώρες οι εργατικές άμοιβές ήταν ακόμα χαμηλότερες, όπως π.χ. στη Γερμανία του 1880 όπου υπήρχαν ακόμα μισθοί πού δέν ξεπερνούσαν τά τέσσερα μάρκα τή βδομάδα (0,80 φράγκα τήν ημέρα)²⁸ ενώ στην Ιταλία τό μέσο ημερομίσθιο για δεκάωρη εργασία τό 1871 δέν ξεπερνούσε τά 1,70 φράγκα καί τό 1876 τά 2 φράγκα.²⁹ Τέλος τή Ρωσία οι μισθοί ήταν ακόμα χαμηλότεροι. Στά εργοστάσια ύφαντουργίας «Νιέφσκυ», όπου οι μισθοί ήταν οι ψηλότεροι τής Πετρούπολης, οι μηνιαίες άπολανές των ειδικευμένων ύφαντουργών δέν ξεπερνούσαν τά 20 ρούβλια (100 φράγκα).³⁰

Τό πρόβλημα δέν λύνεται βέβαια μέ αυτά τά διάσπαρτα στοιχεία πού δέν έχουν άλλωστε τήν έννοια μιås γενικότερης σύγκρισης των βιοτικών επιπέδων. Τό μόνο πού μπορεί κανείς νά υποθέσει είναι ότι στην Ελλάδα δέν φαίνεται νά συναντάνε σε καμιά στιγμή, τουλάχιστον μέχρι τά τελευταία χρόνια του αιώνα, τήν κατάσταση τής απόλυτης εξαθλίωσης πού βρίσκουμε στο προλεταριάτο των άλλων χωρών. Αυτό είναι τό βασικό συμπέρασμα πού μπορεί νά συναχθεί από τό γεγονός τής σταθερότητας ή τουλάχιστον τής σχετικής σταθερότητας τής αναλογίας ανάμεσα στο εργατικό ημερομίσθιο καί στην τιμή του ψωμιού. Δέν φαίνεται σε κανένα σημείο ή έμβρυακή καί ολιγάριθμη έλληνική εργατική τάξη νά συμπίεστη τόσο πού νά προσεγγίζει έστω τό βαθμό συμπίεσης πού υπέστησαν σε ορισμένες περιόδους τά ημερομίσθια στην Εύρώπη.

Οι σχετικά άνεκτές οικιστικές συνθήκες πού επικρατούν στην Ελλάδα εκφράζουν τό ίδιο φαινόμενο, πού εκδηλώνεται μέ τήν παντελή σχεδόν έλλειψη άθλιων εργατουπόλεων καί τήν περιθωριακότητα τής

13. Άλεξ. Οικονόμου, *Τρείς άνθρωποι*, τόμος Α', Άριστέλης Οικονόμου, Άθήνα, 1950, σ. 132.

14. Γ. Άναστασοπούλου, *δ.π.*, τόμος Β', σ. 398.

15. A.N. Vernardakis, *Le present et l'avenir de la Grèce*, Paris, 1870, σ. 47.

16. A. Tombasis, *La Grèce du point de vue agricole*: μνεία του Κ. Βεργόπουλου, *Τό άγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα*, Άθήνα, 1975, σ. 109.

17. Archives Nationaux, *Σειρά Fiz, φάκελος 1849 Α*.

18. Σύμφωνα μέ τόν Α. Βερναρδάκη. Βλ. για τό πρόβλημα αυτό Κ. Βεργόπουλου, *Τό άγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα*, *δ.π.*, σ. 133. Βλ. επίσης Archives du Ministère des Affaires Etrangères, *Correspondance Consulaire et Commerciale*, Le Pirée, 1884, σσ. 176 κ.έ.

19. Charles Cheston, *δ.π.*, σ. 27.

20. Στο ίδιο, σ. 27.

21. James Samuelson, *Greece: her present condition and recent progress*, London, 1894, σ. 102.

22. F. Braudel / E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, PUF, Paris, 1976, τόμος 3Β', σ. 789.

23. R.N. Hartwell, *δ.π.*, σ. 219.

24. Eric Hobsbawm, *Labouring Men*. London, 1964, σ. 81.

25. Christopher P. Hill, *British Economic and Social History (1700-1964)*, 3η έκδοση, London, 1970, σ. 123.

26. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire*, *δ.π.*, σ. 161.

27. Geoffrey Best, *Mid-Victorian England*, London, 1971, σ. 95.

28. Gerhard Ritter / Jürgen Kocka, *Deutsche Sozialgeschichte (1870-1914)*, München, 1970, τόμος Β', σ. 158.

29. Cesare Vanutelli, «Occupazioni e salari dal 1861 al 1961», στο *L'economia italiana dal 1861 al 1961* (συλλογική έκδοση), Milano, 1961, σ. 568.

30. Reginald Zelnik, *Labor and Society in Tsarist Russia: The Factory workers in Saint Petersburg, 1855-1870*. Stanford U.P., Stanford 1971, σ. 342.

ἀλτηείας και τῆς ἐπαιτείας πού ἐπισημαίνεται ἀπό σειρά μαρτυριῶν.³¹

Χαρακτηριστικά, τὸ 1851 ἀναλογοῦν λιγότερο ἀπὸ 5 ἄτομα σὲ κάθε ἀθηναϊκὸ σπίτι,³² ἐνῶ τριάντα περίπου χρόνια ἀργότερα, ὅταν τὰ σπίτια ἦταν πιὸ εὐρύχωρα, ἡ ἀναλογία φτάνει τὰ 8 ὡς 9 ἄτομα κατὰ σπίτι.³³ Παρόλο πού δὲν μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸν μέσο ὄρο ἀτόμων κατὰ δωμάτιο εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι σὲ καμιά περίπτωση δὲν θρῖσκομαστε μπροστὰ στὰ φαινόμενα τῶν ἐργατοπολέων τῆς Ἀγγλίας ἢ τῆς Γαλλίας ὅπου πολυμεεῖς οἰκογένειες στοιβάζονταν σὲ ἀνήλιαγα ὑπόγεια καὶ σοφίτες. Ὅσο καὶ ἂν ἡ Ἀθήνα γνώρισε ὀρισμένες περιόδους κρίσης στέγης, σὲ καμιά περίοδο ἢ κρίση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀσυγκράτητη ἀνοδο τῶν ἐνοικίων. Σὲ ὀρισμένες περιόδους μάλιστα, ὅπως π.χ. τὸ 1882, ὅποτε ἓνα στα δώδεκα σπίτια ἦταν ξενοικιαστοί,³⁴ ἡ προσφορά στέγης ξεπερνοῦσε τὴ ζήτηση. Ἐτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι τὰ νοίκια στὴν Ἀθήνα εἶναι συνεχῶς πολὺ χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι στίς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Τὸ 1846 π.χ. ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα πλήρωνε μόλις 2.500 δρχ. τὸ χρόνο νοίκι γιὰ τὸ μέγαρο τῆς οδοῦ Σοφοκλέους ὅπου εἶχε ἐγκαταστήσει τὰ κεντρικὰ γραφεῖα τῆς,³⁵ ἐνῶ ἡ «ῥραιότερα ἀναντιλέκτως», σύμφωνα μὲ τὸν Βλάση Γαβριηλίδη, «τῶν ἐν Ἀθῆναις ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν», τὸ ξενοδοχεῖο τῆς Μεγάλης Βρετανίας, νοικιασμένο στὴ γαλλικὴ κυβέρνηση, δὲν ἀπέδιδε περισσότερα ἀπὸ 12.000 δρχ. τὸ χρόνο, μέχρι τὸ 1875. Λίγα χρόνια πρὶν, ὁ Ἀριστείδης Οἰκονόμου πλήρωνε 360 δρχ. τὸ χρόνο γιὰ ἓνα ῥραιότατο κεντρικὸ σπίτι μὲ πέντε δωμάτια καὶ τὰ λοιπὰ χρειώδη, ποσὸ πού ἀντιπροσώπευε 10% περίπου τοῦ μισθοῦ του.³⁶

Ἡ σύγκριση μὲ τίς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ εὐγλωττη. Ὁ γυναικάδελφος τοῦ Οἰκονόμου Δημήτριος Βικέλας, ἐγκατεστημένος στὸ

Λονδίνο, ἀναγκαζόταν νὰ διαθέσει τὸ ἓνα τρίτο τοῦ εἰσοδήματός του γιὰ τὸ νοίκι του πού ἔφτανε τίς 4.000 δρχ. (150 λίρες) τὸ χρόνο. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐργατικὲς κατοικίες ἦταν πανάκριβες.³⁷ Τὸ 1846 ἓνα δωμάτιο στὴ λαϊκὴ συνοικία τοῦ Saint Martin στὸ Παρίσι κόστιζε 400 φράγκα (440 δρχ.) τὸ χρόνο,³⁸ καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα μιά κάμαρα μὲ κουζίνα στὸ Βερολίνο νοικιαζόταν γύρω στὰ 260 μάρκα (350 δρχ.).³⁹ Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς τὰ φρικτὰ δωμάτια-τρῶγλες τοῦ κεντρικοῦ Λονδίνου πού περιγράφει ὁ Ἐνγκελς πληρώνονταν τρία μὲ τέσσερα σελίνια τὴν ἐβδομάδα, δηλαδή 200 μὲ 280 δραχμὲς τὸ χρόνο.⁴⁰ Χωρὶς νὰ εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ ὑπολογίσει κανεὶς τὸ ποσοστὸ τοῦ ἡμερομισθίου πού ξοδεύονταν γιὰ κατοικία καὶ παρόλο πού δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐνοίκια τῶν κατώτερων καὶ κατώτατων κοινωνικῶν κατηγοριῶν, τὰ παραπάνω πείθουν ὅτι τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν ἀσύγκριτα χαμηλότερο στὴν Ἑλλάδα σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες χώρες.

Ἀνάλογα συμπεράσματα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τίς τιμές τῶν τροφίμων πρώτης ἀνάγκης. Εἶδαμε παραπάνω τίς ἀντιστοιχίες τῆς τιμῆς τοῦ ψωμοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα εἶδη φαίνονται σχετικὰ φτηνά σὲ σχέση μὲ τὸ ἡμερομισθιο. Ἀνάμεσα στὰ 1850 καὶ στὰ 1855 τὸ βοδινοῦ κρέας κόστιζε 0,32 – 0,48 δρχ. τὸ κιλό (0,40 – 0,60 τὴν ὄκα) καὶ τὸ κρασί πού ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα «κεφάλαια» τῆς διατροφῆς τῶν κατώτερων στρωμάτων,⁴¹ λιγότερο ἀπὸ εἴκοσι λεπτά.⁴² Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1866, στὴν Ἀθήνα π.χ. τὸ βοδινοῦ κρέας κοστίζει 0,70 δρχ. τὸ κιλό, τὸ κρασί 0,23 καὶ τὸ βασικὴς σημασίας γιὰ τὸ ἑλληνικὸ διαιτολόγιο λάδι 0,74 δρχ. τὸ κιλό.⁴³ Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὸ Παρίσι τὸ κρέας κοστίζει 1,36 φράγκα, τὸ κρασί 0,68 δρ. καὶ τὸ βούτυρο πού παίζει τὸν ἴδιο διαιτητικὸ ρόλο μὲ τὸ λάδι 1,54 φρ. τὸ κιλό.⁴⁴ Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ «κόστος» τῆς ζωῆς, ὑπολογιζόμενο μὲ βάση τὰ παραπάνω «κεφάλαια» πρώτης ἀνάγκης, εἶναι χαμηλὸ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται ἂν σκεφτοῦμε ὅτι οἱ κλιματολογικὲς συνθῆκες τῆς Εὐρώπης καθι-

31. Βλ. Κ. Τσουκαλά, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή: Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα, 1830-1922*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1977, σσ. 204-205, ὅπου καὶ σειρά ἀναφορῶν. Ὁ Bickford-Smith, π.χ., τονίζει ὅτι ἡ ἐπαιτεία στὴν Ἑλλάδα εἶναι σπανιότερη ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἀγγλίας. (R.A.M. Bickford-Smith, *Greece under King George*, London, 1893, σ. 174).

32. Ἰωάννου Ρίζου Ραγκαβῆ, *Τὰ ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή γεωγραφικῆ, ἱστορικῆ, ἀρχαιολογικῆ καὶ στατιστικῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος*, τόμοι τρεῖς, Ἀθήνα, 1853-1854, τόμος Α', σ. 294.

33. Κ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20όν αἰῶνα*, Ἀθήνα, 1966, σ. 198. Ἡ γενικὰ ἀνεκτὴ οἰκιστικὴ κατάσταση στὴν Ἀθήνα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ χαμηλὴ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ: γύρω στὰ 1885, ἀναλογοῦσαν 12,5 ἄτομα κατὰ στρέμμα καὶ κάθε σπίτι κατεῖχε κατὰ μέσον ὄρο 700 μέτρα γῆς, γεγονός πού μαρτυρεῖ γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν σχετικὰ εὐρύχωρων μικροαστικῶν μονοκατοικιῶν, μὲ ἀλλή ἢ καὶ κῆπο. (Βλ. Δ. Γέροντα, *Ἱστορία τοῦ Δήμου Ἀθηναίων*, Ἀθήνα, 1972, σ. 206).

34. Κ. Μπίρης, ὁ.π., σ. 198.

35. Γ. Ἀχ. Βαβαρέτου, *Ὁ Γεώργιος Σταύρου καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα*, Ἀθήνα, 1967, σ. 16.

36. Ἀλ. Οἰκονόμου, ὁ.π., σ. 131.

37. Ἀλ. Οἰκονόμου, ὁ.π., Τόμος Β', *Δημήτριος Βικέλας: Ἀναφορά στὸ Βοβολίνη, Μέγα ἑλληνικὸν βιογραφικὸν λεξικόν*, Ἀθήνα, Τόμος Γ', σ. 296.

38. Jean Bruhat, «L'affirmation du monde de travail», στὸ F. Braudel / E. Labrousse, ὁ.π., σ. 798.

39. Gerhard Ritter / Jürgen Kocka, ὁ.π., σ. 276.

40. Friedrich Engels, *The condition of the working class in England*, London, Panther, 1969, σ. 62.

41. Πρὸβλ. Fernand Braudel, *Capitalisme et vie materielle*, Paris, 1967. Χαρακτηριστικά, γύρω στὰ 1890 ἢ κατὰ κεφαλὴν κατανάλωση κρασιοῦ στὴν Ἑλλάδα (109 λίτρα τὸ χρόνο) εἶναι μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Γαλλίας (112 λίτρα) ἡ ψηλότερη στὴν Εὐρώπη. [Πρὸβλ. Gustav Sundbärg, *Apperçus statistiques internationaux*, Στοκχόλμη, 1908, σ. 174].

42. *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ἀρθρο «Ἀθήναι», Τόμος Β', σ. 173.

43. Α. Οἰκονόμου, ὁ.π., σ. 132.

44. Maurice Allem, *La vie quotidienne sous le second Empire*, Paris, 1948, σ. 106.

στούν μία σειρά από κονδύλια (θέρμανση, ιματισμός, λίπη κτλ.) επαχθέστερα σε σχέση με την Ελλάδα.

Εκ πρώτης όψεως λοιπόν φαίνεται βάσιμος ο ισχυρισμός του Παύλου Καλλιγιά ότι: «Τά ημερομισθία εν γένει είναι ανώτερα ή εν τή λοιπή Ευρώπη και ούτος είναι ο κυριότερος λόγος πού δέν δύναται νά εϋδοκιμήσει ή διομηχανία (...) αί εργατικά χείρες ἑλλείπουσι, αί δέ υπάρχουσι ἀδρῶς ἀμείβονται».⁴⁵

Μέ τήν κρίση τῶν ἐτῶν 1883 - 1885 μπαίνομε σε μία νέα φάση. Ἐνώ κατά τήν πρώτη πενηκονταετία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ή σχετική σταθερότητα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν ἐπιτρέπει τή συναγωγή ὀρισμένων συμπερασμάτων, ή περίοδος πού ἀκολουθεῖ ἀφήνει πολύ περισσότερες ἀμφιβολίες. Ἐτσι, ἐνώ ὡπως εἶδαμε προηγουμένως τά ἡμερομισθία ἔχουν ἀνέβει σημαντικά σε σχέση μέ τό 1880 καί οἱ τιμές ἔχουν καί αὐτές ὑψωθεῖ μέ γοργούς ρυθμούς, τό 1887, π.χ., τό κρέας κοστίζει πιά γύρω στίς 1,20 δρχ. τό κιλό, τό κρασί 0,40 καί τό λάδι φτάνει τή μία δραχμή τό κιλό.⁴⁶ Καί μολονότι ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἰσχυριζόταν τόν ἴδιο χρόνο ὅτι «οὐ μόνον ὁ Ἕλληνας ἀπολαμβάνει ἡμερομισθίων ἀνώτερον τῶν ἡμερομισθίων ἄτινα κατά μέσον ὄρον ἐπικρατοῦσιν παρ' ἄλλοις ἔθνεσιν, ἀλλά καί ή Ἑλλάς προσελκύει διά τοῦ ὄρον τῶν ἡμερομισθίων ἐργάτας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ»,⁴⁷ τό ἐρώτημα τοῦ κατά πόσον σε πραγματικούς ὄρους ἔχουν ὑψωθεῖ ή χαμηλώσει οἱ μισθοί πρέπει νά παραμείνει ἀνοιχτό. Ἐξάλλου, ὡπως παρατηρεῖ ὁ Eric Hobsbawm, ή συσχέτιση τιμῶν καί ἡμερομισθίων μπορεῖ νά ὀδηγήσει σε ἀναμφίβολα συμπεράσματα μόνο στίς περιπτώσεις πού τά δυό αὐτά μεγέθη ἀκολουθοῦν ἀντίστροφες τάσεις. «Ὅταν ἀντίθετα οἱ τάσεις εἶναι ὁμόροπες, - δηλαδή στίς περισσότερες περιπτώσεις - τά περιθώρια τοῦ σφάλματος εἶναι πολύ μεγάλα».⁴⁸

Ἡ κατάσταση τῆς εργατικῆς τάξης φαίνεται νά ἔχει ὑποστεί ἀκόμα μεγαλύτερες μεταβολές στίς παραμονές τοῦ πολέμου. Γιά τήν περίοδο γύρω στή 1914, ὁπότε καί τά στοιχεία εἶναι πολύ πληρέστερα, ὁ Γ. Λεονταρίτης ἔχει καταστρώσει μία πλήρη σχεδόν εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῶν μισθῶν καί ἡμερομισθίων μέ βάση τῶν πίνακες τῆς Ἐπιθεωρήσεως Ἑργασίας τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.⁴⁹ Ἐτσι, τό 1914, τά ἡμερομισθία κυμαίνονται ἀνάλογα μέ τίς εἰδικότητες ἀνάμεσα στίς 2 καί στίς 10 δραχμές, στίς κατα-

σκηνές 2-9 δρχ., στή πυριτιδοποιεῖα 4,50 - 5,25 δρχ., στή τυπογραφία 3,50-5,00 δρχ., στή ἐργοστάσια κεντρικοῦ 4,00-6,00 δρχ. κτλ. Πάνω σ' αὐτή τή βάση τό μηνιαῖο ἐργατικό εἰσόδημα ποικίλλει ἀνάμεσα σε 60-250 δρχ. ἀνάλογα μέ τήν εἰδικότητα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ τιμές ἔχουν ἀλλάξει σε σχέση μέ τά τελευταία χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα. Τό ψωμί ἐξακολουθεῖ νά κοστίζει 0,40 δρχ. τό κιλό ἀλλά τό κρασί ἔχει φτάσει τίς 0,50, τό λάδι 1,44 καί τό κρέας τίς 1,92.⁵⁰ Σε σχέση μέ τό 1860-1870 οἱ τιμές ἔχουν περίπου διπλασιαστεῖ ἐνώ ἀκόμα καί μέ βάση τήν περίοδο 1885-1887 ἔχουν σημαντικά ὑψωθεῖ. Ἀκόμη καί ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τήν ταυτόχρονη ἀνοδο τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν καί ἡμερομισθίων εἶναι ἀδύνατο νά ἀποφανθοῦμε γιά τήν πραγματική ἐξέλιξη τῆς τιμῆς τῆς εργατικῆς δύναμης. Ἀλλά καί ἂν ἀκόμα συναγόταν μία σχετική σταθερότητα στό πραγματικό ἐπίπεδο τῶν ἀμοιβῶν θά ἔπρεπε νά ληφθοῦν ὑπόψη μία σειρά γενικότερων διαφοροποιήσεων πού ἔχουν ἐμφιλοχωρήσει στό μεταξύ καί πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀμβλυνση σε σχετικούς ὄρους τῆς ἰδιαίτερα ὡπως εἶδαμε ψηλῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας μέχρι τό 1880. Πράγματι, ὅσον ἀφορᾷ τόν ἴδιο τόν ἑλλαδικό χώρο, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι στό μεταξύ ἔχει πραγματοποιηθεῖ σημαντική αὔξηση τοῦ κατά κεφαλήν εἰσοδήματος πού ἐκφράζεται μέ μία γενικότερη ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ὅσον ἀφορᾷ ἀπό τήν ἄλλη μεριά τόν γενικότερο εὐρωπαϊκό χώρο, πρέπει ἐπίσης νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἐνώ μέχρι τό 1850 οἱ μέσοι πραγματικοί μισθοί τῶν εργατῶν ἦταν στήν καλύτερη περίπτωση σταθεροί σε σχέση μέ τά «ἐλάχιστα» ἐπίπεδα στή ὁποία εἶχαν συμπίπτει ἀπό τήν ἀρχή τοῦ αἰῶνα, ὀλόκληρη ή πενηκονταετία πού ἀκολουθεῖ μέχρι τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίζεται ἀπό τήν σχετικά ταχεία αὔξηση τῶν πραγματικῶν εργατικῶν μισθῶν. Δέν εἶναι δυνατόν νά μπουμε στό σημείο αὐτό στό τεράστιο, καί ἀμφιλεγόμενο, αὐτό πρόβλημα.⁵¹

Ἀλλά μποροῦμε νά θεωρήσουμε σάν περίπου δέξιο ὅτι σε σχετικούς πάντοτε ὄρους ή ἀμοιβή τῆς ἐργασίας ἦταν στήν Ἑλλάδα ἀπρόσμενα υψηλή μέχρι τό 1880. Ἀντίθετα ή ἐπόμενη περίοδος παρουσιάζει πολύ περισσότερες δυσκολίες ἀπό συγκριτική ἀποψη: ή γενικότερη ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου στήν Ευρώπη καί ή αὔξουσα ἐπιρροή τῶν παγκόσμιων οἰκονομικῶν διακυμάνσεων στόν ἑλλαδικό χώρο καθίστοῦν πολύ δυσχερέστερη τήν ἀπομόνωση τῶν διαρθρωτικῶν τάσεων. Σ' αὐτά πού ἀκολουθοῦν θά ἀρκεστώ συνενεῶς στήν περίοδο πρὶν ἀπό τό 1880 προτείνοντας μερικές ὑποθέσεις πού συμβάλλουν στήν ἐξήγηση.

Τό ζήτημα εἶναι τεράστιο καί δέν φιλοδοξῶ βέβαια παρά νά τό θέσω στίς ἀδρότατες γραμμές του. Πα-

45. Π. Καλλιγιά, «Καί πάλιν περί φόρων», ἀρθρο στήν *Παλιγγενεσία*, Ε' (1867), ἀριθ. 1109.

46. Charles Cheston, ὁ.π., σ. 27. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι τίς ἴδιες περίπου τιμές δίνει καί ὁ ταξιδιωτικός ὀδηγός *Baedeker* γιά τό 1894. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι τό μεροκάματο τοῦ ἀγωνιάτη γιά τόν ἴδιο χρόνο ἔφτανε στίς 8 δρχ. στή Ρούμελη καί στίς 10 δρχ. στήν Πελοπόννησο. (Karl Baedeker, *Greece, A handbook for travellers*, Leipzig, 1894, P. XXIV - XXV.

47. Ἀγόρευση στή Βουλή στίς 24 Μαρτίου 1887.

48. Eric Hobsbawm, «The British standard of living», στή *Labouring Men*, ὁ.π., σ. 66.

49. George Leon, «The Greek labour movement and the bourgeois State, 1910-1920», στή *Journal of the Hellenic Diaspora*, IV (4), 1978, σσ. 5 κ.ε.

50. Γ.Σ. Κλαδά, *Ἡ στατιστική ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήναι, 1932, σ. 63. Μνεῖα τοῦ Γ. Ἀναστασοπούλου, ὁ.π., τόμος Β', σ. 928.

51. Γιά τό τεράστιο αὐτό πρόβλημα βλ. ἐνδεικτικά Eric Hobsbawm, *The age of revolution*, 1962, κεφ. II καί τοῦ ἴδιου, *The age of capital*, London, 1975, σ. 220, R.N. Hartwell, ὁ.π., σ. 215, καί Fernand Braudel, ὁ.π., τόμος Γ', *Le temps du monde*, σσ. 532 κ.ε.

ρόλα όμως τὰ τεράστια κενά, δέν νομίζω πώς μπορεί νά ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι τὰ σχετικά ὑψηλά πραγματικά ἡμερομίσθια πρέπει νά συνδέονται μέ τήν περιορισμένη, σχετικά, προσφορά ἐργατικῆς δύναμης. Πράγματι μέχρι τό 1880 δέν ἔχουμε μαρτυρίες γιά ἀνεργία οὔτε γιά συρροή προλεταριοποιημένων μαζών στά ἀστικά κέντρα ὅπως συνέβη σέ ὅλες τίς μεγάλες εὐρωπαϊκές χώρες κατά τή διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα. Τό βασικό ἐρώτημα πού τίθεται ἀναφέρεται ἀκριβῶς στά αἷτια τῆς περιορισμένης συγκρότησης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐπιχειρηματικῶν φορέων ὑπάρχει ὀπωδήποτε ἔλλειψη βιομηχανικῶν ἐπενδύσεων. Αὐτό ὅμως δέν ἐξηγεῖ παρά ἐντελῶς μερικά τό φαινόμενο πού ἐπισημάνθηκε. Σέ τελική ἀνάλυση τὰ αἷτια τῶν σταθερά ἱκανοποιητικῶν μισθῶν πρέπει νά συνδέονται κατά πρῶτο λόγο μέ τή σχετικά μικρή προσφορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ἡ προσοχή μας πρέπει νά στραφεῖ πρὸς τόν κόσμο τῆς ὑπαίθρου ἀπ' ὅπου καί μόνο προέρχονταν οἱ νέοι ἐργάτες κάτω ἀπό τόν ἐξαναγκασμό τῆς διάλυσης ἢ τῆς ἀπειλῆς τῶν παραδοσιακῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ἡ τυχόν παρατηρούμενη πλήρης ἔλλειψη ἀγροτικῆς ἐξόδου πού συνεπάγεται τήν ἀναστολή τῆς συρροῆς ἐργατικῶν χεριῶν πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα θά μπορούσε νά ἀποτελεῖ τήν βασική ἐξήγηση τοῦ φαινομένου.⁵² Πράγματι ὅταν οἱ παραγωγικές σχέσεις στήν ὑπαίθρο εἶναι σταθερές καί ἀπορροφῶν ὀλοκληρο τόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἡ προλεταριοποίηση δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευχθεῖ παρά μόνο σποραδικά καί περιθωριακά. Αὐτός εἶναι καί ὁ βασικός λόγος πού, σέ πολλές χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, προκάλεσε τή στιγμὴ παρέμβαση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πού μέ μιά σειρά ἀπό βίαια μέτρα κατέλυσε τίς παραδοσιακές προκαπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις, ἔτσι ὥστε ἡ «ἀπελευθερωμένη» καί ἀπογυμνωμένη ἀπό τήν ὀποιαδήποτε ἰδιοκτησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης νά διοχετευθεῖ ἀναγκαστικά πρὸς τίς καπιταλιστικές ἀγορές ἐργασίας πού διαμορφώνονταν στά ἀστικά κέντρα.

Ἔτσι μπορεί νά υποθέσει κανεῖς ὅτι ἡ σχετική σταθερότητα τῶν παραδοσιακῶν παραγωγικῶν σχέσεων στό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου ἀποτελεῖ τήν κοινωνική προϋπόθεση τῆς περιορισμένης προλεταριοποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἦδη τό 1868 ὁ Ι. Σούτσος παρατηροῦσε ὅτι «παρ' ἡμῖν, οἱ ἐργατικοὶ μισθοὶ εἰσὶν ὑψωμένοι ἔνεκα τῆς ἀραιότητος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς ἐπικρατοῦσης πατριαρχικῆς καλλιέργειας, ὑπὸ τό κράτος τῆς ὁποίας ὁ γεωργός περιβεβλημένος συνάμα καί τήν ιδιότητα τοῦ ἰδιοκτῆτου, τοῦ κεφαλαιούχου καί τοῦ ἐπιμελητοῦ φιλοπονεῖ ὑπὲρ ἑαυτοῦ, οὐδόλως ἐκμισθῶν τήν ἐργασίαν αὐτοῦ».⁵³ Ἡ διαπίστωση ὅμως αὐτή ἀπλῶς μεταθέτει τό ἐρώτημα. Γιά νά εἶναι σέ θέση ὁ γεωργός νά «φιλοπονεῖ ὑπὲρ ἑαυτοῦ» καί νά

ἀρνεῖται τήν ἐκμίσθωση τῆς ἐργασίας του, θά πρέπει ἡ ἐπικρατοῦσα πατριαρχική καλλιέργεια νά ἀντέχει καί νά ἀντιστέκεται στούς δύο ἀποδιαιρθρωτικούς παράγοντες πού, ὅπως καί σέ ὅλο τόν κόσμο ἔτσι καί στήν Ἑλλάδα, ἀπειλοῦσαν τήν ἴδια τῆς τήν ὑπόσταση: τόν ὑπερπληθυσμό καί τίς πιέσεις τῆς καπιταλιστικῆς ἀγοράς.

Καί οἱ δύο αὐτοὶ παράγοντες συνέτρεχαν καθ' ὅλη τήν διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα στήν Ἑλλάδα. Καί ὅσο καί ἂν οἱ ἔννοιες τοῦ γεωργικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ (καί τῆς συνακόλουθης συγκαλυμμένης ὑποαπασχόλησης) εἶναι καί θεωρητικά ἀμφισβητήσιμες καί ἐμπειρικά δύσκολο νά στοιχειοθετηθοῦν,⁵⁴ οἱ γενικότερες ἐπιπτώσεις τῆς πληθυσμιακῆς αὔξεσης δέν μπορεί παρά νά ἐπιτείνουν τίς οικονομικές δυσκολίες τῶν μικροπαραγωγῶν.

Βέβαια δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά υποθέσει κανεῖς ὅτι ὁ κάθε «ὑπεράριθμος» ἀγρότης θά σπεύσει νά ἐγκαταλείψει τήν ὑπαίθρο καί νά μετατραπῆ σέ βιομηχανικό ἐργάτη.⁵⁵ Ἡ οἰκογενειακή μορφή τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐπιτρέπει σημαντική ἐσωτερική ἐλαστικότητα στή δυνατότητα ἀπορρόφησης ἑνός «πλεονάζοντος» ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στούς ἴδιους τῆς τοῦς κόλπους. Ἡ ἐλαστικότητα ὅμως αὐτή δέν εἶναι ἀπειρη. Καί ὅταν στή «σταθερότητα» τῶν παραγωγικῶν σχέσεων προστίθεται καί μιά διαπιστωμένη καί μόνιμη ἔλλειψη μισθωτῆς ἐργασίας ἀκόμα καί στή γεωργική παραγωγή, τό πρόβλημα γίνεται ἀκόμα πῶ οσοβαρό.

Σ' αὐτό τό πλαίσιο λοιπόν εἶναι ἐντελῶς ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι, τουλάχιστον μέχρι τήν κρίση τῆς σταφίδας, ἡ μικρή γεωργική ἐκμετάλλευση ὄχι μόνο ἀντιστάθηκε ἀποτελεσματικά στίς ἀποδιαιρθρωτικές πιέσεις ἀλλά καί σέ μεγάλο βαθμό φαίνεται νά σταθεροποιήθηκε. Αὐτό δέν μπορεί παρά νά συνδέεται μέ τοῦς παράγοντες πού ἐπέτρεπαν στίς οἰκογενειακές γεωργικές ἐπιχειρήσεις νά διοχετεύουν τοῦς «ὑπεράριθμους» γόνους τους ἔξω ἀπό τήν γεωργία ἀλλά καί ἔξω ἀπό τήν ἀγορά τῆς ἀνειδίκευτης ἐργατικῆς δύναμης. Ἔτσι εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐξεταστοῦν οἱ κυρίαρχες μορφές δομικῆς κοινωνικῆς κινητικότητας στόν ἐλληνικό χώρο. Πράγματι ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τόν πληθυσμό τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου δέν εἶναι ἡ βραδύτητα τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου αὐτή καθ' ἑαυτή, ἢ ἡ ἀκινήσια τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ἀντίθετα, ὅπως προσπάθησα νά δείξω ἄλλοῦ,⁵⁶ ἡ ἀγροτική ἐξοδος εἶναι στό σύνολό της – καί κυρίως στίς περιοχές πού κυριαρχοῦνται ἀπό τή μικρή ἀγροτική ἐκμετάλλευση – ιδιαίτερα ἔντονη καί οὐσιαστικά ἀδιάπτωτη καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, πράγμα πού ἐκφράζεται μέ τοῦς χαμηλοῦς σχετικά ρυθμοῦς ἀνόδου τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐκεῖνο δηλαδή πού ξεχωρίζει τήν ἀγροτική ἐξοδο στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι ἡ βραδύτητά της ἀλλά ὁ προσανατολισμός της.

52. Παράβαλε Βασ. Παναγιωτόπουλου, «Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση στήν Ἑλλάδα», *Ὁ Πολίτης*, 12 (1977), σσ. 44-45.

53. Ι.Α. Σούτσος, *Πλουτολογία*, τόμος Α', Ἀθήναι, 1968, σ. 567.

54. Γιά συγκεκριμένα στοιχεία γιά τήν Ἑλλάδα βλ. Ν. Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*. London, 1978, σσ. 92-93, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

55. Πρβλ. Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass., 1962, σ. 225.

56. Κωνστ. Τσουκαλάς, ὁ.π., *passim*.

Πράγματι η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μία δυνατότητα εδρύτατης διεύρυνσης των τριτογενών παρασιτικών στρωμάτων. Τόσο στην ελληνική πρωτεύουσα όσο και στις ελληνικές κοινότητες που βρίσκονταν έξω από τα ελληνικά σύνορα, οι τριτογενείς δραστηριότητες αναπτύσσονταν με ραγδαίους ρυθμούς επί ένα σχεδόν αιώνα. Ο αγροτικός υπερπληθυσμός που εγκατέλειπε την ύπαιθρο κατευθυνόταν λοιπόν κατά προτίμηση προς τις πολυάριθμες θέσεις που ανοίγονταν στους τομείς αυτούς, σε σημείο ώστε να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η κύρια ροή της κοινωνικής κινητικότητας που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μέχρι το 1880 είναι η μαζική μετάβαση από την μικρή γεωργική εκμετάλλευση στη μικροαστική τάξη των πόλεων. Γι' αυτούς τους λόγους είναι πολύ σημαντικό και πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και μέχρι τη σταφιδική κρίση, η Ελλάδα φαίνεται να χαρακτηρίζεται από σχετική έλλειψη εργατικών χεριών όχι μόνο στη βιομηχανία αλλά και στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Πολλές είναι οι μαρτυρίες που αναφέρονται στο γεγονός αυτό όπως και στη συνακόλουθη άθροια εισαγωγή άλλοεθνών εργατών όχι μόνο στη βιομηχανία αλλά και στα δημόσια έργα και τη γεωργική παραγωγή.⁵⁷

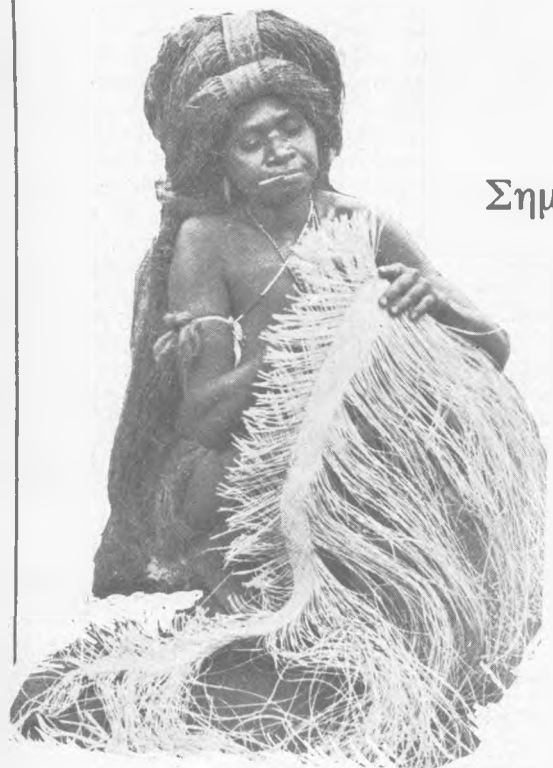
Έτσι, η σύμπτωση δύο εκ πρώτης όψεως αντίφατικών φαινομένων δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο στο πλαίσιο της γενικότερα ιδιότυπης εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων στον ελληνικό χώρο και πιο συγκεκριμένα στο γεγονός της μόνιμης άρθρωσης ανάμεσα στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος και στον ελληνοισμό του εξωτερικού. Το γεγονός ότι σε μία καθυστερημένη αγροτική χώρα ή ακατάπαυστη αγροτική έξοδος δεν συνοδεύεται από τη συνακόλουθη συγκέντρωση ενός εξοθλιωμένου υπερπληθυσμού στα αστικά κέντρα, και επιτρέπει τον καθορισμό της άμοιβης της εργασίας σε επίπεδα ύψηλά, τονίζει τη σημασία της διαθεσιμότητας των άλλων κοινωνικών διεξόδων που ανοίγονταν στον αγροτικό υπερπληθυσμό.

Και μολονότι είναι βέβαιο ότι οι παράγοντες προσδιορισμού των μισθών και ήμερομισθίων είναι σίγουρα πολλαπλοί, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι ο κυρίαρχος παράγοντας που οριοθετεί το σύνολο των πληθυσμιακών και ταξικών ανακατατάξεων πρέπει να αναζητηθεί στη μόνιμη ύπαρξη των κοινωνικών αυτών διεξόδων.

Αν λοιπόν μέχρι το 1880-1885 περίπου μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συμπίεση του εργατικού μισθού δεν οδήγησε σε καμία περίπτωση στην πλήρη εξαθλίωση του προλεταριάτου και αποτέλεσε κατά συνέπεια ίσως και παράγοντα που να καθιστούσε την συσσώρευση κεφαλαίου στη βιομηχανία δυσχερέστερη, από την τελευταία δεκαετιαία του αιώνα και πέρα οι συνθήκες της αγοράς εργασίας αρχίζουν να μεταβάλλονται. Η σταφιδική κρίση αποτελεί ίσως το σημείο τομής από την άποψη αυτή. Η γενική διαθεσιμότητα εργατικών χεριών, οι πρώτες μορφές εργατικής οργάνωσης, οι πρώτες απεργίες, τα πρώτα φαινόμενα ανεργίας και η μαζική υπερπόντια μεταναστευση είναι φαινόμενα που είναι πολύ πιθανόν να συμβαδίζουν με μία σχετική πτώση του πραγματικού εργατικού μισθού. Και συνακόλουθα με τους αποφασιστικούς εκείνους παράγοντες που από το τέλος του αιώνα είχαν αρχίσει να περιστέλλουν τις δυνατότητες κοινωνικών και οικονομικών διεξόδων στον αγροτικό υπερπληθυσμό.

57. Παράβαλε την έκθεση του Βρετανού προξένου E. Cergular στο *Cotton Supply Reporter* του 1864 (Αναστασόπουλος, *ο.π.*, Α', σσ. 183 κ.έ.) Βλέπε επίσης Γιάννη Κορδάτου, *Σελίδες από την αγροτική ιστορία της Ελλάδας*, σ. 40, Γ. Έιχταλ, *ο.π.*, σσ. 64, 65, 68, W. Miller, *Greek life in town and country*, London, 1905, σ. 189, A. Philippson, «Bericht über eine Reise durch Nord- und Mittelgriechenland», στο *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, Berlin (τόμος 25), 1890, σ. 331 κ.έ., Renell Rodd, *The customs and lore of modern Greece*, London, 1892, σ. 53. Βλ. επίσης Β. Παναγιώτου, *Ο Πολίτης*, 12, σ. 46 και Κ. Μοσκόφ, *ο.π.*, σ. 197.

Ἡ ἀνθρωπολογία σέ κρίση

Σημεῖα καμπῆς καί θεωρητικά ἀδιέξοδα

(πρώτη προσέγγιση*)

τῆς Νόρας Σκουτέρη – Διδασκάλου

Μέρος Β'

Δέν ὑπάρχει βασιλική ὁδός γιά τήν ἐπιστήμη κι ἔχουν τήν τύχη νά φτάσουν στίς φωτεινές κορφές τῆς μόνο ἐκείνοι πού δέν φοβοῦνται νά ἀνέβουν τά ἀπότομα σκαλοπάτια.

(Ἀπό γράμμα τοῦ Μάρξ στόν ΛαΣάτρ, 18.3.72, Κεφάλαιο, τόμ. 1, σ. 44)

3. Ἀπό τήν κριτική ἀνθρωπολογία στήν κριτική τῆς ἀνθρωπολογίας

Στό χώρο τῆς ἀνθρωπολογίας ἔχουν ἀναπτυχθεῖ τά τελευταῖα χρόνια – μέ καθοριστικό σταθμό τό 1968 – δύο εἶδη κριτικῆς:

α. Ἡ κριτική ἀνθρωπολογία (δηλαδή ἡ κριτική πού, χωρίς νά ξεπερνᾷ τά ἐπιστημολογικά ὅρια τῆς (κλασικῆς) ἀνθρωπολογίας, ἀμφισβητεῖ συγκεκριμένα τήν ἰδεολογική λειτουργία τῆς).

β. Ἡ κριτική τῆς ἀνθρωπολογίας (δηλαδή ἡ κριτική ἢ ὁποία, μέσα ἀπό τήν κριτική τῆς ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῆς ἀνθρωπολογίας, ἀμφισβητεῖ τά ἐπιστημολογικά πλαίσια καί τίς βάσεις τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς).

* Δημοσιεύεται ἐδῶ τό Β' μέρος τῆς μελέτης τῆς Νόρας Σκουτέρη – Διδασκάλου· τό πρώτο μέρος δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ (ἀριθ. 30, Νοίμ. 1979), ἀλλά ἀπό ἀδελφία παραλείφθηκε ἡ σχετική ἔνδειξη.

Καί μιά ἀκόμη ἐπανόρθωση, σελ. 32, δεύτηρη παράγραφος, ἀράδα 15: ἡ ἀντίθεση μεταξύ..... ἀντικειμένου, νά διαβαστεῖ: ἡ ἀντίθεση τῶν ἀποικιοκρατικῶν κρατῶν καί τῶν ἀποικιοκρατούμενων ἀναπαράγεται ὡς ἀντίθεση μεταξύ γνωστικοῦ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου.

Μέ τήν (ἀντι)παράθεση αὐτῶν τῶν δύο «κριτικῶν» θά ἐπιχειρήσουμε νά ἐκτιμήσουμε ποιᾶ ἀπό τίς δύο περιέχει τοὺς ὅρους γιά νά πραγματοποιεῖ ἡ τομή (ἡ θεωρητική ἐπανάσταση) στήν ἀνθρωπολογική προβληματική.

α. Κριτική ἀνθρωπολογία: τό ἰδεολογικό ἀντικείμενο

Ἡ κριτική ἀνθρωπολογία ξεκινᾷ ἀπό τή διαπίστωση ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία πρέπει νά ἔχει καθορισμένο ἀντικείμενο. Οἱ θέσεις πού προβάλλονται μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο τῆς ἀνθρωπολογικῆς προβληματικῆς μποροῦν νά πυκνωθοῦν σέ δύο κατηγορίες:

– σέ ὅσες ἀρνοῦνται ἢ διευρύνουν τό εἰδικό ἀντικείμενο τῆς ἀνθρωπολογίας (τοὺς «πρωτογόνους») καί

– σέ ὅσες δέχονται μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τό ἀντικείμενο αὐτό.

Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν μιά σειρά ἀντιθετικές ἀπόψεις, ὅπως αὐτές τοῦ R. Needham – καί γενικότερα τῆς «Σχολῆς τῆς Ὁξφόρδης» –, ἀπό τή μιά μεριά, (ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία δέν ἔχει ἰδιαίτερο καί ἀποκλειστικό ἀντικείμενο, οὔτε εἰδική μέθοδο, οὔτε ἀόστηρά ὁρισμένο καί συμπαγές θεωρητικό corpus· ἄρα πρέπει νά ἀποσυντεθεῖ καί τά «στοιχεῖα» τῆς νά ενσωματωθοῦν στίς πύο «εἰδικές καί ἀναπτυγμένες» ἐπιστήμες: τήν ἱστορία, τή φιλο-

σοφία, τήν πολιτική και οικονομική επιστήμη κτλ.) και του M. Haggis, από τήν άλλη, πού προτείνει τήν προώθηση μιάς διευρυμένης επιστήμης τής ανθρωπολογίας. Σύμφωνα με αυτήν τήν τελευταία άποψη – πού είναι ή κυρίαρχη στήν αμερικανική ανθρωπολογία σήμερα – οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές πού συνεπάγεται ή αποσύνθεση τής αποικιοκρατίας, όχι μόνο δέν σημαίνουν τήν εξαφάνιση του άντικειμένου τής ανθρωπολογίας, αλλά αντίθετα επιτρέπουν τή διεύρυνση του χώρου έρευνας. Έδώ βρισκόμαστε κοντά στή *Γενική Άνθρωπολογία* πού είναι διεπιστημονική, συγκριτική και διαχρονική επιστήμη και έμπεριέχει τή γλωσσολογία, τήν ήθολογία, τή βιολογία, τήν οικολογία.⁶¹

Στή δεύτερη κατηγορία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι ή ανθρωπολογία χαρακτηριζόταν μέχρι πρόσφατα από μιά συντηρητική ιδεολογία, τήν όποια και αναπαρήγαγε.⁶² Η αντίπρόταση-θέση πού προβάλλουν πολλοί νέοι ανθρωπολόγοι είναι ή προώθηση μιάς *επαναστατικής και στρατευμένης ανθρωπολογίας* στήν «ύπηρεσία του ειδικού άντικειμένου της». Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από άρκετους ανθρωπολόγους σε συμπόσιο πού έγινε τό 1968 με θέμα τήν κοινωνική ύπευθυνότητα τής ανθρωπολογίας.⁶³ Κοινή στάθηκε ή διαπίστωση ότι

«Η ανθρωπολογία πρόδωσε τόσο τής ανθρωπιστικές όσο και τής επιστημονικές δυνατότητες πού είχε ως κλάδος τής επιστήμης (disciplína)».⁶⁴

γιατί δέν κατήγγειλε (καταγγέλλει) – με ελάχιστες μονομμένες εξαιρέσεις – τής κοινωνικές άδικίες και τήν εκμετάλλευση σε βάρος του «άντικειμένου» της, ούτε στάθηκε ικανή νά μελετήσει τούς «προηγόνους» μέσα στο πραγματικό πλαίσιο όπου ζούσαν: τήν αποικιοκρατία.

«Η ανθρωπολογία είναι τό παιδί του ιμπεριαλισμού», γράφει ή K. Gough, «άφου συνετάγη με τό μέρος των πλούσιων δυτικών χωρών[...]». Τό σωστό λοιπόν είναι νά αντιστρέψουμε αυτές τής τάσεις τής ανθρωπολογίας.⁶⁵

Η ανθρωπολογία λοιπόν πρέπει νά τεθεί στήν ύπηρεσία του «Τρίτου Κόσμου», των φτωχών χωρών, τής περιφέρειας, των εθνικών ή άλλων μειονοτήτων, και νά τούς εξυπηρετήσει με τής αναλύσεις της. Οι ανθρωπολόγοι πρέπει νά μελετήσουν τούς μηχανισμούς τής οικονομικής εκμετάλλευσης και τής σε παγκόσμια κλίμακα πολιτικής και πολιτιστικής κυριαρχίας του καπιταλισμού. Με ιδιαίτερη προσοχή, λένε, πρέπει νά μελετηθούν οι έναλλακτικές λύσεις προς τό σοσιαλισμό πού έχουν ενεργοποιηθεί σ' αυτές τής περιοχές μέσα από επαναστάσεις και επαναστατικές διαδικασίες.

«Ο ανθρωπολόγος πρέπει νά χρησιμοποιήσει τήν ανθρωπολογία τόσο, όσο χρειάζεται, για νά κάνει ό,τι είναι δυνατό και αναγκαίο ώστε νά αντικατασταθεί τό σχεδόν παγκόσμιο βίαιο, εκμεταλλευτικό, ρατσιστικό, άλλοτριωτικό καπιταλιστικό σύστημα τό όποιο έμπεριέχει τόσο τούς ανθρωπολόγους, όσο και τούς λαούς πού αυτοί μελετούν».⁶⁶

Στήν ίδια κατηγορία αντιδράσεων θά πρέπει νά ένταχθούν και οι θέσεις πού προτείνουν όρισμένοι ανθρωπολόγοι, πού άφιερώνουν τόν έαυτό τους στις κοινωνίες – ή τής κοινότητες – τής όποιες μελετούν

και καταγγέλλουν με τό έργο τους τή φυσική (γενοκτονία) ή και τήν πολιτιστική εξόντωση (*έθνοκτονία*) αυτών των κοινωνιών. Έδώ πιά έχουμε στρατευμένη ανθρωπολογία *στήν πράξη*. Σύμφωνα με τής θέσεις αυτές ο ανθρωπολόγος δέν βρίσκεται σε καλύτερη μοίρα από τόν κυβερνητικό πράκτορα, τόν έμπορο ή τόν ιεραπόστολο· όλοι τους ανήκουν στον κόσμο του καπιταλισμού, έναν κόσμο πού δέν μπορεί νά άνεχθεί τήν πολιτιστική – ή άλλη – διαφοροποίηση, και άρα όλοι τους – μαζί και ο ανθρωπολόγος – ευθύνονται για τή διαδικασία τής έθνοκτονίας.⁶⁷ Ο ανθρωπολόγος λοιπόν για νά «καθαρθεί» πρέπει νά «στρατευθεί» και νά καταγγείλει συγκεκριμένα και με στοιχεία τήν κατάσταση αυτήν.⁶⁸

Ακριβώς με ταυτόσημη λογική, από διαμετρικά αντίθετη όμως σκοπιά, κινείται ή λεγόμενη *ανθρωπολογία του Τρίτου Κόσμου* με στόχο τήν άπελευθέρωση από τά δεσμά του «δυτικού επιστημονικού ιμπεριαλισμού». Μιά προσπάθεια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα – πέρα από ότιδήποτε άλλο – για τό παράδοξο ότι αντιστρέφει τούς όρους και προτείνει νά γίνει ή δυτική κοινωνία άντικείμενο έθνογραφικής περιγραφής από αυτούς πού ήπηρεζαν τό άντικείμενο αυτής τής διαδικασίας. Πρόκειται φυσικά για μιάν αλλαγή στρατηγικών θέσεων σε ένα παιχνίδι πού μένει τό ίδιο.

61. Συγχρόνως όμως βρισκόμαστε επικίνδυνα κοντά «...σ' εκείνη τή χαρακτηριστική άποτυχία τής διεπιστημονικής έρευνας – μιάς επιχείρησης πού συχνά φαίνεται ότι αξίζει νά όρισθεί ως διαδικασία με τήν όποια τά κενά και οι ασάφειες τής μιάς επιστήμης πολλαπλασιάζονται με τήν προσθήκη και άλλων αντίστοιχων από κάποιες άλλες επιστήμες» (M. Sahlins, *Stone Age Economics*, Chicago (Aldine), 1972, σελ. 31).

62. Βλ. χαρακτηριστικά για τήν έξάπλωση τής γραφειοκρατικής αντίληψης και για τήν «επαγγελματοποίηση» τής αμερικανικής – ειδικά – ανθρωπολογίας B. Denich, «On the Bureaucratization of Scholarship in American Anthropology», *Dialectical Anthropology* 2(2) 1977, 153-157.

63. Οι ανακοινώσεις δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Current Anthropology* 8 (1968).

64. D. Kaplan και R. Manners, *Culture Theory*, New York (Prentice Hall) 1972, σελ. 196.

65. Η Kathleen Gough εξέφρασε με περισσότερη μαχητικότητα τήν αντίδρασή της στήν «προδοσία» τής ανθρωπολογίας. Η ανακοίνωσή της είχε τίτλο «New Proposals for Anthropology».

66. A.G. Frank, «Comment to Current Anthropology Social Responsibilities Symposium», *Current Anthropology* 9 (1969), σελ. 139.

67. R. Jaulin, *La Paix Blanche*, Paris (Seuil) 1970 και *De l'ethnocide*, Paris (Collection 10/18), 1972.

68. Περισσότερα για τή «μαχητική ανθρωπολογία» βλ. E. Wolf και H.G. Jorgensen, «Anthropology on the Warpath in Thailand», *The New York Review of Books* 15(9) 1970, 26-35. Βλ. ακόμη δύο ενδιαφέροντα άρθρα για τή βρετανική ανθρωπολογία στο *New Left Review*: D. Goddard, «The Limits of British Anthropology», 58 (1969), 79-89 και J. Banaji, «The Crisis of British Anthropology», 64(1970), 71-85. Βλ. τέλος τήν παρουσίαση τής κριτικής πού άσκησε ή «νέα άριστερά», από τόν Peter Foster «Empiricism and Imperialism. A Review of the New Left Critique of Anthropology» στο T. Asad(ed), *όπ. παρ.*, σελ. 23-38.

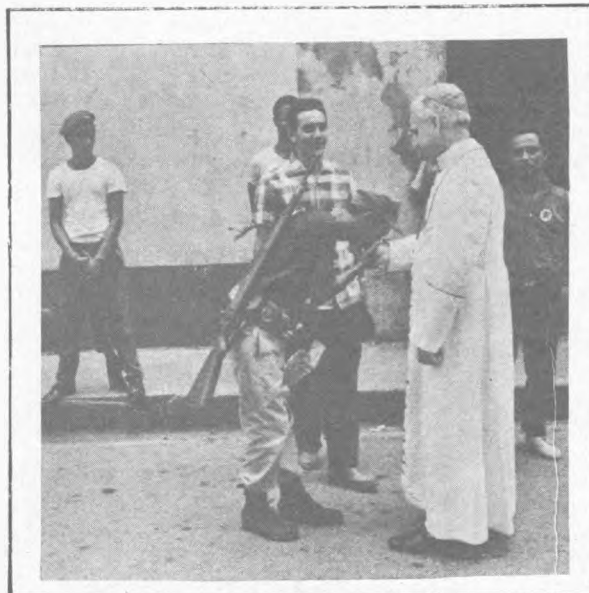
“Όπως και νάχει τό πράγμα, τά θεωρητικά θεμέλια τής ανθρωπολογίας δέν άμφισβητοϋνται. Έκείνο πού άμφισβητείται είναι ή μέχρι τώρα πρακτική της.⁶⁹ Καί ή άμφισβήτηση αϋτή είναι ιδεολογική, και όχι επιστημονική. Νά πιστέψουμε λοιπόν τόν Λεβί - Στρως πού, υποστηρίζοντας ότι ή ανθρωπολογία πρέπει νά υποστεί ένα βαθύ μετασχηματισμό, προβλέπει ότι

«Η ανθρωπολογία θά επιζήσει σ' έναν κόσμο πού μεταβάλλεται, αν άφεθεί νά εξαφανισθεί για νά μπορέσει νά ξαναγεννηθεί μέ καινούρια άμφίση (guise).⁷⁰»

Η λέξη «άμφίση», προσεκτικά επιλεγμένη, θά πρέπει νά μās προβληματίσει. Αν τελικά πρέπει νά γίνει κάποια τομή (ή «επανάσταση») στήν ανθρωπολογική προβληματική, αϋτή μπορεί νά γίνει μόνο μέσα από μιá ριζική κριτική στήν (κλασική) ανθρωπολογία.

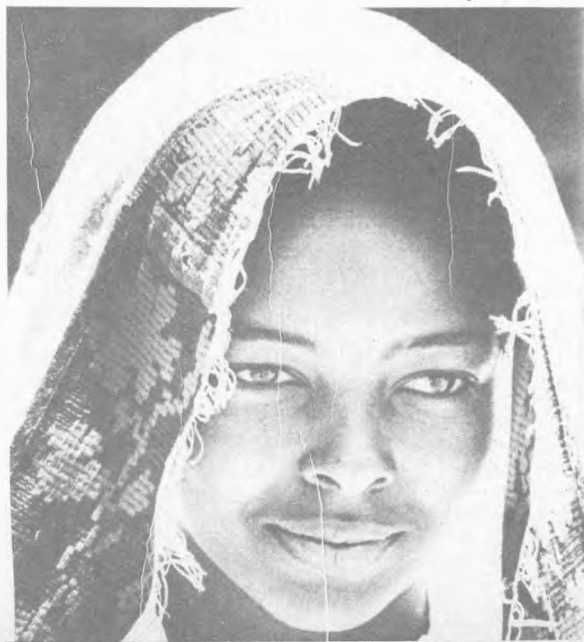
β. Κριτική τής ανθρωπολογίας: ή επιστημολογική τομή

Είδαμε ότι ή κριτική ανθρωπολογία σωστά - και μεθοδικά - διαπιστώνει ότι ή κρίση στήν ανθρωπολογία προκαλείται από ένα «εξωτερικό» κατά κάποιο τρόπο αίτιο: τή διαδικασία τής απο-αποικιοποίησης και τήν εξαγάνιση τών «προτογόνων». Όστόσο δέν προχωρά στίς επιστημολογικές συνέπειες πού έχει αϋτή ή διαπίστωση. Συγκεκριμένα: στό βαθμό πού τό εξωτερικό αίτιο σέ κάποια φάση μετασχηματίζεται σέ εσωτερικό συστατικό τής επιστημονικής διαδικασίας, ή κρίση απειλεί μέ ρήξη τό σύνολο τής επιστήμης τής ανθρωπολογίας. Η κρίση δέν είναι πιά ιδεολογική, αλλά και επιστημολογική. Πού σημαίνει πώς ή κριτική ξεκινά βέβαια από τή διαπίστωση ότι τό αντικείμενο τής ανθρωπολογίας ήταν (είναι) ένα ιδεολογικό κατασκευάσμα, αλλά προχωρεί και θέτει ένα καιρίο ερώτημα: μπορούμε σέ τελευταία ανάλυση νά μιλούμε για αντικείμενο τής ανθρωπολογίας σαν νά είναι κάτι δοσμένο a priori και ab exteriori; Στήν πραγματικότητα τό αντικείμενο μιás επιστήμης κατασκευάζεται ad hoc και εκ τών ένδον, και «έχει ανταπόκριση μόνο σέ μιá πολύ προκαταρκτική φάση μέ οποιοδήποτε “διάγραμμα” τού εξωτερικού κόσμου, τό όποιο γίνεται μέ οάση τήν αντίληψη μέσω» τής άμεσης εμπειρίας και μέσω τών πρισμάτων τής ιδεολογίας». ⁷¹ Για νά ορισθεί τό επιστημονικό αντικείμενο (ή καλύτερα: για νά ορισθεί επιστημονικά τό αντικείμενο) τής ανθρωπολογίας πρέπει νά άρθει ένα επιστημολογικό εμπόδιο: ή δογ-

ματική προσκόλληση στόν εμπειρισμό⁷² και τήν επαγωγική λογική πού στήριξε και στηρίζει τίς κοινωνικές επιστήμες⁷³ ήδη από τόν 19ο αί. (Stuart Mill και Comte) πού σημαίνει: πρέπει νά προχωρήσει ή κριτική τής ανθρωπολογίας.

Η κριτική τής (κλασικής) ανθρωπολογίας δέν συνίσταται λοιπόν αποκλειστικά σέ έναν ιδεολογικό αγώνα ούτε είναι μόνον τό επιφανόμενο τής συγκεκριμένης οικονομικής και πολιτικής συγκυρίας. Η κριτική αϋτή περνά βέβαια αναγκαστικά - όχι όμως και αποκλειστικά - μέσα από τή διερεύνηση και απόκλιση των ιδεολογικών λειτουργιών τής ανθρωπολογικής γνώσης τόσο στίς διασυνδέσεις ανθρωπολογίας και αποικιοκρατίας, όσο - και κυρίως - στό

69. Π.χ. J. Boissevain, «Towards a Sociology of Social Anthropology», *Theory and Society* 1(2) 1974, 211-230.

70. C. Lévi-Strauss, *οπ. παλαιά*, 1966, σελ. 126.

71. J. Llobera, *οπ. παλαιά*, 1974, σελ. 18.

72. Σημειώνουμε ότι ό εμπειρισμός άπορρίπτεται και στή στρουκτουραλιστική θεωρία - ωστόσο, αϋτή ακριβώς ή απόρριψη, πού αποτελεί τό κέριο συστατικό στοιχείο τής στρουκτουραλιστικής προβληματικής (έμμονή στίς «κρυφές δομές»), δέν θεμελιώνεται επιστημολογικά.

ιδεολογικό περιεχόμενο των έννοιών που κατασκεύασε (ή δανείστηκε) και χρησιμοποιήσει ή (κλασική) ανθρωπολογία. Πέρα όμως από αυτά, προσπαθεί να κατασκευάσει εκείνες τις επιστημονικές έννοιες και κατηγορίες που θά της επιτρέψουν να μελετήσει συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα.

Ακριβώς επειδή η κριτική σκέψη δεν αρνείται απλώς το επιστημονικό περιεχόμενο των παλιότερων θεωρητικών αναλύσεων (γιατί έτσι θά χανόταν σε μία ιδεαλιστική άρνηση των όρων για την επιστημονική σκέψη), η κριτική της ανθρωπολογίας εκκινεί από την ύπαρξη της (κλασικής) ανθρωπολογίας ως ιδιαίτερης επιστήμης στο χώρο της ακαδημαϊκής γνώσης,⁷⁴ και ζητά να εντοπίσει και να αναλύσει τις ιδεαλιστικές προϋποθέσεις που κυριαρχούν – όπως είδαμε – στην (κλασική) ανθρωπολογία και που επανεμφανίζονται συνεχώς, όταν η ανθρωπολογία γίνεται αντικείμενο κριτικής μέσα στα πλαίσια μιας άστικης κριτικής της επιστήμης. Η θεωρητική αφετηρία για μία τέτοια αντιμετώπιση, υποστηρίζουν αρκετοί ανθρωπολόγοι,⁷⁵ είναι η μαρξική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που έγινε με την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας.

Από μίαν άποψη λοιπόν είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι η κριτική της (κλασικής) ανθρωπολογίας ξεκίνησε από το χώρο της «οικονομικής ανθρωπολογίας», με άλλα λόγια ζητούσε να διερευνησει την εφαρμογή των κλασικών μεθόδων ανάλυσης των κοινωνικο οικονομικών σχέσεων, ειδικά όμως σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Ένας αρκετά σημαντικός αριθμός ανθρωπολόγων, πρώτα στη Γαλλία και λίγο αργότερα στην Αγγλία και τις Η.Π.Α. (για να αναφέρουμε κάποια ονόματα: ο C. Meillassoux, ο M. Godelier, ο E. Terray, ο P. Ph. Rey, ο M. Augé, ο J.-L. Bouillier, ο J. Friedman, ο J. Kahn, ή B.O. Loughlin, ο M. Bloch και άλλοι), ασχολούνται με την έρευνα μέσα σ' αυτά τα πλαίσια: έρευνα που, κατά γενικήν ομολογία, είναι ακόμη προκαταρκτική. Αυτό, ωστόσο, που μάς ενδιαφέρει εδώ δεν είναι τά – ούτως ή άλλως – άνισα και συχνά αντικρουόμενα αποτελέ-

73. Για δύο διαφορετικές αντιλήψεις στην κριτική του εμπειρισμού βλ., από τη μία μεριά, K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London (Hutchinson), 1959 και *Conjectures and Refutations*, London (Routledge) 1963 και, από την άλλη, V.L. Allen, *Social Analysis: a Marxist Critique and Alternative*, London (Longman) 1975 και C. Vermeulen, «Anthropology and Politics: The Logic of Their Interrelationship», *Dialectical Anthropology* 2(3) 1977, 235-244 και, βέβαια, τό έργο του Άλτουσέρ.

74. Από αυτήν την άποψη ή παρατήρηση ότι δεν μπορούσε να θεμελιωθεί ή κριτική της ανθρωπολογικής θεωρίας τον 19ο αιώνα, όταν ο Μάρξ μελέτησε τό έργο των τότε ανθρωπολόγων - εθνολόγων (ή σχέση που την χαρακτηρίσαμε στο συνοπτικό διάγραμμα «μονόδρομη»), επειδή ακριβώς δεν είχε προωθηθεί ή ανθρωπολογική έρευνα, είναι – κατά τη γνώμη μου – πέρα για πέρα δευτερεύουσα και ορθή. Βλ. σχετικά την εισαγωγή του L. Krader στην έκδοση των εθνολογικών τετραδίων του Μάρξ, όπ. παραπ.

75. Π.χ. P. Bonte, όπ. παραπ. (μέρος Β), τεύχ. 1(3) 1975, σελ. 9-10.

σματα της δουλειάς του καθενός τους, αλλά ή κοινή προβληματική που προσδιορίζει ή θεωρητικο πρακτική τους προσέγγιση και που στηρίζεται στην κριτική της (κλασικής) ανθρωπολογίας. Καί ή προβληματική αυτή ξεπερνά τά όρια της ανθρωπολογίας. Είναι επόμενο λοιπόν να ενδιαφέρουν οι διαστάσεις και οι προοπτικές της γενικότερης κριτικής που βρίσκεται στο επίκεντρο της θεωρητικής, ιδεολογικής και πολιτικής διαμάχης που άρχισε ιδιαίτερα στη Γαλλία ή δεκαετία του '60.⁷⁶ Η κλιμάκωση και ή οξύτητα αυτής της διαμάχης σχετίζονται δομικά με «τήν ιδιαίτερη θέση που ενδέχεται να έχει ή ανθρωπολογία στη δόμηση μιας γενικής θεωρίας για τόν άνθρωπο και την κοινωνία». ⁷⁷ Η ανθρωπολογική έρευνα διασταυρώνεται με τόν ιστορικό ύλισμό.

Σ' αυτήν ακριβώς ή διασταύρωση δεν έχει κανένα νόημα να δοθεί τό προβάδισμα στην ανθρωπολογία σε σχέση με την ιστορία ή με κάποια άλλη επιστήμη, θά γράψει τό 1973 ο Μ. Γκοντελιέ.

«Μία μοναδική επιστήμη μπαίνει πιά στα σκαριά: μία επιστήμη που θά είναι ταυτόχρονα συγκριτική θεωρία των κοινωνικών σχέσεων και έρμηνεία των συγκεκριμένων κοινωνιών που έχουν εμφανισθεί στον ανεπίστρεπτο χρόνο της ιστορίας. Αυτή ή επιστήμη που συνδυάζει ιστορία και ανθρωπολογία, πολιτική οικονομία, κοινωνιολογία και ψυχολογία θά γίνει ακριβώς αυτό που έννοούν οι ιστορικοί με τόν όρο οικουμενική ιστορία (histoire universelle) ή αυτό που οραματίζονται και φιλοδοξούν να πραγματοποιήσουν οι ανθρωπολόγοι με ή γενική ανθρωπολογία (anthropologie générale)». ⁷⁸

Ο Γκοντελιέ επιχειρεί έτσι να ξεπεράσει τά εμπόδια που θέτει από ή μία μεριά ο κατακερματισμός των κοινωνικών επιστημών και, από την άλλη, ή καταλυτική παρουσία της «οικουμενικής ιστορίας» ή ή – έξιςον καταλυτική – παρουσία της «γενικής ανθρωπολογίας».

Η κριτική λοιπόν της ανθρωπολογίας σημαίνει στην πραγματικότητα και τό τέλος της ανθρωπολογίας: Οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι δεν είναι έτοιμοι – ούτε και τό θεωρούν αναγκαίο σε αυτήν την πρώιμη φάση – να δεχτούν ότι ο «ιστορικός ρόλος» (για να χρησιμοποιήσουμε ή γνωστή ηχηρή έκφραση) της ανθρωπολογικής έρευνας έχει φτάσει στο τέλος του. Υπάρχουν ορισμένοι χώροι όπου ο μαρξισμός μπορεί να προσφέρει πολλά στην ανθρωπολογική προβληματική: π.χ. στο πρόβλημα του ρατσισμού, στο γυναι-

76. Στο έργο π.χ. των Άλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Μπετελέμ, Πουλιαντζά κ.ά.

77. P. Bonte, όπ. παραπ. (μέρος Α'), σελ. 60.

78. M. Godelier, όπ. παραπ. 1973, σελ. 33-34, όπου κατατίθενται δειγματοληπτικά (σε υλοσημείωση) τά ονόματα των J. LeGoff, E. LeRoy - Ladurie, J. - P. Vernant, P. Vidal - Naquet, M. Detienne, N. Wachtel και C. Parain, οι όποιοι κινούνται στη νέα αυτή κατεύθυνση.

κειο ζήτημα,⁷⁹ στο πρόβλημα της πείνας ή της πολιτιστικής αλλοτρίωσης, στην προώθηση της θεωρίας για τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, στην ανάλυση ιστορικά συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών, κ.ά.

Από επιστημολογική άποψη ωστόσο, τό ζητούμενο είναι μιά *επιστημονική διαδικασία* όπου ούτε ο ιστορικός υλισμός χρησιμοποιείται μηχανιστικά και δογματικά από τους ανθρωπολόγους, ούτε τά εθνογραφικά-ανθρωπολογικά δεδομένα (data) χρησιμοποιούνται άκριτα από τόν ιστορικό υλισμό για νά ενισχύσουν κάποια μονολιθικά και προκαθορισμένα θεωρητικά σχήματα.⁸⁰ Η διαδικασία είναι σύνθετη, κριτική και – κυρίως – πειραματική· είναι συγχρόως θεωρία και πράξη· είναι μιά διαδικασία όπου

«οί αρχές του ιστορικού υλισμού τίθενται σέ δοκιμασία μέ βάση τίσ συγκεκριμένες τους συνέπειες, και εμπλουτίζονται».⁸¹

Έτσι, τό πρόβλημα τής διασταύρωσης του ιστορικού υλισμού μέ τήν ανθρωπολογία τίθεται θεωρητικά σέ δύο επίπεδα, πού αντιστοιχούν σέ συγκεκριμένους χώρους ανθρωπολογικής πρακτικής:

α. στό επίπεδο τής επεξεργασίας τής «θεωρίας·για

τό μετασχηματισμό» ή «θεωρίας για τή μεταβαση» (δηλαδή τής μελέτης των νόμων πού διέπουν τή δυναμική τής ιστορίας).

β. στό επίπεδο τής επεξεργασίας τής θεωρίας για τούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και τούς ιστορικά συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Και στά δύο επίπεδα ό στόχος είναι νά αναπτυχθούν εκείνες οί θεωρητικές έννοιες μέ τίσ όποιες μπορεί νά μελετηθεί τό συγκεκριμένο πού πάντοτε προσδιορίζεται ιστορικά, δηλαδή είναι *ιστορικά ειδικό*.⁸² Η επιστημονική πρακτική λοιπόν είναι – πολύ σχηματικά – «μιά κίνηση από τίσ θεωρητικές γενικές έννοιες στήν παρατήρηση και σύλληψη στό επίπεδο του συγκεκριμένου, και πάλι πίσω στή θεωρητική άρθρωση των γενικών μέ τίσ ειδικές έννοιες πού προκύπτουν από τή μελέτη του συγκεκριμένου... Η διάκριση ανάμεσα σέ γενικές και ειδικές θεωρητικές έννοιες είναι ένα κεντρικό πρόβλημα τής επιστημονικής διαδικασίας».⁸³ Στή μαρξιστική προβληματική οί δύο γενικές θεωρητικές έννοιες, εργαλεία για τήν προσέγγιση – ανάλυση του συγκεκριμένου, είναι: ό τρόπος παραγωγής και ό κοινωνικός σχηματισμός.⁸⁴ Καθεμία από τίσ δύο έννοιες είναι μιά όλο-

79. Αυτό επιχείρησα νά δείξω ειδικά για τή δόμηση τής προβληματικής για τό «γυναικείο ζήτημα» στό άρθρο μου «Η προβληματική του γυναικείου ζητήματος: ανθρωπολογική προσέγγιση», *Σύγχρονα θέματα* 5(1979), 75-100.

80. Στήν αντίθετη περίπτωση αποδίδεται στή γνώση ενός σκοπός και μιά πρόθεση πού συχνά αποδεικνύονται φανταστικά και ιδεολογικά· βλ. τόν πρόλογο του εκδότη στό βιβλίο του Ε. Terray, *όπ. παραπ.*, σ.2.

81. *όπ. παραπ.* σ. 2.

82. Βλ. τήν *Εισαγωγή* στίς *Βάσεις τής Κριτικής τής Πολιτικής Οικονομίας* (Grundrisse) του Κ. Μάρξ (M. Nicolaus, *Marx's Grundrisse*, Penguin, 1973). Βλ. ειδικότερα τή – μεθοδολογικά άψογη – σχολιασμένη μετάφραση του Γ' κεφαλαίου αυτού του άτελους και δυσνόητου μαρξικού κειμένου από τόν Β. Κάλφα και τόν Ζ. Σαρίκα μέ τίτλο «Η μέθοδος

τής Πολιτικής Οικονομίας», *Πολίτης* 26(1979), 6-13.

83. Β. O'Loughlin, «Marxist Approaches in Anthropology» στό *Annual Review of Anthropology* 4(1975), 341-370.

84. Τό θέμα του προσδιορισμού των δύο αυτών γενικών μαρξιστικών όρων άπασχολεί κάθε μαρξιστή. Έτσι, πέρα από τό βασικό όρισμό υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις (π.χ. σχετικά μέ τήν κυριαρχική δομή, μέ τόν σέ τελευταία ανάλυση καθοριστικό ρόλο τής οικονομικής δομής, μέ τήν αναπαραγωγή κ.τ.λ.) και ή σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια. Έδώ σημειώνουμε μόνον ότι οί μαρξιστές ανθρωπολόγοι συνεισφέρουν ουσιαστικά στήν ανάπτυξη τής προβληματικής σχετικά μέ τά «εργαλεία ανάλυσης» και οί άπόψεις τους είναι, επίσης, πολύ διαφοροποιημένες (βλ. π.χ. ενδεικτικά τή διαμάχη Godelier και Meillassoux, και των δύο αυτών μέ τόν Terray κ.τ.λ.).

τητα (μία σφαιρική δομή) όπου συναρθρώνονται οι περιφερειακές δομές: ή οικονομική δομή και τό έποικοδόμημα (δηλαδή ή δικαιοπολιτική δομή και ή ιδεολογική δομή). 'Ο *τρόπος παραγωγής*⁸⁵ είναι μία βασική θεωρητική *άφρημένη* έννοια μέ τήν όποία προσεγγίζουμε τόν *κοινωνικό σχηματισμό*,⁸⁶ ό όποιος, αντίθετα, είναι πάντοτε ιστορικά συγκεκριμένος και παρουσιάζει υψηλότερο βαθμό συνθετότητας, αφού έμπεριέχει πάντοτε τήν άρθρωση διαφόρων τρόπων παραγωγής σε μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.

Τό πρόβλημα είναι σύνθετο: γιά νά μελετηθεί ή μετάβαση πρέπει νά προωθηθεί ή έρευνα γιά τούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, και σ' αυτό τό τελευταίο ή συμβολή τής ανθρωπολογίας μπορεί νά αποδειχθεί άποφασιστική. Μέ αυτή τήν έννοια ύποστηρίζεται ότι ή ανθρωπολογία

«βρίσκεται στό επίκεντρο τής θεωρητικής διαμάχης σχετικά μέ τή δομή (μορφή και περιεχόμενο) τής μετάβασης»⁸⁷.

Η έρευνα τών προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών φέρνει πάλι τήν ανθρωπολογία αντιμετώπιη μέ τίς «πρωτόγονες» κοινωνίες. Μέσα όμως από μία τελείως διαφορετική λογική και μέ νέες προοπτικές αφού αυτήν τή φορά μέ *όπλο τής τήν ιστορία* αντιμετωπίζει *τήν ιστορία ως δυναμική διαδικασία*. Οί απαραίτητες προϋποθέσεις γιά νά εφαρμοσθεί ό ιστορικός ύλισμός στή μελέτη αυτών τών κοινωνιών θά διαμορφωθούν «όταν τά άποτελέσματα τής εθνογραφικής έρευνας και οι ιδέες τής αστικής [ή κλασικής] ανθρωπολογίας μετασχηματισθούν κριτικά σε «αντικείμενο» τούς [γίνουν δηλαδή τό αντικείμενο τής ανθρωπολογίας]: και όταν οι βασικές έννοιες [γενικές θεωρητικές έννοιες] του ιστορικού ύλισμού μετασχηματισθούν μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά παραγάγουν άκριβείς μελέτες σε ένα καινούριο και ειδικό χώρο»⁸⁸. Αν στην πρώτη περίπτωση όριοθετείται ή κριτική τής κλασικής ανθρωπολογίας, ένα είδος δηλαδή ανθρωπολογίας τής ανθρωπολογίας, στή δεύτερη στοιχειοθετείται ή δόμηση μιάς επιστημονικής πρακτικής γιά ένα ειδικό χώρο. Αυτή ή στάση προϋποθέτει τήν εκτίμηση ότι δέν είναι άρκετό νά επαναλαμβάνουμε άπλως τά ελάχιστα στοιχεία πού άφησε ό Μάρξ ή ό Λένιν γιά τούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ή τίς πρωτοβάθμιες αναλύσεις πού έκανε ό Ένγκελς.⁸⁹ Τό μάθημα από τή δουλειά τους είναι ότι οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής και κοινωνικοί σχηματισμοί μοιάζουν *μόνον* όσον άφορά στή διαφορά τους από τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ότι δηλαδή *δέν είναι* καπιταλιστικοί. Και τό πρόβλημα είναι ότι βρισκόμαστε πάλι μπροστά στό δίλημμα του νά λέμε *τί δέν είναι* κάτι και *όχι τί είναι*.

Ήδη τό 1919 ό Λούκατς σε μία διάλεξή του (μέ τίτλο «Η άλλαγή τής λειτουργίας του ιστορικού ύλισμού») διαπίστωνε ότι γιά τίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες «χρειαζόμαστε πολύ πιό σύνθετες και λεπτολόγες αναλύσεις»⁹⁰. Από τότε τουλάχιστον, πολλοί μαρξιστές άσχολούνται μέ τό πρόβλημα άν όρισμένες ειδικές θεωρητικές έννοιες πού ανέπτυξε ό Μάρξ στό *Κεφάλαιο* (π.χ. άξία, υπεραξία, κεφάλαιο, χρήμα, εργασία, μισθωτή εργασία κ.τ.λ.) μπορούν ή δέν μπο-

ρουν νά εφαρμοσθούν στίς αναλύσεις άλλων τρόπων παραγωγής.

Μέ δοσμένη τή συστηματική άνάλυση τών ιδιαίτεροτήτων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής τό πρόβλημα τών ανθρωπολόγων είναι νά καθορίσουν μέσα από τήν εμπειρία τής κριτικής τής ανθρωπολογίας τίς κατηγορίες εκείνες πού είναι άστοχο νά χρησιμοποιούνται στην άνάλυση τών προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Πέρα από αυτό – και συνέπεια του προηγούμενου προβλήματος – ύπάρχει πάντοτε και τό ερώτημα άν μπορούν νά έντοπισθούν κάποια χαρακτηριστικά, κοινά σε όλους τούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, πού θά μιάς επέτρεπαν νά τούς αναλύσουμε χρησιμοποιώντας ένα και τό αυτό σύνολο από ειδικές θεωρητικές έννοιες, ή άν θά πρέπει νά αναλυθεί χωριστά ή *ιδιαιτέρα* δυναμική κάθε προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ώστε νά προχωρήσει ή έρευνα τών συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών.⁹¹

85. Έξαιρετικά ενδιαφέρονσα φαίνεται ή άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του J. Llobera, *An Epistemological History of the Concept of Mode of Production* στο Πανεπιστημικό Κολλέγιο του Λονδίνου (1979), τήν όποία δυστυχώς δέν μπόρεσα νά δω.

86. M. Godelier, «Qu'est-ce que definir 'une formation économique et sociale'. L' exemple des Inca», *La Pensée* 159 (1971).

87. Βλ. P. Bonte, *όπ. παραπ.* (μέρος Β), σελ. 19.

88. Βλ. Είσαγωγή του εκδότη στο βιβλίο του E. Terray, *όπ. παραπ.*, σελ. 2.

89. Βλ. τή συλλογή κειμένων τών Μάρξ, Ένγκελς και Λένιν γιά τίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες από τόν M. Godelier στο *Sur les sociétés précapitalistes*, Paris (Editions Sociales), 1970.

90. G. Lukacs, *Ίστορία και ταξική συνείδηση*, έλλην. μεταφρ. Γ. Παπαδάκης, Αθήνα (Όδυσσέας) 1975, σελ. 320.

91. Γιά μία κριτική αναθεώρηση τών ανθρωπολογικών άπόψεων γιά τήν επιτόπια έρευνα (fieldwork) από μαρξιστική σκοπιά βλ. τό πρόσφατο σύντομο άρθρο του Y.M. Bodeman, «The Fulfillment of Fieldwork in Marxist Praxis», *Dialectical Anthropology* 4(2) 1979, 155-161.

Οι ανθρωπολόγοι έχουν κάνει ήδη αρκετή δουλειά για την επεξεργασία *ενοιών* για την ανάλυση και, ειδικότερα, για τη μελέτη των *ιστορικών πραγματώσεων* ορισμένων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής μέσα σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Π.χ. οι μελέτες του Μεγιασσού για τους Γκουρό στην Άκτι του Έλεφαντοστό, του Τερραί για τους Άμπρόν στον ποταμό Νίγηρα, και για τους Γκουρό (κριτική επανεξέταση του υλικού και της ανάλυσης του Μεγιασσού), των Pollet και Winter για τους Σόνικε στο Μάλι, του P.-Ph. Rey για τις φυλές της Ανατολικής Αφρικής, του Γκοντελιέ για τους Μπαρούγια στη Νέα Γουινέα και για τους Ίνκα, του J. Friedman για τους Κασίιν στη Βερμανία, του T. Κάν για την Ίνδονησία, του M. Μπλόκ για τη Μαδαγασκάρη κ.τ.λ. Μέ μελέτες αυτού του είδους, αλλά και μέ γενικότερες αναλύσεις όπως π.χ. η θεωρητική ανάλυση του Μεγιασσού για έναν «οίκιακό τρόπο παραγωγής» ή του Γκοντελιέ για τη σχέση ανάμεσα στους τρόπους παραγωγής, τα συστήματα συγγενείας και τις δημογραφικές δομές, οι ανθρωπολόγοι προωθούν, άργα αλλά μεθοδικά, την έρευνα μέσα στα πλαίσια που οριοθετήσαμε παραπάνω.⁹²

Αυτή η νέα προβληματική ανοίγει εύρεις ορίζοντες στην ανθρωπολογία.⁹³

92. Παράλληλα ή δουλειά που άρχισε στο Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών και Έρευνών (Centre d' Études et de Recherches Marxistes: C.E.R.M.), π.χ. για τον «άρχαιο τρόπο παραγωγής» (Vernant, Parain), για το «φεουδαλικό τρόπο παραγωγής» (Gallissot, Parain), για τον «άσιατικό τρόπο παραγωγής» (Godelier, Chesnebux, Suret-Canale), έχει μεταβάλει σημαντικά τη μαρξιστική θεωρία για τους τρόπους παραγωγής και έχει ή ίδια παραγάγει τό πληρότερο μέχρι σήμερα (μαζί μέ τη δουλειά των M. Dobb, W. Kula, κ.ά.π.) corpus κριτικής σκέψης σ' αυτό τό χώρο. Θά πρέπει ακόμη νά σημειώσουμε ότι πολλά περιοδικά άφιερώνουν τεύχη τους στη μαρξιστική ανθρωπολογία, όπως πρόσφατα τό περιοδικό *Dialectiques* τό τεύχος τού φθινοπώρου τού 1977 μέ τίτλο *Anthropologie tous terrains*, όπου εμφανίζονται άρθρα των M. Godelier, J. Copans, E. Terray, M. Augé, P. Bonte, C. Meillassoux, P-Ph. Rey, M. Izard και άλλων. (Την ύπόδειξη τού τεύχους όφείλω στον καθηγητή Δημήτρη Φατούρο).

93. Έκτός από την παραγωγή που αναφέραμε επιλεκτικά, θά πρέπει χωριστά νά σημειώσουμε ότι τά τελευταία χρόνια εμφανίσθηκαν και στην Άγγλία και τίς Η.Π.Α. περιοδικά και βιβλία που άποτελούν συστηματικές προσπάθειες νά προσηθεί ή μαρξιστική ανθρωπολογία. Π.χ. τά περιοδικά *Critique of Anthropology* και *Dialectical Anthropology*, καθώς και μερικά βιβλία πολύ ενδιαφέροντα, όπως λ.χ. οι πολυσυζητημένες μελέτες των B. Hindess και P. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production*, London (Routledge) 1975 και P. Hirst, *Social Evolution and Sociological Categories*, London (Allen & Unwin) 1976, καθώς και ό συλλογικός τόμος *Marxist Analyses in Social Anthropology*, που εξέδωσε τό 1975 ό M. Bloch, New York (Halsted Press). Θά πρέπει δέβαια νά συμπληρώσουμε ότι ή βιβλιογραφία για τη μαρξιστική ανθρωπολογία, αντίθετα μέ τίς προγραμματικές δηλώσεις που άφθονούν, είναι ακόμη πολύ φτωχή. Στη βιβλιογραφία της κάθε μελέτης επαναλαμβάνονται μονότονα τά ίδια - κυρίως γαλλικά - όνόματα. Ωστόσο κάθε καινούρια μελέτη μέσα σ' αυτά τά πλαίσια άποτελεί ένα σίγουρο και σταθερό βήμα για τη δόμηση της μαρξιστικής προβληματικής στην ανθρωπολογία.

Άς πάρουμε ένα παράδειγμα. Πολλοί σύγχρονοι ανθρωπολόγοι μελετούν τό πρόβλημα της μετάβασης (μέ τό όρο «άλλαγή» ή «ανάπτυξη»), αναζητώντας τό αίτιο που προκαλεί την άλλαγή τού συστήματος που μελετούν. Έτσι ό M. Χάρρις λ.χ. και ό M. Σάλιγ θεωρούν ότι αίτιο για την άλλαγή τού συστήματος είναι τό ύπερπροϊόν της παραγωγής, ό J. Goody θεωρεί ότι ή παρουσία ενός συγκεκριμένου «πράγματος» (που άλλες φορές είναι τό άλέτρι και άλλες φορές ή γραφή ως τεχνική επικοινωνίας) προκαλεί την άλλαγή· ό P. Worsley, από την άλλη, πιστεύει ότι ή παρουσία τού άγροκτήματος και ή ανάπτυξη της γεωργίας δημιουργούν την ανάγκη για συνεργασία και προκαλούν μεταβολές στο κοινωνικό σύστημα. Αυτές οι «παραουσίες» όμως, λένε οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι, δέν είναι ανεξάρτητες παράμετροι σέ ένα σύστημα γιατί τελικά αυτό που παράγει, ρυθμίζει και αναπαράγει τίς συνθήκες για τη χρήση, την ανάπτυξη και την άποδοχή τού άλετριού ή της γραφής κ.τ.λ., δηλαδή αυτό που ρυθμίζει και άποδέχεται την «άλλαγή», είναι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Φυσικά όταν ή ανάλυση γίνεται σέ συγχρονικό επίπεδο δέν είναι σαφής αυτός ό τεχνολογικός αναγωγισμός, ό άπλουστευτικός υλισμός, αλλά γίνεται ολοφάνερος όταν επιχειρηθεί ή διαχρονική ανάλυση των ίδιων δεδομένων, δηλαδή ή ανάλυση της *δυναμικής της άλλαγής*. Για τη μελέτη της «άλλαγής» λοιπόν οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι αντιπροτείνουν τη μελέτη των κοινωνικών σχηματισμών και ειδικότερα τη μελέτη της *συνάρθρωσης* τού καπιταλιστικού μέ προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Έτσι για τη μελέτη ενός χωριού, ή γενικότερα τού άγροτικού χώρου στο Τσάντ, την Έλλάδα ή την Ίνδονησία, ό ανθρωπολόγος αντιμετώπιζει όχι ένα χώρο που τόν άπομονώνει ως πρωτόγονο, παραδοσιακό, χωρίς γραφή, χωρίς άλέτρι ή τρακτέρ κ.τ.λ. όπου «έρχεται ή άλλαγή»: ό πολιτισμός, τό τρακτέρ, ή γραφή, ή μηχανή, ό καπιταλισμός· αλλά αντιμετώπιζει ένα χώρο όπου εκφράζονται υλικά (*πραγματώνονται*) δύο δυναμικά συστήματα: ό καπιταλιστικός και οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Δέν υπάρχει λοιπόν «έξωτερικό» ούτε «έσωτερικό» σύστημα. Ό μελετητής δέν έχει πιά στόχο νά δείξει πώς οι έξωτερικές δομές τού ευρύτερου καπιταλιστικού συστήματος συγκρούονται μέ ή και καταπιέζουν τίς άπομονωμένες παραδοσιακές κ.τ.λ. κοινότητες (ή τίς «περιθωριακές ομάδες»)· θεωρεί ότι αυτός ό χώρος (=οι σχέσεις) είναι ένταγμένα μέσα στη δομή, και μελετά τη *δυναμική* αυτής ακριβώς της δομής. Κι ακόμη περισσότερο· στην ανάλυση της δομής δίνεται ιδιαίτερη προσοχή νά μήν άπομονώνεται ή ανάλυση τού (ή των) προκαπιταλιστικού τρόπον παραγωγής από τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, γιατί υπάρχει πάντοτε ό κίνδυνος νά προσγράφεται και νά άποδίδεται στην «παράδοση» αυτό που στην πραγματικότητα καθορίζεται από τη δυναμική άρθρωση τους. Έτσι, λ.χ., στην ενδιαφέρουσα μελέτη του για τόν προσδιορισμό τού ίνδονησιακού κοινωνικού σχηματισμού στο δεύτερο μισό τού 20ού αιώνα ό T. Κάν⁹⁴ υποστηρίζει ότι αυτό που

94. J. Kahn, «Imperialism and the Reproduction of Capitalism», *Critique of Anthropology* 1(2) 1974, 1-35.

σέ μία στατική στρουκτουραλιστική ανάλυση είναι άκατανόητο – συγκεκριμένα ή άποτυχία τής καπιταλιστικής διείσδυσης στή Δυτική Σουμάτρα νά διαλύσει τίς προϋπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις καί νά προκαλέσει μία συνεχή επανάσταση τών παραγωγικών δυνάμεων στήν τοπική μικρής κλίμακας μεταλλοτεχνία – καί τήν άναγκάζει έτσι νά τό άποδώσει στή «συντηρητικότητα» καί προσκόλληση τής Ινδονησιακής κοινωνίας στήν «παράδοση», γίνεται κατανοητό όταν αντιμετωπισθεί στήν ιστορική του διάσταση: από τήν άποψη δηλαδή τής ειδικής ιστορικής συνάρθρωσης τών τριών τρόπων παραγωγής πού υπάρχουν στό συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό: τής παραγωγής γιά αυτοκατανάλωση, τής μικροεμπορευματικής παραγωγής (μεταλλοτεχνία, κεραμική, άλιεία) πού είναι ό κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στή συγκεκριμένη φάση καί τής καπιταλιστικής παραγωγής (όρυχεία, φυτείες, βαριά βιομηχανία).

Έπιχειρήσαμε πίο πάνω νά περιγράψουμε τούς όρους πού προσδιορίζουν τό πέρασμα τής ανθρωπολογικής προβληματικής σέ έναν καινούριο χώρο όπου διασταυρώνεται δυναμικά μέ τόν ιστορικό υλισμό. Η έπισήμανση των προβλημάτων πού προκαλεί αυτή ή διασταύρωση δείχνει, πιστεύουμε, τά περιθώρια επιλογών πού υπάρχουν γιά τήν ανθρωπολογία. Έτσι ή πρώτη εκτίμηση είναι ότι ή ανθρωπολογική προβληματική δέν πρέπει νά άφαιρεθεί νά έμπλακεί σέ ένα παιχνίδι τής θεωρίας γιά τή θεωρία. Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται στή διαπίστωση ότι τά προβλήματα – τά κοινωνικά προβλήματα – μπορούν νά όριοθετηθούν καί νά όρισθούν μόνον όταν ή θεωρία εφαρμόζεται σέ ιστορικά συγκεκριμένες δυναμικές καταστάσεις πού σημαίνει: *δυναμική θεωρία*, θεωρία πού διαμορφώνεται στήν πράξη.

Από αυτήν τήν άποψη, μία σειρά μελέτες μαρξιστών ανθρωπολόγων άποτελούν πολύτιμες συνεισφορές τόσο στήν έρευνα συγκεκριμένων κοινωνικών προβλημάτων, όσο καί στήν έπεξεργασία τών έννοιών μέ τίς όποιες προσεγγίζουν αυτά τά προβλήματα. Τελικά οι *αίχμες τής μαρξιστικής προβληματικής στήν ανθρωπολογία*: ό ιμπεριαλισμός, ό ρατσισμός, ή ιδεολογία, οι γυναίκες καί τό νοικοκυριό, καί γενικά ή έπεξεργασία του ιστορικού υλισμού όπως εφαρμόζεται στή μελέτη τών προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών καί στήν άρθρωσή τους μέ τόν καπιταλισμό, είναι *προκλήσεις* πού άπαιτούν θεωρητικό ξεκαθάρισμα γιά νά προσδιορισθούν τά καιρία κοινωνικά προβλήματα καί νά προωθηθεί ή λύση τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Στή βιβλιογραφία αυτή σημειώνονται μερικές μελέτες πού άποτέλεσαν τή βάση τής προβληματικής αυτού του άρθρου).

Althusser, L. καί Balibar, E., 1970: *Reading Capital*, London (NLB).

Άλτουσέρ, Λ., 1977: *Θέσεις (1964-1975)*, Αθήνα (Θεμέλιο), μετάφρ. Ξεν. Γιαταγάνα.

Asad, T. (ed), 1973: *Anthropology and the Colonial Encounter*, London (Ithaca).

Blackburn, R. (ed), 1972: *Ideology in Social Sciences*, London (Fontana).

Bonte, P., 1974-1975: «From Ethnology to Anthropology: On Critical Approaches in the Human Sciences», *Critique of Anthropology* 1 (2), 36-67 καί 1(3), 1-26.

Copans, J., 1971: «De l'ethnologie a anthropologie», *L'Anthropologie, Science des societes primitives?*, Paris (Deno el).

Copans, J., 1974: *Critiques et Politiques d' Anthropologie*, Paris (Maspero).

Duchet, M., 1971: *Anthropologie et Histoire au siècle des lumieres (Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvetius, Diderot)*, Paris (Maspero).

Dupré, G. καί Rey, P.-Ph., 1973: «Reflections on the pertinence of a theory of the history of exchange», *Economy and Society* 2(2).

Godelier, M., 1972: *Rationality and Irrationality in Economics*, London (NLB).

Godelier, M., 1973: *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Paris (Maspero).

Harris, M., 1968: *The Rise of Anthropological Theory*, London (Routledge and Kegan Paul).

Kaplan, D., Manners, R., 1972: *Culture Theory*, New York (Prentice Hall).

Levi-Strauss, C., 1958: *Anthropologie structurale*, Paris (Plon).

Levi-Strauss, C., 1966: «Anthropology. Its Achievements and Future», *Current Anthropology*.

Levi - Strauss, C. 1973 : *Anthropologie structurale deux*, Paris (Plon).

Llobera, J., 1974: Some Provisional Theses on the Nature of Anthropology, *Critique of Anthropology* 1(1), 3-23.

Meillassoux, C., 1972: «From Reproduction to Production», *Economy and Society* 1 (1), 93-105.

O'Loughlin, B., 1975: «Marxist Approaches in Anthropology», *Annual Review of Anthropology*, 4, 341-370.

Terray, E., 1969: *Le Marxisme devant les societes primitives*, Paris (Maspero).

«Λ.Δ. ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝ: ΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΟ»

Τά γεγονότα στό 'Αφγανιστάν δέν είναι από τά πρώτα ούτε τά πιο έντυπωσιακά τής διεθνούς πολιτείας τής ΕΣΣΔ. 'Αν ή εισβολή στην Τσεχοσλοβακία μάρανε ένα σοσιαλισμό πού πήγαινε νά ταιριάζει μέ τή φαντασία μας, καί γι' αυτό μάς δίχασε, άν ό πόλεμος Βιετνάμ, Καμπότζης καί Κίνας ήταν ή πρώτη ένοπλη διαμάχη μεταξύ σοσιαλιστικών κρατών, καί γι' αυτό μάς κλόνησε, στό 'Αφγανιστάν τίποτε παρόμοιο δέν συμβαίνει. 'Αλλά, ό χρόνος εκεί κύλαγε μέχρι πρό τιнос άργά, σέ τέμπο μεσαιωνικό. 'Από δώ κι έπειτα θά κυλάει μέ γοργή σοσιαλιστική συνέπεια.

Όσο γιά τόν ντόπιο, τό δικό μας χρόνο, ξέρουμε βέβαια ότι δέν ήρθε ακόμα ή στιγμή πού θά κοκκινίσουν τ' αυτιά όσων τά βρήκαν μέ τόν έαυτό τους τόν καιρό τής εισβολής στην Τσεχοσλοβακία· σήμερα πιά τό γνωρίζουν καλά ακόμα κι αυτοί πού τότε δέν τό ύποψιάζονταν, πώς από τή στιγμή εκείνη δήλωσαν σταλινικοί. Ούτε βέβαια ήρθε ή ώρα γι' αυτούς πού, έντρομοι μπροστά σ' ό,τι συμβαίνει, άδειασαν από τόν μαρξισμό-λενινισμό τίς διβλιοθήκες τους, ώστε νά πάψουν νά τό κάνουν. 'Ηρθε ίσως ή ώρα μονάχα γιά τούς ύπόλοιπους, όσους στό δέκα χρόνια πού πέρασαν κατάφεραν νά διατηρήσουν τουλάχιστο τήν αίσθησή τους γιά τό γελοίο (καί είναι ως εκ τούτου σέ θέση νά γελάνε διαβάζοντας τό *Ριζοσπάστη*), καί δέν πέταξαν τόν «'Ιμπεριαλισμό» από τίς διβλιοθήκες τους, νά αναζητήσουν εκεί πιά τίς άπαντήσεις στό γιατί ή ΕΣΣΔ έπραξε ό,τι έπραξε στό 'Αφγανιστάν. 'Η στό γιατί τήν προηγουμένη τής εισβολής ή μοσχοβίτικη ήγεσία καί ό 'Αμερικανός πρεσβευτής «τά έίπαν» λιγάκι, γιά νά καταλήξουν προφανώς στό συμπέρασμα, ότι στό παιχνίδι πού παίζεται, καλόν είναι όλα τά πιόνια νά βρίσκονται έντός παιδιάς.

Μέ τίς πολιτικοστρατιωτικές προεκτάσεις τής νέας κατάστασης πού διαμορφώθηκε στην περιοχή άσχολήθηκαν αρκετά τύπος καί κυβερνήσεις. Πιο πολύ νόημα λοιπόν έχει νά ξεσκονίσουμε λίγο τήν ιστορία μιās αδύναμης κοινωνίας πού αναζητά σπασμοδικά τό δρόμο πρós μιá νέα κρατική τής συγκρότηση, καί παράλληλα τήν ιστορία μιās έξωτερικής επιβουλής, πού δέν μπορεί νά έπιτευχθεί ολοκληρωτικά παρά μονάχα μέ τήν εισβολή καί κατοχή του ξένου εδάφους. Μιās κοινωνίας πού είχε τήν άτυχία νά έχει όρια έκτεταμένα σύνορα μέ τήν Σ. Ένωση, δυτικά μέ τήν Περσία, νότια καί ανατολικά μέ τόν Πακιστάν καθώς καί μερικά χιλιόμετρα μέ τήν Κίνα.

Τό 1965, εποχή τής «συνταγματικής» μοναρχίας του βασιλιά Ζαχίρ, ιδρύεται τό άριστο «Λαϊκό Δημοκρατικό Κόμμα 'Αφγανιστάν», γιά νά διασπαστεί όμως δυό χρόνια άργότερα σέ δυό πτέρυγες, τήν Τσάλκ (=μάζες, λαός) καί τήν Πάρτσαμ (=σημαία, σύμβολο). Σημειωτέον ότι στό στόμα του λαού τό φιλοσοβιετικό Πάρτσαμ ονομάστηκε τήν εποχή εκείνη «βασιλικό Κ.Κ.» λόγω τής προθυμίας του γιά συνεργασία μέ τήν κυβέρνηση. Είναι φανερό ότι από τότε θά πρέπει νά χρονολογήσουμε τό ενδιαφέρον τής Σ.Ε. γιά τό 'Αφγανιστάν.

Τό 1973 ό πρώην πρωθυπουργός Νταούντ ανατρέπει τόν Ζαχίρ, καί ένώ ή Σ.Ε. σπεύδει σάν πρώτη χώρα νά τόν αναγνωρίσει, κηρύσσει τή δημοκρατία κυβερνώντας κάτω από καθεστώς έκτάκτων έξουσιών μέχρι τό 1977. Όμως από τό 1975 καί μετά οι άρχικά καλές σχέσεις του μέ τήν ΕΣΣΔ ψυχραίνονται, οι σοβιετικές άποστολές τεχνικών άρχίζουν νά άραιώνουν, οι δέ ντόπιοι Πάρτσαμ - μέ τούς όποιους άρχικά είχε συνεργαστεί - νά διώκονται πρós τό έσωτερικό τής χώρας. Γιά νά στηρίξει τό μέτωπο κατά των Πάρτσαμ ό Νταούντ συμμαχεί μέ τούς ντόπιους φεουδάρχες, ένώ οι σχέσεις του μέ τήν Σ.Ε. φτάνουν στό χαμηλότερο σημείο, όταν ζητάει τήν άποπομπή τής Κούδας από τούς 'Αδέσμευτους, τήν εποχή πού ή τελευταία είχε στείλει έκστρατευτικό σώμα στην 'Αφρική.

Λίγο άργότερα, στις 27 'Απριλίου 1978, ό Νταούντ ανατρέπεται ύστερα από αίματηρό στρατιωτικό πραξικόπημα πού όργάνωσε τό πάλαι ποτέ Λαϊκό Δημοκρατικό Κόμμα, του όποιον οι δυό πτέρυγες είχαν έπανενωθεί από τήν προηγούμενη χρονιά, όταν ό Νταούντ άποκατέστησε όρισμένες πολιτικές έλευ-

θερίες. Έπειδή οι Τσάλκ είχαν τρεις προσβάσεις στον στρατό που άνετρεψε τον Νταούντ (καθώς και στους αγρότες και στους λιγοστούς εργάτες, ενώ τους Πάρτσαμ ακολουθούσαν κυρίως διανοούμενοι και δρισμένοι από τα μεσαία στρώματα της πόλης), πρόεδρος και πρωθυπουργός ανακηρύσσεται ο Ταράκι (των Τσάλκ), αντιπρόεδρος ο Καρμάλ (των Πάρτσαμ). Όμως με την πάροδο του χρόνου οι αντιθέσεις μέσα στο συνασπισμό δξύνονται: όπως μαρτυρούν και οι όνομασίες, οι Τσάλκ έχουν τάσεις ανεξάρτητες εθνικού-τριτοκοσμικού τύπου (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θέτουν τό φιλοσοβιετικό προσανατολισμό τους σε αμφισβήτηση), ενώ οι Πάρτσαμ υποστηρίζουν τό δορυφορικό δρόμο για τό σοσιαλισμό. Έτσι ενώ π.χ. οι δύο πτέρυγες συμφωνούν και εξαγγέλλουν τήν αγροτική μεταρρύθμιση, δέν έγινε δυνατό να συμφωνήσουν ως προς τό ακολουθητέο μοντέλο για τήν εκβιομηχάνιση της χώρας, ζήτημα γύρω απ' τό όποιο ξεσπάει μεγάλη εσωτερική διαμάχη.

Στά τέλη 1978 ο Ταράκι υπογράφει στή Μόσχα τό περίφημο σύμφωνο «φιλίας, καλής γειτονίας και συνεργασίας», αλλά λίγο αργότερα ή συμμαχία με τους Πάρτσαμ διαλύεται και ο Καρμάλ στέλνεται πρεσβευτής στήν Πράγα. Συγχρόως, τό Μάρτη 1979 τό σκηνικό πλουτίζεται με τρεις ισλαμικές αντάρτικες οργανώσεις, που καλούν σε κοινόν αγώνα «κατά των άθρησκων κομμουνιστών» τής κυβέρνησης. Από κει κι ύστερα τά γεγονότα είναι λίγο-πολύ γνωστά:

Τό Σεπτέμβριο του 1979 και ενώ οι μουσουλμάνοι αντάρτες έχουν σχηματίσει κυβέρνηση στήν «ελεύθερη επαρχία Ραζμάτ», ο Χαφφιζουλάχ Άμίν (των Τσάλκ) που έχει πάρει τή θέση του Καρμάλ στή κυβέρνηση, ανατρέπει με τή βοήθεια των στρατιωτικών ως πολύ «μαλακό» τόν Ταράκι, και στους μήνες που μεσολαβούν ακολουθεί ένα όργιο αίματος με τή βοήθεια διεθνιστικών αποστολών πολεμικού και έμψυχου υλικού από τήν ΕΣΣΔ, που αναγκάζει τους χωρίς καλό όπλισμό και διαιρεμένους μεταξύ τους αντάρτες να διαλυθούν ή να έποχωρήσουν στο γειτονικό Πακιστάν.

Φτάνουμε έτσι στις 27.12.79 «παραμονές μιας ολομέτωπης επέμβασης των ΗΠΑ και των μισθωτών όργάνων τους για τήν ανατροπή του επαναστατικού καθεστώτος» (Ριζοσπάστης), όποτε νέα σοβιετική διεθνιστική βοήθεια εισβάλλει από τό βορρά κατευθείαν προς τήν Καμπούλ, όπου με τή βοήθεια λίγων ένοπλων Πάρτσαμ και «με βάση τό σοβιετοαφγανικό σύμφωνο φιλίας καλής γειτονίας και συνεργασίας», του όποιου «τό πνεύμα και τό γράμμα τηρήθηκαν αυστηρά» (Ριζοσπάστης), δολοφονεί τόν Άμίν, τήν οικογένειά του και πολλά μέλη των Τσάλκ, διαξάγει μάχες με τους στρατιωτικούς και καλεί τόν Καρμάλ να επιστρέψει από τήν Πράγα για ν' αναλάβει τήν έξουσία: οι φιλικές άλλλαζον τροφίμους (δγαίνουν οι Πάρτσαμ και μπαίνουν οι Τσάλκ), προς τους αποδεκατισμένους μουσουλμάνους τείνεται χέρι αδελφούσης, ενώ τό γειτονικό Πακιστάν αρχίζει να τρέμει (από τίς γύρω χώρες μόνο στήν Ινδία δόθηκαν σοβιετικές εξηγήσεις για τήν επέμβαση).

Στις 29.12.79 οι ανά τήν ύψηλιο Ριζοσπάστες αναλαμβάνουν να θέσουν σε δοκιμασία τήν πέψη μας. Και επειδή ή γνωστή από τήν Τσεχοσλοβακία επιχειρηματολογία, που όγηκε πάλι από τά στρατόια, κρίνεται ως ανεπαρκής, επιστρατεύεται και ο ψυχολογικός πόλεμος. Άς διαβάσουμε λ.χ. τήν ακόλουθη ανακοινωσούλα (Ριζοσπάστης):

Ο Γ.Γ. τής Κ.Ε. του ΚΚΣΕ, Πρόεδρος του Προεδρείου του Άνωτάτου Σοβιέτ τής ΕΣΣΔ, σ. Λεονίντ Μπρέζνιεφ, απήυθινε τηλεγράφημα προς τόν Γ.Γ. τής Κ.Ε. του Λαϊκού Δημοκρατικού Κόμματος, Πρόεδρο του Έπαναστατικού Συμβουλίου και πρωθυπουργό τής Λ.Δ. Άφγανιστάν, Μπαμπράκ Καρμάλ στο όποιο τόν συγχαίρει εγκάρδια για τήν εκλογή του στα άνωτάτα κομματικά και κρατικά αξιώματα της χώρας του.

Ποιά υγιές κομμουνιστικό κεφάλι δέν θά ζαλιστεί από τήν αντίστοιχία των τίτλων, των όφίσεων και των αρχικών μεταξύ Μπρέζνιεφ και Καρμάλ; Ποιός απ' όσους αποδέχονται τή σοσιαλιστική νομιμότητα της σοβιετικής π/ρ. ράς δέν θά κάνει τό ίδιο και για τήν πλευρά προς τήν όποια αυτή «απήυθινε τηλεγράφημα»; Θά υπάρξει μήπως κανείς που θά θεωρήσει ότι ή λέξη εκλογή προορίζεται να του δγάλει τό μάτι, ή έστω τή γλώσσα; Κανείς. Όλοι θά τήν

ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ

καταπιούν ως οργανικό συστατικό της κουλτούρας στην οποία παραπέμπει ή ανακοίνωση, και άνευ της οποίας θά κατέρρεε όλο τό κείμενο. Ναι λοιπόν, τό κάστρο τής καθ' ήμάς Πάρτσαμ δέν πέφτει μέ μπόμπες πού σκάζουν μακριά.

2.1.1979: Ο Κάρτερ αντίδρα θεαματικά, ενώ τό Πακιστάν πιάνεται από τό χέρι του. Οί Πέρσες νιώθουν νά μήν πατούν γερά στά πόδια τους, ενώ οί στρατηγού στή Τουρκία αισθάνονται πώς ήρθε ή ώρα τής δικής τους δικαιοδοσίας. Στό Άφγανιστάν οί σοβιετικοί φαντάροι ξέρουν ότι έχουν πολλή δουλειά μπροστά τους: δέν θά επιστρέψουν παρά μονάχα αφού διαλύσουν τούς αντάρτες, αφού διαλύσουν και ξαναστήσουν τό στρατό, αφού ποδηγητήσουν τό αντισοβιετικό μένος του κοσμάκη. Για μās δέ μένει παρά νά νιώσουμε πώς όλα τούτα έχουν κάποια σχέση μέ τό σοσιαλισμό: μέ τήν έννοια πώς δέν αρκεί πιά νά διακηρύσσουμε τήν άνεξαρτησία μας από τά καθοδηγητικά κέντρα, αλλά νά καταλάβουμε πώς ό οίσοδήποτε δρόμος για τό σοσιαλισμό περνάει μέσα απ' αυτά και ενάντια τους, τινάζοντάς τα στον άέρα.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

ΧΡΥΣΟΣ, ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ ΚΑΙ ΆΛΛΑ

Δύο έντυπωσιακές αλλά όχι και τόσο άπροσδόκητες εξάρσεις στην εξέλιξη των φαινομένων τής κρίσης συγκέντρωσαν πάλι τήν προσοχή: ή τιμή του χρυσού πέρασε τά 640 δολάρια ή ούγγιά (περίπου 31 γραμμάρια) και ίσως αυτή τή στιγμή έχει φτάσει ή ξεπεράσει τά 700. Όσο για τό πετρέλαιο, ή τελευταία συνάντηση του ΟΠΕΚ στο Καράκας δέν κατέληξε σε μιά ενιαία κλίμακα τιμών ούτε σε κάποιο άνώτατο όριο τιμής: αυτή τή στιγμή οί επίσημες τιμές των μελών του ΟΠΕΚ κυμαίνονται από 24 ως 30 δολάρια τό βαρέλι (πολύ χονδρικά 1 τόνος = 7 βαρέλια), ενώ στην «ελεύθερη αγορά» ακούστηκαν τιμές πού περνάνε τά 40 και 45 δολάρια τό βαρέλι.

Οί δύο αυτές εξελίξεις δέν είναι άσχετες μεταξύ τους. Η συνεχής αύξηση του χρυσού, όπου και νά οφείλεται (άβεβαιότητα και άνασφάλεια μετά τήν κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος από τόν Αύγουστο του 1971 και μετά, κερδοσκοπία κλπ.), σημαίνει πάντως στά μάτια πολλών, και μάλιστα όσων ό ρόλος είναι περισσότερο άποταμιευτικός παρά παραγωγικός, πτώση τής αξίας του δολαρίου και άκόμη και των άλλων νομισμάτων μέ λίγο ως πολύ διεθνή προβολή. Από κει και τό πρώτο έπιχείρημα πού προβάλλουν όρισμένες πετρελαιοεξαγωγικές χώρες (βλ. και *Le Monde*, 19/10/1979): από τήν αρχή τής κρίσης μέχρι τώρα ή τιμή του χρυσού αυξήθηκε πάνω από 1000% (πράγματι τό 1971 ήταν 35 δολ. ή ούγγιά και, μετά τīs ύποτιμήσεις του δολαρίου, γύρω στά 45), ενώ ή τιμή του πετρελαίου αυξήθηκε «μόνο» γύρω στά 775% (Οκτώβρης 1979 - πριν τό 1973 ή τιμή ήταν γύρω στά 3 δολάρια τό βαρέλι). Οί σημερινές λοιπόν αυξήσεις δέν είναι και τόσο έκπληκτικές. Ο συλλογισμός μπορεί νά φαίνεται λίγο υπερβολικός: τό δολάριο (στο όποιο είναι εκφρασμένα τά τεράστια άποταμιευμένα κεφάλαια πολλών από τīs χώρες αυτές) δέν έχασε άσφαλώς 9/10 τής πραγματικής τον αξίας πού είναι ή αγοραστική του δύναμη στις ΗΠΑ και τόν κόσμο. Από τήν άλλη μεριά όμως, ό πληθωρισμός στή Δύση και ή ύποτίμηση του δολαρίου άπέναντι σε νομίσματα όπως τό μάρκο, τό γιέν, τό έλβετικό φράγκο και άλλα, μειώνουν διαρκώς τήν

αξία και των αποθεμάτων αλλά και των καθημερινών εισπράξεων των πετρελαιοεξαγωγικών χωρών. Ο μηχανισμός αυτός τείνει να κρατήσει στάσιμη, αν όχι να μειώσει, την πραγματική αξία αποθεμάτων και κυρίως εισπράξεων, ενώ οι πετρελαιοεξαγωγικές χώρες τείνουν, με την αύξηση των τιμών, να την εξασφαλίσουν και να την αυξήσουν. Πολλές πληροφορίες λένε μάλιστα ότι οι χώρες αυτές είναι και από τους σημαντικότερους αγοραστές χρυσού κι επομένως σημαντικοί παράγοντες ανόδου της τιμής του. Έν πάση περιπτώσει δέ, και πέρα από τις παραπάνω παρατηρήσεις, ο ρυθμός αύξησης της τιμής του χρυσού αναπόφευκτα συνδέεται μ' ένα ρυθμό πτώσης της αξίας του δολαρίου και των άλλων νομισμάτων και επομένως με ένα ρυθμό αύξησης της τιμής του πετρελαίου. Γιατί, παρά τις προσπάθειές τους, οι Αμερικανοί δέν κατάφεραν τελικά να «άπονομισματοποιήσουν» τον χρυσό, μ' όλες τις διακηρύξεις τους και όλες τις αλλαγές που επέβαλλαν στο ΔΝΤ (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο – που μάλιστα έκανε και μαζικές πωλήσεις χρυσού για να πείσει ότι έληξε ή «βασιλεία» του). Και δέν τό κατάφεραν, όπως φαίνεται, γιατί ή κατάργηση του χρυσού ως σημείου αναφοράς ενός οποιουδήποτε διεθνούς νομισματικού συστήματος σημαίνει αντικειμενικά τήν αναγόρευση του δολαρίου στο ρόλο αυτό. Πράγμα που μέ τή σειρά του σημαίνει πολλά προνόμια για τίς ΗΠΑ (είναι ή μόνη χώρα στον κόσμο που πληρώνει τίς διεθνείς της συναλλαγές μέ τό εθνικό της νόμισμα), αλλά και πολλές υποχρεώσεις: σταθερότητα του δολαρίου που σημαίνει έσωτερική οικονομική εύρωστία και ίσορροπημένες διεθνείς συναλλαγές. Αλλιώς, ή διεθνής πληθωρισμός που ενισχύεται από τά ελλείμματα αυτών ακριβώς των συναλλαγών, συνδυασμένος μέ τόν έσωτερικό αμερικανικό πληθωρισμό, απόδιοργανώνουν τή διεθνή οικονομία και κλονίζουν τήν εμπιστοσύνη στο δολάριο. Και τότε δέν αρκεί μέ κανένα τρόπο ή στρατιωτική υπεροχή για να έμποδιστεί ή φυγή από τό δολάριο προς ό,τι μπορεί να διασφαλίσει τήν περιουσία και τά εισοδήματα των κατοχών του (άλλα νομίσματα, χρυσός, ακίνητα, πολύτιμες πέτρες κλπ.). Αυτό είναι τό σενάριο που σκηνές του ζούμε κάθε μέρα. Και που θά εξελίσσεται όσο ή όποια αμερικανική κυβέρνηση δέν έχει τή διάθεση και δέν μπορεί να σεβαστεί τίς υποχρεώσεις του ρόλου που διεκδικεί.

Γι' αυτό και αναπόφευκτα επανέρχονται διαρκώς προτάσεις που τείνουν να δώσουν μιά πιο αντικειμενική βάση στις διεθνείς νομισματικές σχέσεις (αντικειμενική, δηλαδή άποστασιοποιημένη από τήν καλή ή κακή διάθεση της κυβέρνησης των ΗΠΑ), δίνοντας συνάμα και στήν τελευταία ένα ρόλο πιο σύμφωνο μέ τίς σχετικά μειωμένες δυνατότητές της να διαχειρίζεται τή διεθνή οικονομία σέ σύγκριση μέ τήν άμέσως μεταπολεμική περίοδο. Έτσι ο Μισέλ Πονιατόφσκι, πρώην ύπουργός και πάντοτε μυστικοσύμβουλος του Ζισκάρ Ντ' Εσταίν, πρότεινε πρόσφατα (*Le Monde*, 4/12/79) να ξαναχρησιμοποιηθεί ό χρυσός ως άξονας ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος που θά βασιζόταν σέ 4 μεγάλες ζώνες. Οι συναλλαγές θά ρυθμίζονταν από ένα κυρίαρχο νόμισμα σέ κάθε ζώνη (δολάριο, ευρωπαϊκή νομισματική μονάδα, γιέν, ρούβλι) και οι σχέσεις μεταξύ των νομισμάτων αυτών θά ρυθμίζονταν από τόν χρυσό. Για να παίξει δέ αυτό τό ρόλο, ό χρυσός θά έπρεπε να ανατιμηθεί σέ μιά τιμή γύρω στα 500 δολάρια ή ούγγιά. Η πρόταση αυτή συγγενεύει και μέ παλιότερες προτάσεις στο ΔΝΤ και άλλου για άνάλογες μοιρασιές, μέ αναφορά ή όχι στο χρυσό. Πέρα από τό ρεαλισμό της πρότασης, πέρα από τίς κάποιες προτάσεις στο χώρο του ΟΠΕΚ (να πληρώνεται τό πετρέλαιο όχι σέ δολάρια αλλά σέ διάφορα νομίσματα ή ακόμα μέ μιά άφηρημένη νομισματική μονάδα που θά παίρνει υπόψη της τόν μέσο όρο των διακυμάνσεων μιάς σειράς νομισμάτων κλπ.), ή πρόταση αυτή έχει κάποια γενικότερη σημασία γιατί προϋποθέτει και άλλες εξελίξεις, πέρα από τίς νομισματικές ανησυχίες. Και συγκεκριμένα ένα νέο μοίρασμα του κόσμου, που αναγνωρίζει και έπίσημα τήν παρουσία και τό βάρος της ΕΣΣΔ, της Ιαπωνίας και της ΕΟΚ σέ μιά νέα τύπου ισοτιμία μέ τίς ΗΠΑ, αν και σέ άναντιστοιχία μέ τό στρατηγικό και στρατιωτικό βάρος των τελευταίων και της «επίδικης» σχέσεώς τους μέ τό σοβιετικό μπλόκ.

Δέν μπορεί κανείς ακόμη νά προδικάσει τήν τύχη μιᾶς τέτοιας πρότασης. Κατά πάσα πιθανότητα τά πράγματα δέν εἶναι ἀκόμα ὄριμα γιά τήν ἐπισημοποίηση τῶν ἀλλαγῶν πού ἔχουν ἐπέλθει στίς (ἀκόμη πολύ ρευστές) διεθνείς σχέσεις. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτική τῶν ἐξελίξεων στά πνεύματα μέσα στό ἴδιο τό κέντρο τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλιστικοῦ κόσμου.

Μ.Π.

ΛΙΓΑ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΓΙΑ ΤΟ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΟ

Χωρίς καμιά ιδιαίτερη πρόθεση νά γίνουμε δικηγόροι τῶν πετρελαιοεξαγωγικών χωρῶν ἄς σημειώσουμε ἐπίσης, πέρα ἀπό τή συσχέτιση τιμῶν χρυσοῦ καί πετρελαίου, ὅτι λίγο πρὶν τίς τελευταίες ἀυξήσεις τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου (γιά ὅλο τό χρόνο ἐφέτος θά ξεπεράσει τό 100%, στή δέ «ἐλεύθερη» ἀγορά τό 150%) κάμποσες χῶρες τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλιστικοῦ κόσμου πλήρῶν γιά σημαντικά διαστήματα τό πετρέλαιό τους σέ τιμές χαμηλότερες σέ σχέση μέ τό 1973-74 (ὅταν ἀπότομα τετραπλασιάστηκε ἡ τιμή τοῦ βαρελιού). Ἡ Ἑλβετία π.χ. ἀπό τότε μέχρι πρό ὀλίγου πλήρῶν τό πετρέλαιό της φτηνότερα, σέ τιμές ἐκφρασμένες σέ ἐλβετικά φράγκα. Τό ἴδιο ἴσχυε γιά τή Γερμανία καί τήν Ἰαπωνία, ἀπό τό 1977 περίπου ὡς τίς ἀρχές τοῦ 1979. Ἐνώ ἡ Γαλλία καί ἡ Μ. Βρετανία τό πλήρῶν μὲν ἀκριβότερα σέ σχέση μέ τό 1974 ἀλλά ἀπό τό 1977 περίπου μέχρι τά τέλη τοῦ 1978 – ἀρχές 1979 τό πλήρῶν σέ τιμές πού ἔμειναν στάσιμες.

Ἵπερτίμηση τοῦ νομίσματος καί ὑποτίμηση τοῦ πετρελαίου

Ἡ «παράδοξη» αὐτή ἐξέλιξη ἐξηγεῖται φυσικά ἀπό τό ὅτι οἱ παραπάνω τιμές ἐκφράζονται σέ ἐθνικό νόμισμα καί, στό μέτρο πού τό ἐθνικό νόμισμα ὑπερτιμᾶται σέ σχέση μέ τά ἄλλα, ἡ τιμή τοῦ εἰσαγόμενου πετρελαίου ἢ ἄλλου εἶδους, στήν πραγματικότητα, πιέζεται πρὸς τά κάτω. Ἡ «ὑπερτίμηση» αὐτή ἐπιτυγχάνεται μέ τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας ἢ ἀλλιῶς τή μείωση τοῦ κόστους παραγωγῆς καί τή συμπίεση τῶν περιθωρίων κέρδους μέ τή στροφή τῆς οἰκονομίας σέ ἐξαγόμενα εἶδη πού ἔχουν ὑψηλή ζήτηση, ἔστω κι ἂν ἔχουν ὅλο καί ἀκριβότερη τιμή (ὑψηλή τεχνολογία, ἀλλά καί εἶδη πολυτελείας – βλέπε Γερμανία πού ἐξάγει καί τά δυό, βλέπε πόσο ἀνθεῖ ἡ Μερσεντές καί ἡ BMW μέσα στή γενικότερη «κρίση» τῆς αὐτοκινητοβιομηχανίας!!).

Τίς ὅλο καί ἀκριβότερες τιμές πληρώνουν μεταξύ ἄλλων κυρίως οἱ πετρελαιοεξαγωγικές χῶρες. Καί, στήν ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν τιμῶν, βασίζουν ἕνα ἀπό τά κύρια ἐπιχειρήματά τους γιά νά αὐξήσουν τό εἰσόδημά τους, δηλαδή τήν τιμή τοῦ πετρελαίου. Δέν ἔχω δυστυχῶς πρόσφατα παραδείγματα τέτοιων τιμῶν ἀλλά κάποια παλιότερα: "Ἐνα χαλυβουργεῖο δυναμικότητας 1 ἐκ. τόνων τό χρόνο «στοίχιζε» στίς ἀρχές τοῦ 1973 (πρὶν ἀπό τήν κρίση) 600-700 ἐκ. δολάρια καί στίς ἀρχές τοῦ 1975 2,5 δισ. δολάρια. Ἐνα ἐργοστάσιο αὐτοκινήτων δυναμικότητας 100.000 αὐτοκινήτων τό χρόνο προτάθηκε στήν Πορτογαλία πρόπερι γιά ἕνα δισ. γαλλικά φράγκα, ἐνώ τό ἴδιο στήν Ἀλγερία προτάθηκε

για 5 δισ. γαλλικά φράγκα. Στην πρώτη περίπτωση δέν έγιναν γνωστές πολλές λεπτομέρειες. Στη δεύτερη ή δικαιολογία ήταν ότι ή διαφορά τιμής αντιπροσωπεύει τή διαφορά κόστους για μελέτες, ύποδομές, κατάρτιση προσωπικού και στελεχών και γενικότερα τό κόστος πού δημιουργείται από τήν έλλειψη βιομηχανικού «κλίματος» και από τούς κινδύνους κάθε είδους (καθυστερήσεις, εμπλοκές, αλλαγές γραμμής και αποφάσεων κ.λπ.) πού συνυπολογίζονται όταν πρόκειται ουσιαστικά για προβιομηχανικές χώρες.

Πέρα από τόν πειρασμό τής κερδοσκοπίας, ό ισχυρισμός έχει σημαντική δόση αλήθειας. Σχηματικά θά μπορούσαμε νά πούμε ότι πολλές πετρελαιοπαραγωγικές χώρες τείνουν νά επιβαρύνουν τή Δύση μέ τό κόστος τής επιτάχυνσης τής βιομηχανικής και οικονομικής τους ανάπτυξης από ένα επίπεδο για τό όποιο οί τελευταίες είναι ιστορικά υπεύθυνες. Στο βαθμό πού τό πετυχαίνουν ή θά τό πετύχουν απορροφάται ή κρίση μέ τή διεύρυνση τού καπιταλιστικού συστήματος. Άλλά υπάρχει και ή έκδοχή ότι δέν τό πετυχαίνουν ή δέν τς ενδιαφέρει, όρισμένες τουλάχιστον απ' αυτές, και τότε άπλως τροφοδοτούν μιά έκτραχηλισμένη κατανάλωση ή τήν οικοδόμηση «καθεδρικών ναών τής ερήμου».

Άλλά στή διαμάχη για τς αυξήσεις τής τιμής πετρελαίου (πού είναι όσο ποτέ επίκαιρες μετά τς τελευταίες μή-αποφάσεις τού ΟΠΕΚ στό Καράκας) προβάλλονται πάντα και δύο άλλα πιά συγκεκριμένα και άμεσα καταληπτά επιχειρήματα.

Ξέφρενη αύξηση κατανάλωσης πετρελαίου

Τό ένα άφορά τή ζήτηση τού πετρελαίου πού δέ λείει νά μειωθεί σημαντικά ώστε νά «ελαφρύνει» ή άγορά. Και πραγματικά άκόμη δέν μπόρεσαν νά πάρουν σάρκα και όστά οί διακηρύξεις, ύποσχέσεις και συμφωνίες για μείωση τής κατανάλωσης. Για παράδειγμα ως αναφερθόν και πάλι οί ΗΠΑ. Τό περίφημο MIT προβλέπει ότι άκόμη και μέ πρόγραμμα οικονομιών οί ΗΠΑ θά καταναλώνουν τό 1985 21,5 εκ. βαρέλια τήν ήμέρα ενώ θά παράγουν δέκα. Και παράλληλα είναι γνωστό ότι ό σημερινός ρυθμός ανακαλύψεων ύδρογονανθράκων στίς ΗΠΑ είναι χαμηλότερος από τό ρυθμό τής παραγωγής (σέ αναλογία 2 πρός 3,5). Όλα δείχνουν λοιπόν ότι ή ζήτηση πετρελαίου και άερίου από τό έξωτερικό θά τείνει νά αυξηθεί. Κι όπως λέγαμε και στό προηγούμενο τεύχος ύπάρχει τάση εφησυχασμού και προσαρμογής στίς νέες καταστάσεις. Έτσι π.χ. στή Γαλλία οί εισαγωγές πετρελαίου τό 1979 στοίχισαν 3,2% τής Άκαθάριστης Έθνικής Παραγωγής. Ένώ τό '74 τό αντίστοιχο ποσοστό ήταν 4,4% (*Forum International*, 30.10.1979). Γιατί, λοιπόν, πέρα από τή δημιουργία για έσωτερική κατανάλωση (μπαμπούλας τής ενεργειακής κρίσης και τών Άράβων) νά παρθούν πραγματικά ριζικά μέτρα για μείωση τής ζήτησης; Πού θά σήμαινε, φυσικά, μεσομακροπρόθεσμα άμφισβήτηση τού μέχρι τώρα τρόπου όργάνωσης τής παραγωγής και τής κατανάλωσης; Άλλο βέβαια αν μέ αυτό τόν τρόπο τή νύφη τελικά πληρώνουν όσοι δέν μπορούν νά έπωφεληθούν ούτε από μιά ανάπτυξη τής παραγωγής τους πιά γρήγορη από τς εισαγωγές τού πετρελαίου ούτε από τήν υποτίμηση τού δολαρίου. Τέτοια είναι ή περίπτωση τών «ύπανάπτυκτων» χωρών πού σέ λίγο δέν θά μπορούν πιά νά αντιμετωπίσουν τή σταθερή και αναγκαία αύξηση τών ενεργειακών τους αναγκών, ταχύτερη κατ' ανάγκην από εκείνη τών αναπτυσσόμενων χωρών (6,1% τό χρόνο για τούς μέν σέ σύγκριση μέ 3,3-4,1% για τούς δέ - ύπολογισμοί και προβλέψεις τού Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου μέχρι τό 1990). Και δέν θά μπορούν γιατί δέν θά έχουν νά πληρώσουν (έλλειμμα 43 δισ. δολ. τού τρέχοντος έσοζυγίου πληρωμών για όλες τς ύπανάπτυκτες χώρες τό 1979, ενώ τό 1977 είχαν έλλειμμα 21 δισ. και τό 1980 ύπολογίζεται σέ 50 δισ. Πηγή ΔΝΤ, βλέπε *Le Monde*, 29.9.79)· και γιατί τό έξωτερικό τους χρέος ξεπερνάει, σύμφωνα μέ εκτιμήσεις τής ΟΥΝΚΤΑΝ, τά 360 δισ. δολ. αυτό τό χρόνο (*Le Monde*, 9.10.79).

Έτσι ή έμμογή τών αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών στά πρότυπα τού παρελθόντος έγγυάται και για σταθερή και άνετη τάση τής τιμής τού πετρελαίου πρός τά πάνω, ενώ ή κυρίαρχη θέση τους στό κόσμο επιτρέπει νά έπι-

ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ

στρέφουν τό βάρος των αυξήσεων στους εξαγωγείς και νά φορτώσουν ένα μέρος τους στις «υπανάπτυκτες» χώρες. Άλλά ακριβώς επειδή ό μηχανισμός αυτός δέν είναι ούτε θελημένος ούτε κατευθυνόμενος, μπορεί σέ όποιαδήποτε στιγμή νά ξεπεράσει τά όρια αντοχής τμημάτων ή του συνόλου του συστήματος μέ άνυπολόγιστες συνέπειες.

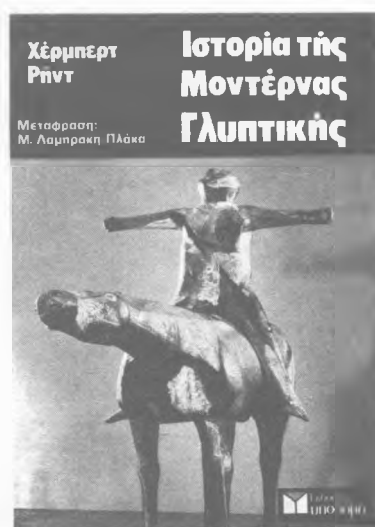
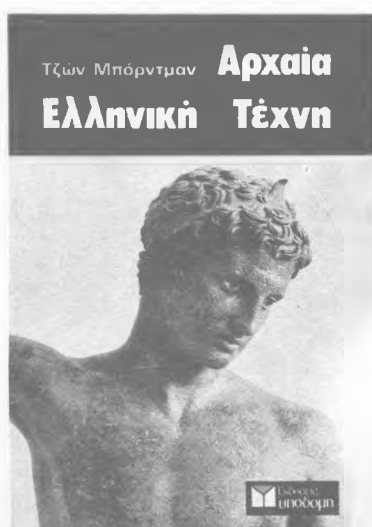
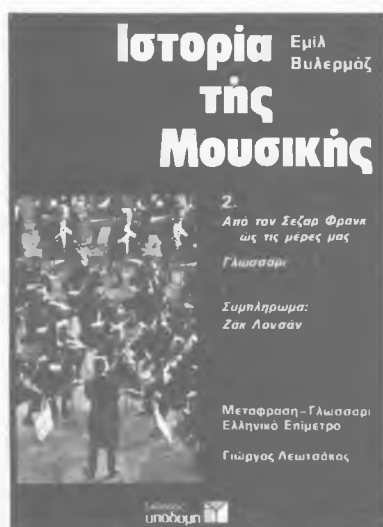
Οί άλλες μορφές ενέργειας

Τό δεύτερο επιχείρημα άφορᾶ τό κόστος των εναλλακτικών μορφών ενέργειας. Τό πετρέλαιο μπορεί θεωρητικά νά ακριβαίνει συνέχεια όσο ή μονάδα ενέργειας πού παράγεται άπ' αυτό είναι φτηνότερη από τήν ίδια μονάδα πού παράγεται από άλλους τρόπους. Άλλοι τρόποι υπάρχουν πολλοί παραδοσιακοί, (άνθρακας, κ.λπ.), λιγότερο παραδοσιακοί (πυρηνική ενέργεια) και «νέοι» (ήλιακή, αιολική, γεωθερμική κ.λπ.). Τό άνείναι ή όχι φτηνότερη, είναι μία δύσκολη συζήτηση. Η σύγκριση πρέπει νά περιλαμβάνει όχι μόνο τό κόστος λειτουργίας των εγκαταστάσεων αλλά και τό κόστος των έρευνών, των επενδύσεων και αντικατάστασης μέ τίς νέου τύπου εγκαταστάσεις και μάλιστα σέ συνθήκες μαζικής χρήσης τους. Είναι, επομένως, για τήν ώρα ύπολοισμοί θεωρητικοί, εκτός από τήν πυρηνική ενέργεια, όπου και πάλι τά γνωστά στοιχεία είναι αντίφατικά. Τέλος αφήνεται συνήθως απέξω τό κύριο θέμα. Ότι δηλαδή σέ ριζική άλλαγή των κύριων μορφών ενεργειακής παραγωγής και κατανάλωσης (είτε πρὸς τήν πυρηνική είτε πρὸς άλλες «μαλακές» μορφές ενέργειας) αντίστοιχόν πιθανότατα σημαντικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές άλλαγές πού λίγοι τολμούν νά φανταστούν ή αντιμετώπισουν.

Συνολική και συνεκτική έξοδος από τό τούνελ τής κρίσης δέν είναι ακόμα ορατή.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Νέες εκδόσεις

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ – 3ης Σεπτεμβρίου 22 – τ. 5234790

Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ

του Γ. Μ. Σηφάκη

Δημοσιεύεται παρακάτω, χωρίς ουσιαστικές αλλαγές, τό κείμενο διάλεξης πού έγινε στο Ήράκλειο στις 5.11.1979, ύστερα από πρόσκληση της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, με την ευκαιρία της υποδοχής των φετινών πρωτοετών φοιτητών της Σχολής.

Καθώς τό κείμενο αυτό θά διαβαστεί με φόντο τίς πρόσφατες «καταλήψεις» των πανεπιστημιακών σχολών από τούς φοιτητές και τίς γύρω από αυτές δηλώσεις, αντιδηλώσεις και σχόλια, θά φανεί πió έντονα ό γενικευτικός και θεωρητικός χαρακτήρας του. Ίσως μάλιστα και νά απογοητέψει όσους θά περίμεναν μιά πió άμεση επισήμανση και συζήτηση των συγκεκριμένων προβλημάτων πού άπασχολούν αυτή τή στιγμή τά μέλη των πανεπιστημίων, π.χ. των προβλημάτων πού είτε δημιούργησε ό Ν. 815/1978, είτε βοήθησε στο νά όξυνθούν.

Ό συγγραφέας του άρθρου, ώστόσο, πιστεύει ότι κανένα πρόβλημα, όσοδήποτε άμεσο και καντό, δέν μπορεί νά λυθεί όριστικά, αν δέν ένταχτεί στα ιστορικά και θεωρητικά του συμφραζόμενα και δέν μελετηθεί σε συνάρτηση με αυτά. Πιστεύει επίσης ότι ό ιστορικός και θεωρητικός προβληματισμός για τήν ανώτατη παιδεία στην Έλλάδα είναι έξαιρετικά - άπελπιστικά - καθυστερημένος, τόσο μέσα στα πανεπιστήμια όσο κι έξω από αυτά, ενώ τά επιμέρους προβλήματά της αντιμετώπιστηκαν, σχεδόν πάντοτε, ευκαιριακά και βραχυπρόθεσμα, κατά τίς πιέσεις των έκάστοτε ενδιαφερόμενων και τήν ένδοτικότητα του κράτους στις πιέσεις αυτές. Γι' αυτό και έλπίζει ότι οι άπόψεις πού διατυπώνει με τό δοκίμιο τούτο, παρά τόν άπλουστευτικό χαρακτήρα τους και τό γεγονός ότι μερικές φορές δέν προχωρούν πió πέρα από γενικές νύξεις, δέν είναι τελείως άχρηστες.

Ό τίτλος αυτού του δοκιμίου υποβάλλει όρισμένα έρωτήματα πού, αρχίζοντας, θά ήθελα νά τά διατυπώσω καθαρά, νά τά συσχετίσω μεταξύ τους, και με τόν τρόπο αυτό νά προδιαγράψω τό γενικό σχέδιο του λόγου μου.

Τό πρώτο έρώτημα είναι: ποιά είναι ή ποιότητα της ανώτατης παιδείας στην Έλλάδα; Είναι ύψηλή ή χαμηλή;

Τό δεύτερο έρώτημα είναι: έχουν τά νέα πανεπιστήμια κάποιον ιδιαίτερο ρόλο νά παίξουν στο πλαίσιο της ελληνικής ανώτατης παιδείας;

Είναι φανερό πώς ή άπάντηση

στο δεύτερο έρώτημα έξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τήν άπάντηση στο πρώτο. Άν δηλαδή τό επίπεδο της ανώτατης παιδείας στην Έλλάδα είναι ύψηλό, τότε ό πρώτος και κύριος στόχος των νέων πανεπιστημίων θά πρέπει νά είναι νά μήν ύστερήσουν, αλλά νά φτάσουν τά άλλα ιδρύματα σε ποιότητα προσφοράς και επιτεύγματα. Άν, από τήν άλλη μεριά, τό γενικό επίπεδο της ανώτατης παιδείας στή χώρα μας είναι χαμηλό, τά νέα πανεπιστήμια θά πρέπει έξαρχής νά τοποθετήσουν τό στόχο τους πió πέρα και πió ψηλά από τά παλιά ιδρύματα και νά επιδιώξουν συνει-

δητά νά γίνουν οι καταλύτες μιάς γενικότερης βελτίωσης της πανεπιστημιακής μας παιδείας.

Θά μπορούσε ακόμη νά πει κανείς ότι, ανεξάρτητα από τό επίπεδο των παλιών πανεπιστημίων - κι αν ακόμη υποθέσουμε ότι αυτό είναι πολύ ύψηλό -, τά νέα πανεπιστήμια δέν δεσμεύονται από παραδόσεις, παγιωμένα σχήματα και κακά προηγούμενα, επομένως θά μπορούσαν, καταρχήν, νά είναι πειραματικά, νεωτεριστικά και ανανεωτικά, για τό γενικότερο πάντα καλό της παιδείας στή χώρα μας. Άλλωστε, τά νέα πανεπιστήμια, σ' οποιαδήποτε χώρα κι αν

ιδρύονται, έτσι ξεκινούν, σάν καινούρια και ανανεωτικά ιδρύματα (πβ. σημείωση 5 παρακάτω για τὰ νέα ἀγγλικά πανεπιστήμια). Καί στήν Ἑλλάδα ἔχουμε τουλάχιστον ἓνα τέτοιο προηγούμενο: Ὄταν ὁ ἀείμνηστος Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου ἴδρυσε τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τό 1925, τό ἴδρυσε μέ τή συνειδητή καί ρητή πρόθεση νά ἀποτελέσει ἀντίβαρο στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, νά γίνει ἓνα ἄλλο, πραγματικά καινούριο πανεπιστήμιο σέ σχέση μέ τό ἀθηναϊκό. Καί μπορούμε νά πούμε ὅτι στό βαθμό πού ἡ Φιλοσοφική Σχολή τῆς Θεσσαλονίκης καλλιέργησε τή νεοελληνική φιλολογία (ὡς τότε ἀντικείμενο ἀνύπαρκτο στήν Ἀθήνα) καί πρόβαλε τή δημοτική ὡς ἐθνική γλώσσα ὁ σκοπός τοῦ ἴδρυτῆ τοῦ Πανεπιστημίου δέν προδόθηκε.

Τί εἶναι πανεπιστήμιο;

Ἄς πάρουμε ὅμως τὰ πράγματα μέ τή σειρά. Θά ἤθελα, πρῶτα πρῶτα, νά ἀναβάλω τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα γιά τή γενική ποιότητα τῆς ἀνώτατης παιδείας στήν Ἑλλάδα, ὥσπου νά ξεκαθαρίσουμε μερικές βασικές ἐννοιες. Συγκεκριμένα, τί σημαίνει ἀνώτατη παιδεία, τί εἶναι ἓνα πανεπιστήμιο καί ποιά κριτήρια θά χρησιμοποιήσουμε, γιά νά καθορίσουμε τήν ποιότητα ἢ τό επίπεδό του. Ἐπίσης, ποιά εἶναι ἡ θέση καί ἡ λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου σ' ἓνα σύγχρονο δημοκρατικό καθεστῶς.

Γιά τή θεωρητική ἀπάντηση στά ἐρωτήματα αὐτά δέν χρειάζεται νά αὐτοσχεδιάσουμε· ἀπλῶς θά παραθέσουμε τούς σκοπούς τῆς λειτουργίας τῶν πανεπιστημίων, ὅπως καθορίζονται σέ μιά πρόσφατη ἐκδοση τοῦ ΟΟΣΑ γιά τήν ἀνανέωση τῆς ἀνώτατης παιδείας στή Βρετανία (ἀνάλογους ὁρισμούς θρῖσκει κανεῖς εὐκόλα σέ πολλά σχετικά δημοσιεύματα).¹ Περιττό νά σημειώσουμε ὅτι οἱ ὁρισμοί αὐτοί ἰσχύουν γιά τήν Ἑλλάδα ἄλλο τόσο ὅσο καί γιά τίς προηγμένες χώρες τῆς Εὐρώπης – μολονότι ἄλλο πράγμα τό τί ἰσχύει θεωρητικά καί ἄλλο τό τί γίνεται στήν πράξη.

Οἱ σκοποὶ, λοιπόν, τῶν πανεπιστημίων, πού ἀποτελοῦν καί τόν ὁρισμό τοῦ ἔργου τους, εἶναι:

(α) Προωθοῦν τή γνώση, πράγμα πού σημαίνει τόσο τήν

ἀνακάλυψη νέας γνώσης, ὅσο καί τή συντήρηση καί ἐπανεργμηνεία τῆς παλιᾶς.

(β) Ἐκπαιδεύουν τούς νέους κάτω ἀπό τό φῶς αὐτῆς τῆς γνώσης πού διαρκῶς ἀνανεώνεται, γιά νά μπορέσουν νά συνεισφέρουν μέ τή σειρά τους στήν εὐημερία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μέ τή δημιουργική τους ἐργασία.

(γ) Ἐξυπηρετοῦν τήν κοινωνία ὡς κέντρα γιά τή διάδοση τῆς γνώσης, τή λύση προβλημάτων καί τήν κριτική ἰδεῶν καί ἀξιών.

Καί οἱ τρεῖς αὐτές λειτουργίες προϋποθέτουν καί ὁρίζουν τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου ὡς κέντρου διαρκῶς ἀνανέωσης στό χώρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τοῦ πνευματικοῦ στοχασμοῦ καί τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας· τίς προϋποθέσεις δηλαδή ἀνανέωσης τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας μέ τήν ἀδιάκοπη ἐπανεκτίμηση τῶν σκοπῶν καί τῶν ἀναγκῶν τῆς.

Πανεπιστήμιο καί δημοκρατία

Εἶναι φανερό πῶς ὁ ὁρισμός αὐτός ἀναφέρεται στό σύγχρονο εὐρωπαϊκό πανεπιστήμιο καί προϋποθέτει ἐλεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα. Σέ χώρες καί ἐποχές πρὶν ἀπό τή λεγόμενη ἐπιστημονική ἐπανάσταση τοῦ 17ου αἰῶνα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα ἀφιερωμένα στήν ἀναζήτηση τῆς γνώσης καί τῆς ἀλήθειας δέν ἦταν δυνατό νά ὑπάρχουν, ἀφοῦ τόσο στίς πρωτόγονες καί παραδοσιακές κοινωνίες ὅσο καί στίς ἀπολυταρχικές καί δογματικές, ὅπως ἦταν π.χ. οἱ κοινωνίες τοῦ Βυζαντίου καί τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης, ἡ ἀλήθεια ἦταν δεδομένη καί ἡ ἱστορική πορεία τῆς κοινωνίας αὐστηρά ἐλεγχόμενη μέσω μιάς στατικῆς ταξικῆς οργάνωσης καί τοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος. Τά μεσαιωνικά πανεπιστήμια λειτουργοῦσαν κάτω ἀπό τόν αὐστηρό ἔλεγχο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καί ἦταν, πρὶν καί πάνω ἀπ' ὅλα, θεολογικές σχολές πού προετοίμαζαν τὰ στελέχη τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας καί, ἀργότερα, τὰ στελέχη τῆς διοίκησης, μέ σπουδές στή ρητορική καί τὰ νομικά, καί μερικούς ἀκόμη ἐπαγγελματίες, ὅπως ἦταν οἱ γιατροὶ ἢ οἱ δάσκαλοι. Σέ πῶς πρωτόγονες ἀκόμα κοινωνίες, ὅπως ἦταν λόγου χάρι οἱ διάφορες ἐθνικές κοινότη-

τες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δέν ὑπῆρχαν οὔτε ἐπαγγελματικές σχολές, γιατί οἱ κοινωνίες αὐτές ἐξυπηρετοῦνταν, π.χ., ἀπό τό ἐθνικό δίκαιο, τήν πρακτική ἱατρική, καί γενικότερα τίς πρακτικές γνώσεις καί τεχνικές πού παραδίδονταν ἀπό γενιά σέ γενιά μέ τόν προφορικό λόγο. Τόσο στίς πῶς ἀπλοϊκές παραδοσιακές κοινωνίες ὅσο καί στίς πῶς σύνθετες κοινωνίες τῶν μέσων χρόνων, μέ τήν ἰσχυρή κεντρική τους διοίκηση καί θρησκευτική οργάνωση, ὁ θεσμός τῶν πανεπιστημίων, ὅπως τόν ἐννοοῦμε σήμερα, δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει, ἀφοῦ ἡ γνώση πού χρειάζονταν οἱ κοινωνίες αὐτές γιά τήν ἐπιβίωσή τους (δηλαδή γιά τή διαίωνηση τῆς στατικῆς ταξικῆς δομῆς τους) ἦταν δεδομένη ἀπό τήν παράδοση, τή θρησκεία καί γενικότερα τήν κοσμοθεωρία τους.

1. ΟΟΣΑ 1969 (βλ. βιβλιογραφία), σ. 17.

ελεύθερο κριτικό πνεύμα (πού είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τήν αναζήτηση τής αλήθειας).

Ἡ ἀκαδημαϊκή ελευθερία

Ἡ θέση τοῦ πανεπιστημίου σ' ἓνα ελεύθερο δημοκρατικό καθεστῶς είναι θέση πνευματικῆς καί ἠθικῆς πρωτοπορίας, ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ συνταγματική κατοχύρωση τῆς αὐτοτέλειας καί ἀκαδημαϊκῆς ελευθερίας τῶν ἀνώτατων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων.

Ἡ ἀκαδημαϊκή ελευθερία ἀποτελεῖ βασική προϋπόθεση γιά νά φέρεϊ σέ πέρας τό πανεπιστήμιο τό σκοπό του, γιατί κανένα ἄλλο κρατικό ὄργανο δέν μπορεῖ νά ἔχει γνώμη γιά τήν οὐσία τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔργου, τήν ἔρευνα δηλαδή καί τήν ἐκπαίδευση. Τό πανεπιστήμιο ὅμως δέν εἶναι ἀπομονωμένο ἀπό τήν κοινωνία μέσα στήν ὁποία καί γιά χάρη τῆς ὁποίας λειτουργεῖ. Ἀκριβῶς ἐπειδή λειτουργοῦν γιά χάρη τῆς κοινωνίας, τό κράτος ἰδρύει τά πανεπιστήμια, τά ἐξοπλίζει, τά χρηματοδοτεῖ καί ἐξασφαλίζει καλοῦς ὅρους γιά τή λειτουργία τους.

Ἡ ἐξισορρόπηση τῆς πανεπιστημιακῆς ελευθερίας – πού δέν πρέπει νά γίνεται ποτέ ἀσυνδοσία – καί τῆς κρατικῆς ἐποπτείας καί ἐλέγχου – πού πρέπει νά εἶναι μόνο διοικητικός καί ποτέ οὐσιαστικός – εἶναι ἡ λυδία λίθος τῆς ὀρθῆς λειτουργίας τῆς ἀνώτατης παιδείας σέ μιᾶ χώρα. Τά πανεπιστήμια, ὅσο ὅσο, δέν λειτουργοῦν, ὅπως εἴπαμε, μέσα σέ κενό· δαπανοῦν σημαντικά χρήματα καί εἶναι ὑποχρεωμένα νά λογοδοτοῦν γιά τό ἔργο τους. Σέ ποιόν ὅμως λογοδοτοῦν καί μέ ποιόν τρόπο, ἔτσι πού νά ἐξασφαλίζεται ἡ ἰσορροπία τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ἀπό τή μιᾶ μεριά, καί τῆς αὐτοτέλειάς τους, ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι ζήτημα μεγάλο καί πολύπλοκο, τό ὁποῖο πολύ λίγα κράτη ἔχουν ἀντιμετωπίσει σωστά. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δέν μποροῦμε νά κάνουμε τίποτ' ἄλλο ἀπό τό νά ὑπογραμμίσουμε τή σημασία τοῦ τεράστιου αὐτοῦ θέματος, τό ὁποῖο δέν ἔχει ἀρχίσει νά ἀντιμετωπίζεται – γιά νά μήν πῶ νά συνειδητοποιεῖται – στήν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀνώτατη παιδεία ὡς δημόσια ὑπηρεσία

Ἀπό τόν ὀρισμό τῆς ἀνώτατης παιδείας ὡς κοινωνικῆς λειτουργίας προκύπτει ὅτι τό πανεπιστήμιο λειτουργεῖ γιά τό σύνολο τῆς κοινωνίας καί ὄχι γιά μερικά μόνο προνομιοῦχα μέλη τῆς ἢ τάξεις τῆς. Αὐτό ἡ ἐλληνική πολιτεία τό θεωρεῖ σά δεδομένο, γι' αὐτό ἄλλωστε ὀρίζεται στό Σύνταγμα ὅτι ἡ ἀνώτατη παιδεία ἀποτελεῖ ἀποκλειστική ὑπόθεση τοῦ Δημοσίου. Καί ἡ καθιέρωση, ἐξάλλου, τῆς δωρεάν παιδείας ἀντικατοπτρίζει τήν παροδοχή ὅτι ἡ ἀνώτατη παιδεία προσφέρεται ἀπό τό κράτος στούς πολίτες του ὡς δημόσια ὑπηρεσία. Ἄν αὐτό ἰσχύει ἡ ὄχι στήν Ἑλλάδα θά τό ἐξετάσουμε λίγο παρακάτω.

Σ' αὐτό τό σημεῖο τελειώνει ἡ θεωρητική ἀνάπτυξη γιά τό τί εἶναι πανεπιστήμιο καί ποιά εἶναι ἡ κοινωνική του λειτουργία, καί θά ἤθελα νά ξαναγυρίσω στό ἀρχικό μου ἐρώτημα, πού εἶχα ἀφήσει ἀναπάντητο: ποιά εἶναι ἡ ποιότητα τῆς ἀνώτατης παιδείας στήν Ἑλλάδα καί ποῖο ρόλο καλοῦνται νά παίξουν τά νέα πανεπιστήμια στήν ἀνανέωσή της.

Ἐο χαρακτήρας τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων

Ἐποθέτω ὅτι ἡ ὡς τώρα θεωρητική συζήτηση γιά τούς σκοπούς ἑνός σύγχρονου πανεπιστημίου καί τή λειτουργία του μέσα σ' ἓνα ελεύθερο δημοκρατικό καθεστῶς ἔχει δώσει ἤδη, μέ ἔμμεσο τρόπο, μιάν ἀπάντηση στό παραπάνω ἐρώτημα, τουλάχιστο γιά ὅσους ἔχουν γεύση ἀπό ἐλληνικό πανεπιστήμιο. Θά ἤθελα ὅμως, ἄμεσα καί συγκεκριμένα πιά, νά ἀναφερθῶ στό χαρακτήρα τῶν πανεπιστημίων μας, στήν κοινωνική λειτουργία πού ἐπιτελοῦν (καί πού δέν εἶναι ἐκείνη τῆς θεωρητικῆς περιγραφῆς μας) καί στά ἱστορικά αἷτια πού διαμόρφωσαν αὐτό τό χαρακτήρα καί αὐτή τή λειτουργία.

Ἡ ἱστορία καί ἐξέλιξη ἀνώτατης παιδείας στήν Ἑλλάδα ἀκολουθεῖ κατά γράμμα καί ἀντικατοπτρίζει τήν ἱστορία καί ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ἀπό τήν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὡς σήμερα.

Σέ ἀντίθεση μέ τίς κοινωνίες αὐτές, ἡ δημοκρατική κοινωνία τῆς νεότερης Εὐρώπης εἶναι ἰδεολογικά ἀντισυμβατική καί ἀντιδογματική, καί στηρίζει τήν ἐπιβίωσή της καί τήν πορεία της μέσα στήν ἱστορία στή διαρκή ἀναζήτηση τῆς γνώσης καί τήν κριτική ἐπανεκτίμηση ἰδεῶν καί ἀξιών· στήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί τεχνολογική πρόοδο. Εἶναι φανερό πῶς ὑπάρχει μιᾶ διαμετρική ἀντίθεση ἀνάμεσα στά ἀπολυταρχικά καθεστώτα, ὅπου ἡ ἀλήθεια καί ἡ γνώση εἶναι αὐστηρά καθορισμένη, πεπερασμένη καί δεδομένη ἄνωθεν, καί στή νεότερη δημοκρατία, (ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μέ τήν εὐρύτερή του ἔννοια, χωρίς ἀναφορά σέ συγκεκριμένο καθεστῶς ἢ τύπο καθεστώτος) ὅπου τά ἀγαθά τῆς πολιτικῆς ελευθερίας, ἰσότητος καί δικαιοσύνης ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μέ τή διαρκή ἀναζήτηση τῆς αλήθειας, τό ἀπείρο τῆς γνώσης καί τό

Κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα υπήρξε η απόρριψη του πρόσφατου παρελθόντος της τουρκοκρατίας και η προσπάθεια για μεταμόρφωση της βαλκανικής και ανατολίτικης ελληνικής κοινωνίας σε δυτικοευρωπαϊκή. (Οι όροι «βαλκανική» και «ανατολίτικη» δεν χρησιμοποιούνται με αξιολογικό, υποτιμητικό νόημα· ως σημειωθεί όμως ότι η απόρριψη του ιστορικού χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας και η απεινωσμένη προσπάθεια για εξευρωπαϊσμό είχε σαν συνέπεια την άρνηση της παράδοσης – για την οποία σήμερα γίνεται τόσοσ λόγος – και σε τελευταία ανάλυση της ίδιας της ταυτότητας του Νεοέλληνα, με τρομερά ψυχολογικά, κοινωνικά και ιστορικά επακόλουθα, των οποίων η σημασία και τό μέγεθος δεν έχουν ακόμη αποτιμηθεί). Η προσπάθεια αυτή είναι φανερό σε όλους τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής· π.χ. στη νομοθεσία, στα σχολικά προγράμματα, στους πολιτικούς προσανατολισμούς, στα γράμματα και στις τέχνες.

Ίδανικό του Νεοέλληνα έγινε πια η μεταμόρφωσή του από Ανατολίτη σε Ευρωπαίο· ο μετασχηματισμός του από χωρικό σε αστό, ή μετακίνησή του από τό χωριό στην πόλη, ή κοινωνική του ανέλιξη και ένταξη στην άρχουσα αστική (και άρχικα oligάρχη) τάξη. Η μέθοδος για την επίτευξη της κοινωνικής μεταμόρφωσης ήταν, φυσιολογικά, τά «γράμματα». Η έγγραμματοσύνη ήταν ακριβώς τό στοιχείο που διαφοροποιούσε τη νεοσύστατη κοινωνία του ελληνικού κράτους από την παραδοσιακή κοινωνία της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας. Τά «γράμματα» ήταν αυτά που εξασφάλιζαν σ' όποιον τά μάθαινε την άνοδό του στην αστική τάξη, μιά θέση στην κρατική διοίκηση, ένα επάγγελμα στην πρωτεύουσα του νομού ή του κράτους, πράγματα που τόν διαφοροποιούσαν ριζικά από όποιους δεν μπορούσαν νά ακολουθήσουν τόν ίδιο δρόμο.²

Τό μοναδικό πανεπιστήμιο του 19ου αιώνα, τό «Αθήνησιν», έπαιξε σ' αυτή τη διαφοροποίηση καιρίο ρόλο. Γιατί απονέμοντας τόν τίτλο του γιατρού, του δικηγόρου ή του καθηγητή έπιφοράγιζε πανηγυρικά την κοινωνική επιτυ-

χία των άποφοίτων του. Σε τελευταία ανάλυση, τό πανεπιστήμιο δεν άπένεμε άπλώς επαγγελματικά διπλώματα, αλλά τίτλους έπιτυχημένης σταδιοδρομίας. Αυτό τό τελευταίο υπήρξε ο κυριότερος ρόλος του, ή άληθινή κοινωνική του λειτουργία, πράγμα που άναγκαστικά καθόρισε και την ποιότητα των σπουδών, άφου ο κυριότερος σκοπός τους δεν ήταν ή έτοιμασία και παραγωγή έπιστημόνων, ούτε καν ικανών επαγγελματιών, αλλά διπλωματούχων έπιτυχημένων.

Ο χαρακτήρας αυτός του πρώιμου ελληνικού πανεπιστημίου άποτελεί βαρύ κληρονομικό στίγμα της ελληνικής άνώτατης παιδείας, που δυστυχώς δεν έχει εξαλειφθεί ακόμη.

Τά πανεπιστήμια ως επαγγελματικές σχολές

Σέ όλες τις χώρες του κόσμου τά άνώτατα εκπαιδευτικά ίδρύματα είναι και επαγγελματικές σχολές, αλλά δεν είναι άποκλειστικά – ούτε καν κυρίως – επαγγελματικές σχολές, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα. Στη χώρα μας ο αριθμός των πανεπιστημιακών σχολών και των πτυχίων είναι όρισμένος (και πολύ περιορισμένος) και τά όρισμένα αυτά πτυχία άντιστοιχούν σε συγκεκριμένα και επίσης περιορισμένα επαγγέλματα.

Ο περιορισμός της άνώτατης παιδείας σε επαγγελματική εκπαίδευση σημαίνει πλήρη παραμόρφωση του σκοπού και της λειτουργίας των άνώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Σημαίνει μετάδοση ενός κλειστού και πεπερασμένου κύκλου γνώσεων σε άτομα που άρκούνται στην άποστήθιση των λεγόμενων πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, πράγμα που άποτελεί άρκετό εφόδιο για νά καταλάβουν τελικά, μετά την άποφοίτησή τους, τις αντίστοιχες προς τό πτυχίο τους επαγγελματικές θέσεις μέσα στη νεοελληνική κοινωνία.

Έτσι ή διαδικασία αυτή – επομένως και ή ίδια ή λειτουργία της άνώτατης παιδείας – καταντά νά είναι βαθύτατα αντιδημοκρατική, άφου στα πανεπιστήμια εισάγονται λίγοι – προνομιοῦχοι – από τούς υποψήφιους, που θά επανδρώσουν μέ τόν καιρό τά «έπιστημονικά»

επαγγέλματα, θά γίνουν δηλαδή δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, μηχανικοί, γεωπόνοι, κτλ. Σε όλες τις φάσεις της διαδικασίας αυτής όλοι οι ενδιαφερόμενοι βολεύονται και έφησυχάζουν: ή Πολιτεία πρώτη, τά ίδια τά πανεπιστήμια, οι φοιτητές και άυριονοί πτυχιούχοι. Η ρουτίνα και ο έφησυχασμός, όμως, έχει σαν άποτέλεσμα την άρτηριοσκήρωση και τό μαρασμό της άνώτατης παιδείας.

Η ανεπάρκεια της ελληνικής παιδείας ως δημόσιας υπηρεσίας

Είπαμε πιο πάνω ότι ή άνώτατη παιδεία σ' ένα δημοκρατικό κράτος άποτελεί δημόσια υπηρεσία. Πώς έξηγείται τότε ότι τά πανεπιστήμια μας δέχονται μόνο 15-20% των υποψηφίων και ότι ή Ελλάδα στέλνει χιλιάδες νέους στα πανεπιστήμια της Ιταλίας, της Ρουμανίας και άλλων χωρών κάθε χρόνο;

Η έξήγηση βέβαια είναι πολύ άπλή, μολονότι δεν όμολογείται καθαρά: Για τόν ίδιο λόγο που τά δημόσια νοσοκομεία δεν έπαρκούν και οι Έλληνες πληρώνουν τεράστια ποσά σε ιδιωτικούς γιατρούς και κλινικές, ενώ οι ευπορότεροι καταφεύγουν σε νοσοκομεία του έξωτερικού, για νά δούν την υγεία τους.

2. Για την «υπερεκπαίδευση» των Έλλήνων στον 19ον αιώνα, τόσο στη βαθμίδα της μέσης όσο και της άνώτατης παιδείας, σε συνάρτηση με την ταχύρρυθμη αστικοποίηση της νεοελληνικής κοινωνίας και τά ιστορικά της αίτια βλ. Τσουκαλάς 1977, ιδιαίτερα σσ. 381 κέ.

Ἡ ἀπλή αὐτὴ καὶ πραγματικὴ αἰτία — τῆς μὴ ἐπάρκειας — δὲν ὁμολογεῖται, γιὰ τὴν ἐνὸς θεωρεῖται αὐτονόητο στὴν περίπτωσιν τῆς κοινωνικῆς περιβάλλοντος ὅτι κάθε ἄρρωστος ἔχει δικαίωμα νὰ θεραπευθεῖ, δὲν θεωρεῖται τὸ ἴδιο αὐτονόητο ὅτι κάθε ἀπόφοιτος γυμνασίου ἔχει δικαίωμα νὰ σπουδάσει, κι αὐτὸ γιὰ τὸ κράτος μπορεῖ νὰ προβάλῃ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ χώρα ἔχει, ἢ παράγει, τόσους δικηγόρους ὅσους χρειάζεται, τόσους καθηγητὲς ὅσοι ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐπανδρώσῃ τὰ σχολεῖα· ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γεωπόνου ἢ τοῦ ἀρχιτέκτονα, π.χ., εἶναι κεκορεσμένα, κ.ο.κ. Ἄρα οἱ περιορισμοὶ στὴν ἀνώτατη παιδεία εἶναι ἐπιζήμιοι γιὰ κάθε ὑποψήφιο χωριστὰ πού ἀποτυχαίνει, ἀλλὰ ἀπαραίτητοι γιὰ τὸ γενικότερο καλὸ τῆς κοινωνίας.

Θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω ἂν ἕνας τέτοιος, ὁμολογημένος ἢ ὑπονοούμενος, ἰσχυρισμὸς εὐσταθεῖ ἢ ὄχι.

Ἡ πίεσιν τῶν ἀριθμῶν

Ὅσο, ἢ πίεσιν τῶν ἀριθμῶν μεγαλώνει χρόνον μὲ τὸ χρόνο. Κάθε χρονιά οἱ ὑποψήφιοι φοιτητὲς εἶναι ἀρκετὲς χιλιάδες περισσότεροι (ἔχουν φτάσει γύρω στὶς 90 χιλιάδες), πράγμα πού ὀφείλεται, πρῶτα πρῶτα, σ' αὐτὸ πού ὀνόμασα κληρονομικὸ στίγμα: ἐξακολουθεῖ δηλαδὴ ἡ δύναμις τῆς ἀδράνειας νὰ ὀφείλῃ τοῦς ἀποφοίτους τῆς μέσης ἐκπαίδευσης πρὸς τὴν ἀνώτατη, ἀκόμη κι ὅταν ξέρονται πῶς μὲ τὸ δίπλωμα πού θὰ πάρουν θὰ γράξουν πολὺ λιγότερα χρήματα ἀπ' ὅσα θὰ κέρδιζαν, π.χ., σάν ἠλεκτρολόγοι, ὑδραυλικοὶ, φωτογράφοι, εἰδικευμένοι ἐργάτες. Δὲν ἔχει ὅμως σημασία· οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ σπουδάσουν, εἶναι δικαίωμά τους νὰ θέλουν (ὅσο δὲν μεταπειθόνται μὲ σωστὴ πληροφόρηση, ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ, ἐναλλακτικὲς λύσεις καὶ κίνητρα) καὶ δικαίωμά τους νὰ σπουδάσουν.

Ἡ αὐξήσιν τῶν ὑποψηφίων ἔχει κι ἄλλες αἰτίες: εἶναι διεθνὲς φαινόμενο, ὀφείλεται σὲ αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ, μείωσιν τῆς μετανάστευσης καὶ σὲ ἄλλους ἀκόμη λόγους, πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ τοῦς ἐξετάσουμε. Αὐτὸ ὅμως πού μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ σιγου-

ριά εἶναι ὅτι ἡ ἀνώτατη παιδεία δὲν λειτουργεῖ σωστὰ μέσα στὰ νεοελληνικὰ συμφραζόμενα, ἐφόσον δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀπορροφήσῃ μεγαλύτερους ἀριθμούς. Ἡ δὴθεν κατάργησιν τῶν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων καὶ μερικὰ ἄλλα τέτοια τεχνάσματα δὲν δίνουν λύσιν στοῦ πρόβλημα.

Πραγματικὴ λύσιν θὰ πει ὅσοι εἶναι ἰκανοὶ νὰ περάσουν τὰ εἰσαγωγικὰ κριτήρια (καὶ δὲν ἐννοῦν τίς σημερινὲς εἰσαγωγικὰς ἢ πανελληνίους ἐξετάσεις)³ καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ σπουδάσουν πρέπει νὰ γίνονται δεκτοὶ στὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα. Ἄλλως ἢ «διωρεὰν παιδεία» γίνεται παρωδία καὶ κοροϊδία εἰς βάρος τοῦ 80% τῶν ὑποψηφίων πού ἀποτυχαίνουν καὶ ἢ φεύγουν μὲ ἔξοδά τους στοῦ ἔξωτερικὸ ἢ παραιτοῦνται ἀπὸ τὴ φιλοδοξία τῆς ἀνώτατης παιδείας.

Γιὰ νὰ λυθεῖ ὅμως τὸ πρόβλημα σωστὰ χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: (α) Νὰ πάψουν τὰ πανεπιστήμια νὰ εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπαγγελματικὲς σχολές, πού παράγουν ἤδη ἐπαρκῆ ἀριθμὸ πτυχιούχων γιὰ τὰ «ἐπιστημονικὰ» ἐπαγγέλματα τῆς καθυστερημένης οικονομίας καὶ πολιτιστικῆς κοινωνίας μας, καὶ (β) νὰ καθοριστοῦν ὀρθολογικὰ καὶ ρητὰ τὰ κριτήρια ἀνάπτυξης τῆς ἀνώτατης παιδείας στὴν Ἑλλάδα.

Κριτήρια ἀνάπτυξης τῆς ἀνώτατης παιδείας

Ἡ ἀνάγκη ἀνάπτυξης τῆς ἀνώτατης παιδείας στὸν τόπον μας εἶναι ἀδήριτη. Ἡ πίεσιν τῶν ἀριθμῶν εἶναι γιγαντιαία καὶ καμιά κυβερνήσιν δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀντέξει. Νέα πανεπιστήμια ἰδρύθηκαν ἀπὸ τὸ '60 κι ἐδῶ στὴν Πάτρα, στὰ Γιάννενα, στὴ Θράκη, στὴν Κρήτη, καὶ τελευταία γίνεται λόγος γιὰ δύο τουλάχιστον ἀκόμη, στὴ Θεσσαλία καὶ στοῦ Αἰγαίου. Σὰ μόνον κριτήριον φαίνεται νὰ λειτουργεῖ ὡς ἐδῶ ἢ γεωγραφικὴ κατανομή, μὲ τίς σχετικὲς πιέσεις τῶν τοπικῶν παραγόντων καὶ τοῦς λόγους ἐθνικῶν σκοπιμοτήτων, πού ὀδήγησαν στὴν ἰδρύσιν ὀρισμένων πανεπιστημίων σὲ ἀκριτικὲς περιοχές. Καθένα οὐσιαστικὸ, ὡστόσο, κριτήριον δὲν ἰσχυσε ὡς τώρα (ἢ τουλάχιστον δὲν ἀνακοινώθηκε), π.χ. οἱ ἀνάγκες τῆς χώρας σὲ ἐπιστημονικὸ δυνα-

μικὸ, ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων πού ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ἔχουν τὴν θέλησιν καὶ τίς ἰκανότητες νὰ ἐπιδιώξουν τὴν ἀνώτατην παιδείαν στὰ ἐπόμενα, ἢς ποῦμε, δέκα χρόνια, ἢ ἀνάγκη ἀνάπτυξης νέων ἐπιστημονικῶν κλάδων καὶ προσανατολισμῶν, ἢ ἀνάγκη τέλους πραγματικῆς ἀναγέννησιν τῆς ἔρευνας σὲ ὀρισμένους κλάδους. Ἀπεναντίας, στὰ νεοϊδρυμένα πανεπιστήμια δείχθηκε, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, μιὰ παντελὴς ἔλλειψιν φαντασίας καὶ ἀνανεωτικῆς διάθεσης: ἔτσι ἔχουμε δύο νέες φιλοσοφικὲς σχολές, τρεῖς ἰατρικὲς, μιὰ νομικὴ, δύο πολυτεχνικὲς, κ.ο.κ. Ὅποιοσ-

3. Καὶ οἱ εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις, πού καταργήθηκαν πρόσφατα, καὶ οἱ πολὺ ὅμοιες τους σημερινὲς πανελληνίους ἐξετάσεις ὅλων τῶν τελειοφοίτων τῆς μέσης δὲν ἐξασφαλίζουν δίκαιη κρίσιν καὶ ἐπιλογή γιὰ πολλοὺς λόγους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἡ ἴδια ἢ μαζικότητά τους, ἢ τυποποιημένη καὶ συμβατικὴ μορφή τους (πού ὀφείλεται ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ στοῦ ὅτι οἱ ἴδιοι ἐξεταστὲς χρησιμοποιοῦνται πολλὰ χρόνια συνεχῆ), ὁ τρόπος πού διορθώνονται τὰ γραπτά, τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῶν μαθημάτων πού ἐξετάζονται. Ἡ δελτίωσιν τοῦ ἐξεταστικοῦ συστήματος δὲν εἶναι καθόλου ἀπλὸ ζήτημα, εἶναι ὅμως ἀνάγκη ἐπιγνώσιν καὶ ἐπιτακτικὴ. Θὰ ἀρκεστῶ σ' ἕνα παράδειγμα: Ἡ λεγόμενη ἔκθεσιν ἰδεῶν, πού ἔχει γιὰ ὅλες τίς σχολές ὑψηλὸ συντελεστὴ βαθμολογίας, ἀλλὰ δὲν ἐξετάζεται οὔτε μὲ στοιχειώδη κἀν δικαιοσύνη καὶ ἀντικειμενικότητα, πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ τὸ γρηγορότερον μὲ κάποιο ἄλλο σύστημα γλωσσικῆς ἐξέτασιν, κατὰ, π.χ., ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ γαλλικοῦ baccalauréat: περίληψιν μεγάλου κειμένου πού θὰ δίνεται στοὺς μαθητὲς, παράφρασιν ἢ ἀνάπτυξιν ἄλλων κειμένων, γλωσσικὰ προβλήματα. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικὰ, πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο (οἱ «ιδέες» μὲ τὸ συνακόλουθο γνωμικὸ συνταγολόγιο) καὶ νὰ δοθεῖ ἔμφασιν στὴν ἰκανότητα τοῦ ὑποψηφίου νὰ χρησιμοποιεῖ σωστὰ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, γιὰ νὰ ἐκφράσει σύνθετα νοήματα.

δήποτε ανανεωτικός αέρας πνέει – αν πνέει – όπουδήποτε, ξεκινάει από την καλή διάθεση των νέων διδασκόντων και μερικές φορές από την αυτοθυσία τους και τη δον-κιχοτική τους απόφαση να ξεπεράσουν πραγματικά άξεπέραστες διοικητικές δυσκολίες. Καμιά ουσιαστική πρόβλεψη για ανανέωση δεν προβλέφθηκε από την αρχή στο ίδιο τό κύτταρο των νέων ιδρυμάτων, έτσι πού να τὰ παρακολουθήσει στην ανάπτυξή τους.

Από τὰ παραπάνω κριτήρια οί ανάγκες τής χώρας σέ επιστήμονες είναι τό λιγότερο ασφαλές και, ακόμη, πολιτικά επικίνδυνο, επειδή δεν υπάρχει κανείς τρόπος να γίνουν σωστές προβλέψεις όχι μόνο στην Ελλάδα, πού δεν έχει καμιά αρμόδια υπηρεσία – π.χ. υπηρεσία μελετών στο Υπουργείο Παιδείας –, αλλά και διεθνώς.⁴

Κριτήρια ανάπτυξης τής ανώτατης παιδείας στην Ελλάδα δεν μπορεί να είναι άλλα από αυτά πού ισχύουν στα αναπτυγμένα κράτη τής δυτικής Ευρώπης, και πού είναι δύο: ή ανάγκη για ανανέωση και πειραματισμό, από τή μία μεριά, και ή ανάγκη να απορροφηθούν μεγαλύτεροι αριθμοί νέων πολιτών, πού θέλουν και μπορούν να σπουδάσουν.⁵

Η ανώτατη παιδεία ως επένδυση

Τά παραπάνω κριτήρια είναι ήθικης και πολιτικής τάξεως περισσότερο παρά οικονομικής. Η, τουλάχιστον, δεν φαίνεται να υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στον αριθμό των ατόμων πού θα γίνουν δεκτά από τὰ πανεπιστήμια μέ τὰ παραπάνω κριτήρια και στον αριθμό των ατόμων πού θα έδινε τήν καλύτερη σχέση δαπάνης για τήν εκπαίδευσή τους και συνεισφοράς τους στην επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης του εθνικού εισοδήματος.

Δυστυχώς ή ανάπτυξη τής ανώτατης παιδείας και ό προγραμματισμός της δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μέ τον ίδιο τρόπο όπως, π.χ., οί παραγωγικές επενδύσεις του κράτους στή διομηχανία ή τον τουρισμό, γιατί τὰ κέρδη από τήν ανώτατη παιδεία ως επένδυση (ή από τίσ επενδύσεις στην ανώτατη παιδεία) δεν μπορούν να προϋπο-

λογιστούν μέ ακρίβεια, επειδή είναι πολύ μακροπρόθεσμα: και τό κυριότερο, δεν μπορούν καν να ποσοτικοποιηθούν. Δεν μπορεί να ποσοτικοποιηθεί ή συμβολή τής ανώτατης παιδείας στην άνοδο του πολιτιστικού επιπέδου τής κοινωνίας – πού εξαρτάται άμεσα από τό μορφωτικό επίπεδο των μελών της – και γενικότερα ή συνεισφορά της στην ποιότητα τής ζωής. Ούτε μπορούν να προβλεφθούν οί συνέπειες πού μπορεί να έχει στο μέλλον ή ανάπτυξη τής επιστημονικής έρευνας σ' ένα τομέα σήμερα.⁶

Τό συμπέρασμα από τὰ παραπάνω είναι ότι ή ανώτατη παιδεία είναι πράγματι επένδυση, και μάλιστα εξαιρετικά σημαντική, έστω κι αν τὰ τοκομερίδια δεν μπορούν να προϋπολογιστούν αριθμητικά.

Η ανάγκη για αύξηση τής εθνικής επένδυσης στην ανώτατη παιδεία είναι μεγάλη, και όμολογημένη από όλους. Και ή ίδια ή ανάπτυξη, μέ τήν ίδρυση νέων πανεπιστημιακών μονάδων, είναι ένα γεγονός. Από τήν άλλη μεριά, δεν μπορεί να μήν επισημάνει κανείς τόν άπρογραμματιστό τρόπο πού γίνεται αυτή ή ανάπτυξη, καθώς και τήν έλλειψη όρθών κριτηρίων – ή κριτηρίων άλλων από τή γεωγραφική κατανομή και τίσ τοπικές πιέσεις, όπως είπαμε.

Τό ερώτημα λοιπόν είναι: τί αποτελέσματα θα έχει ή ίδρυση των νέων πανεπιστημίων στο οικονομικό, πολιτιστικό και εθνικό μας μέλλον; Θα έχει κανένα εθνεγερτικό αποτέλεσμα στην ανώτατη παιδεία τής χώρας μας μακροχρόνια, ή απλώς θα δημιουργήσει μερικές παραπάνω θέσεις σπουδαστών, για να βγούν άργότερα μερικοί ακόμη φιλόλογοι ή γιατροί, πού θα μείνουν χωρίς δουλειά ή θα υποαασχολούνται για κάμποσα χρόνια; Μέ άλλα λόγια, θα αποδώσει αξιόλογους καρπούς ή επένδυση στην ανώτατη παιδεία ή θα πάει χαμένη; Γιατί ή ενίσχυση τής τοπικής οικονομίας τής Κομοτηνής, π.χ., ή του Ρεθύμνου, μόνο ως υποπροϊόν τής επένδυσης μπορεί να θεωρηθεί και μάλιστα όχι ιδιαίτερα αξιόλογο. (Κανονικά, τό αντίθετο θα έπρεπε να συμβεί: να πάρουν τὰ πανεπιστήμια από τόν τόπο τής ίδρυσής τους κι όχι να δώσουν – τουλάχιστο στην αρχή –, πράγμα πού ίσως έχει συμβεί σέ μικρό βαθμό στην Κρήτη). Τό βασικό ερώτημα,

ώστόσο, είναι αν θα μπορέσουν τὰ νέα ιδρύματα να γίνουν οί καταλύτες τής ανανέωσης, πού έχει τόσο μεγάλη ανάγκη ή ανώτατη παιδεία μας.

Ο ρόλος των νέων πανεπιστημίων

Ο ρόλος πού τὰ νέα πανεπιστήμια καλούνται να παίξουν αυτή τή στιγμή μπορεί να καθοριστεί απλούστατα, μέ δυό λόγια: είναι να γίνουν μοντέρνα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Πού σημαίνει να μήν μοιάσουν στα παλιά εκπαιδευτικά ιδρύματα, να μή γίνουν επαγγελμα-

4. Βλ. Robbins 1966, σσ. 19 κέ.

5. ΟΟΣΑ 1969, σ. 55.

6. Π6. Robbins 1966, σ. 27. Μπορεί κανείς να υποθέσει, π.χ., πόσο αποδοτικότερες, και στον πολιτικό και στον οικονομικό τομέα, θα ήταν σήμερα οί σχέσεις μας μέ τούς Άραβες, αν είχαμε αναπτύξει αραβικές σπουδές στην Ελλάδα πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια (σχετική πρόταση είχε υποβληθεί στο υπό ίδρυση τότε Πανεπιστήμιο τής Πάτρας στα μέσα τής δεκαετίας του '60). Καί είναι άδύνατο να τονιστεί αρκετά πόση ιστορική μυωπία δείχνει ή έλλειψη τουρκικών και ολαβικών σπουδών στην Ελλάδα.

τικές σχολές, να δώσουν έμφαση στην έρευνα, να διεκδικήσουν τη θέση της πνευματικής και ηθικής πρωτοπορίας που ανήκει φυσιολογικά και δικαιοδικα στο σύγχρονο δημοκρατικό πανεπιστήμιο.

Αυτά βέβαια λέγονται πολύ εύκολα, ακούγονται πολύ ωραία και φαίνονται ίσως αυτονόητα· τό ζήτημα όμως είναι πώς γίνονται. Στο ερώτημα αυτό, εγώ τουλάχιστον δεν μπορώ να απαντήσω. (Ίσως να μπορέσει κάποια πολυμελής επιτροπή ειδικών, ύστερα από έντατική μελέτη του θέματος). Τό μόνο που μπορώ να κάμω εδώ είναι να διατυπώσω μερικές προϋποθέσεις, που πρέπει να εκπληρωθούν, για να μπορέσουν τά νέα ιδρύματα να αναλάβουν τό ρόλο που, όπως είπαμε, τούς ανήκει – ή πάντως πρέπει να διεκδικήσουν.

Η πρώτη προϋπόθεση είναι να θρεθούν οι άνθρωποι, δηλαδή οι πρώτοι καθηγητές, που να ξέρουν τί πρέπει να κάμουν, ό καθένας στό χώρο του· να έχουν δηλαδή αυτό που στην τεχνοκρατική γλώσσα ονομάζεται «Know-how».

Η δεύτερη προϋπόθεση αναφέρεται στην κρατική μέριμνα και συνεπάγεται ιδιαίτερη νομοθετική μεταχείριση των νέων πανεπιστημίων, πολιτική βούληση, φαντασία και τόλμη.

Η τρίτη προϋπόθεση είναι ή επένδυση σημαντικών χρηματικών ποσών.

Οί προϋποθέσεις αυτές είναι θαλμένες σε αξιολογική σειρά. "Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, ή εύκολότερη να πραγματοποιηθεί είναι ή τρίτη· ή δυσκολότερη είναι ή πρώτη, γιατί παρά την πληθώρα των διπλωματούχων τό μεγαλύτερο πρόβλημα που μαστίζει τη νεοελληνική άνώτατη παιδεία είναι ή έλλειψη έπιστημόνων. Για την εκπλήρωση της δεύτερης προϋπόθεσης μπορεί κανείς πάντα να έλπίζει σε κάποια θαρραλέα πρωτοβουλία κάποιου ή κάποιων πολιτικών άντρών – να έλπίζει ίσως σ' ένα θαύμα, μ' άλλα λόγια, αλλά όλοι μας έλπίζουμε σε θαύματα. Η δουλειά όμως των πρώτων καθηγητών στην οργάνωση της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων και τόν προγραμματισμό των σπουδών είναι αυτή που θά κρίνει και θά αποφασίσει τό μέλλον των ιδρυμάτων.

Τό έργο αυτό είναι ιδιαίτερα δύσκολο, γιατί όχι μόνο δεν έχει μιά αξιόλογη παράδοση πάνω στην όποία να στηριχτεί, αλλά πρέπει ίσα ίσα να ανατρέψει όποια παράδοση έχουν δημιουργήσει τά παλιά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Η απόρριψη της ντόπιας παράδοσης δεν είναι τό δυσκολότερο – αν όχι νομοθετικά, τουλάχιστον ψυχολογικά –, γιατί οι νέοι έπιστήμονες που θά επανδρώσουν τά νέα πανεπιστήμια δεν θά είναι (έκτός από λίγες εξαιρέσεις) προϊόντα της ελληνικής άνώτατης παιδείας, ή όποια, όπως είπαμε, παράγει άπλως πτυχιούχους και όχι έπιστήμονες, αλλά της άνώτατης παιδείας διαφόρων χωρών της δυτικής Ευρώπης και της Άμερικής. Αυτό που είναι τό δυσκολότερο είναι πώς να αποφευχθεί ή εισαγωγή αβούτων μοντέλων από την Άμερική, τη Γαλλία ή τη Γερμανία, και πώς οι διεθνείς έμπειρίες από ξένα πανεπιστημιακά πρότυπα, που θά έχουν τά στελέχη των νέων ιδρυμάτων μας, θά συντεθούν σε μία πρωτότυπη νεοελληνική σύνθεση· μία σύνθεση που θά λαβαίνει ύπόψη της τό νεοελληνικό γυμνάσιο, την πολιτιστική και κοινωνική ιστορία του τόπου μας, και την ψυχολογία του Νεοέλληνα.

Δέν θά αναφερθώ ιδιαίτερα στους τομείς εκείνους, όπου τά νέα πανεπιστήμια πρέπει να πρωτοτυπήσουν, γιατί οι τομείς αυτοί είναι όλες οι πλευρές του πανεπιστημιακού έργου, π.χ. τό περιεχόμενο και ή οργάνωση των σπουδών, ό συντονισμός διδασκαλίας και έρευνας, ή διοίκηση των πανεπιστημίων και ή εξασφάλιση των όρων αυτόνομίας τους, ό ρόλος των σπουδαστών και οι τρόποι συνεργασίας τους με τούς διδάσκοντες, ή σχέση των νέων πανεπιστημίων με τόν κοινωνικό τους περίγυρο, και φυσικά ή δημιουργία του νομικού πλαισίου που θά κατοχυρώνει την όρθή λειτουργία των ιδρυμάτων (θά εξασφαλίζει δηλαδή την εκπλήρωση της δεύτερης προϋπόθεσης που αναφέρθηκε πιο πάνω). Θά ήθελα μόνο να σταθώ σε ένα σημείο που μου φαίνεται ιδιαίτερα σημαντικό στην προσπάθεια που πρέπει να κάνουν τά νέα πανεπιστήμια, για να ξεφύγουν από τη μοίρα των άλλων άνώτατων ιδρυ-

μάτων και να μή θυσιστούν στό τέλμα της επαγγελματικοποίησης – να μή γίνουν δηλαδή επαγγελματικές σχολές.

Άπαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της προσπάθειας αυτής είναι ή διαφοροποίηση των πτυχίων, που θά στηριχτεί σε ριζικά διαφορετική οργάνωση των σπουδών. Μέ άλλα λόγια, τά νέα ιδρύματα πρέπει να γλιτώσουν από την τυραννία του σχήματος: λίγο πολύ πάγια και συμβατική οργάνωση σπουδών, που καθορίζεται από τίς απαιτήσεις των λίγων και ορισμένων επαγγελματικών πτυχίων, τά όποια με τη σειρά τους οδηγούν στα γνωστά, αριθμητικά περιορισμένα, «έπιστημονικά» επαγγέλματα (για τη στενή αντιστοιχία σπουδών, πτυχίων και επαγγελμάτων έγινε ήδη άρκετός λόγος).

Στά νέα πανεπιστήμια πρέπει να καλλιεργηθούν εύρειες επιστημονικές περιοχές που έχουν παραμεληθεί ως τώρα στη χώρα μας, όπως είναι οι κοινωνικές έπιστήμες, ή ιστορία και οι πολιτισμοί των λαών της Άσίας και της Άπω Άνατολής, οι αφρικανικές σπουδές, ή ιστορία των καλών τεχνών – μουσικολογία, θεατρολογία, κτλ. (Η άπαρίθμηση των παραπάνω κλάδων, που ανήκουν στις άνθρωπιστικές και κοινωνικές έπιστήμες, δεν σημαίνει πώς δεν υπάρχουν ανάλογα παραμελημένοι ή άγνωστοί κλάδοι στις θετικές έπιστήμες· μόνο που ή επισήμανσή τους ξεφεύγει από την άρμοδιότητα του συγγραφέα αυτού του δοκιμίου). Προπάντων όμως πρέπει να δοθεί έμφαση στις συγκριτικές σπουδές και σε πρωτότυπους και νέους (αν και όχι πάντα τόσο νέους σε ξένα πανεπιστήμια) συνδυασμούς έπιστημών και γνωστικών αντικειμένων. Οί φοιτητές των νέων πανεπιστημίων, δηλαδή, θά πρέπει να μπορούν να συνδυάζουν αντικείμενα που σήμερα διδάσκονται – αν διδάσκονται – σε διαφορετικές σχολές, π.χ. φιλοσοφία και μαθηματικά, γλωσσολογία και βιολογία, πολιτική οικονομία και ιστορία, κοινωνιολογία και πολεοδομία, φιλολογία και μουσικολογία, ιστορία και οικολογία – και αν προχωρήσουμε σε στενότερα, πιο ξεδιεικυσμένα αντικείμενα, οι συνδυασμοί

δεν έχουν τέλος.

Τέτοιου είδους ελευθερία στην εκλογή των αντικειμένων ανήκει φυσικά στα πρώτα χρόνια των σπουδών και συνεπάγεται την οργάνωσή τους σε πυραμίδα, της οποίας τα χαμηλότερα και πλατύτερα στρώματα θα επιτρέπουν ελεύθερη κίνηση από τη μίαν άκρη του επιστημονικού φάσματος στην άλλη· καθώς η πυραμίδα θα στενεύει προς τα πάνω, θα οδηγεί σε εξειδικεύσεις, που κανονικά θα πρέπει να ανήκουν στο μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών. Μέ άλλα λόγια, αυτού του είδους η αναδιοργάνωση στή βάση προϋποθέτει και την οργάνωση συστηματικών μεταπτυχιακών σπουδών στην κορυφή, για τις οποίες γίνεται πολύς λόγος τα τελευταία χρόνια, αλλά ελάχιστα πράγματα γίνονται στην πράξη.

Πιο συγκεκριμένα, η μεταπτυχιακή εξειδίκευση σε αντικείμενα όπως, π.χ., οικολογία, ωκεανογραφία, υδροβιολογία, πετροχημεία, θεωρία λογικών συστημάτων, ανάπτυξη γλωσσών προγραμματισμού υπολογιστών, κυβερνητική, κοινωνική ανθρωπολογία, οικονομετρία, κ.ο.κ., δεν είναι δυνατό να περιμένουμε ότι θα γίνει ποτέ σε αντίστοιχες σχολές ή τομείς, αλλά μέσα στο πλαίσιο μεγάλων πανεπιστημιακών μονάδων, στις οποίες ή

επικοινωνία ανάμεσα στις σχολές, τους τομείς και τις επιστήμες θα γίνεται εύκολα και θα ενθαρρύνεται από την ίδια την οργάνωση των σπουδών, που θα επιτρέπει και την εξατομίκευση του προγράμματος σπουδών και εξειδίκευσης για κάθε φοιτητή.

Είναι πιθανό ότι οι παραπάνω προτάσεις θα έχουν δημιουργήσει ορισμένες απορίες σχετικά με το επαγγελματικό μέλλον των αποφοίτων που θα έχουν κάμει άνορθοδοξες για τα ελληνικά πράγματα σπουδές. Αναμφίβολα, η διατάραξη της μιάς άκρης του βολικού σχήματος, για το οποίο μιλήσαμε τόσες φορές, θα έχει συνέπειες και στην άλλη του άκρη, θα δυσκολέψει δηλαδή την εξεύρεση εργασίας ορισμένων πτυχιούχων, που δεν θα εντάσσονται στους σημερινούς τύπους σπουδών-επαγγελμάτων. Και δεν πρέπει να αποκορυφει κανείς ότι ένας σεβαστός αριθμός υποτρόφων του ΙΚΥ - το οποίο στέλνει στο εξωτερικό δεκάδες ανθρώπους το χρόνο, για να ειδικευτούν σε επιστημονικούς κλάδους σάν κι αυτούς που μνημόνευα παραπάνω -, όταν επιστρέφουν στην Ελλάδα, μένουν άνεργοι για αρκετό διάστημα ή δεν αξιοποιούνται με άπασχόληση ανάλογη προς την ειδίκευσή τους. Η μικρή απορροφητικότητα επιστημόνων που χαρα-

κτηρίζει την ελληνική οικονομία είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα στενά συναρτημένο με το πρόβλημα της έλλειψης επιστημόνων, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Στην πραγματικότητα, ανεργία και έλλειψη επιστημόνων αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Από την άλλη μεριά, η επαγγελματική κατοχύρωση που φαίνεται να υπάρχει σήμερα για τους αποφοίτους των πανεπιστημίων οφείλεται στην άπαρχαιωμένη και αντιπαραγωγική δομή ενός περιφερειακού και εξαρτημένου καπιταλιστικού κοινωνικού μοντέλου, που όμως εμφανίζει ήδη τάσεις αλλαγής - και δεν θέλω να αναφερθώ εδώ ούτε στους ιστορικούς παράγοντες διαμόρφωσής του, ούτε στις ενδεχόμενες κατευθύνσεις αλλαγής του. Αυτό που θέλω να τονίσω είναι ότι θρυσκόμαστε μπροστά σ' ένα σύμπλεγμα προβλημάτων, για τα οποία δεν υπάρχουν εύκολες, έτοιμες, μαγικές λύσεις. Το γεγονός όμως είναι ότι οι εκσυγχρονισμένες πανεπιστημιακές σπουδές αποτελούν προϋπόθεση και άπαρχή λύσεων και μπορούν να επηρεάσουν - σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και με ποιό τρόπο είναι ζήτημα καθαρά πολιτικό - τις διαδικασίες και τις τάσεις της κοινωνικής αλλαγής.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δρεττάκης, Μ.Γ., «Οικονομετρικά υποδείγματα για την πρόβλεψη του αριθμού των υποψηφίων στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα ΑΕΙ στα έτη 1976-79», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 51 (1976), 734-757.

- *Οι εισαγωγικές εξετάσεις για τα ΑΕΙ. Α': Οι υποψήφιοι και τα ποσοστά επιτυχίας*, Αθήνα, 1979.

Grant, N., *Soviet Education*, Λονδίνο: Penguin Books, 1964.

Μάνεσης, Α.Ι., «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», ανάπτυξη από το περ. *Ο Πολίτης*, τεύχ. 6, Νοέμβρης 1976.

- «Νομική παιδεία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 27, Ιούνιος-Ιούλιος 1979, σσ. 18-21.

Mountford, J., *British Universities*, Oxford University Press (OPUS 14), 1966.

Ομάδα εργασίας (75170 / 26-8-74 απόφαση Υπουργού Παιδείας), *Το*

Αττικό Πανεπιστήμιο, Αθήνα: Κοχλίας (χ.χ.).

Ομάδα μελέτης μεταπτυχιακών σπουδών, *Εισήγηση προς το Υπουργείο Παιδείας*, Αθήνα: Έθνικό Τυπογραφείο, 1977.

Ομάδες εργασίας «πρός αναθεώρηση του νόμου του διέποντος τα ΑΕΙ», *Οργάνωση και λειτουργία των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων*, Αθήνα: Ερμής, 1975.

ΟΟΣΑ 1965: *Education and Development Country Reports. The Mediterranean Project: Greece*, Παρίσι: OECD.

ΟΟΣΑ 1969: H.J. Perkin, *New Universities in the United Kingdom. Case Studies on Innovation in Higher Education*, Παρίσι: OECD.

Παπαντωνίου, Ν.Σ., «Νομικές σπουδές και πρακτική άσκηση», ανάπτυξη από το *Νομικόν Βήμα*, 24 (1976), 577 κέ.

Perkin, H.J., βλ. ΟΟΣΑ 1969.

Robbins 1966: Lord Robbins, *The University in the Modern World*, Λονδίνο: Macmillan.

Robbins Report: Committee on Higher Education. Higher Education: Report of the Committee Appointed by the Prime Minister under the Chairmanship of Lord Robbins, Λονδίνο: Her Majesty's Stationery Office, 1963.

Ross, M.G. (έκδ.), *New Universities in the Modern World*, Λονδίνο: Macmillan, 1966.

Slooman, A.E., *A University in the Making*, Λονδίνο: The BBC, 1963.

Θεοχάρης, Π.Σ., και Παϊπέτης, Σ.Α., *Αί πανεπιστημιακαί σπουδαί εις την Ελλάδα και αί ανάγκαι των*, Αθήνα: ΕΜΠ (Έδρα Θεωρ. και Έφημ. Μηχανικής), 1975.

Τσουκαλάς 1977: Κων. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΕΠΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Κρίση τής αριστεράς καί αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα

– απάντηση
στόν Διονύση Καψάλη –

του Δημήτρη Νικολάου

Είναι μερικές λέξεις ή εκφράσεις που εδώ και αρκετά, πιά, χρόνια περιφέρονται ανενόχλητα μέσα στη φρασεολογία της σκεπτόμενης αριστεράς. Λέξεις ή εκφράσεις που, όταν άρθρώθηκαν για πρώτη φορά, αποτύπωναν ή, τουλάχιστον, ήθελαν να αποτυπώσουν μία κατάσταση πνευμάτων, κάποιες προθέσεις, όρισμένα διώματα. Ήταν όμως λέξεις και εκφράσεις που τόσο από την ίδια τη γλωσσική τους ύψη όσο και από τους συγκεκριμένους όρους που τις γέννησαν όφειλαν να είναι εφήμερες. Όφειλαν, δηλαδή, να αντικατασταθούν γρήγορα από τις «άκονισμένες και ανστηρές έννοιες» όπως λέει και ο Δ. Καψάλης που θα ανέδειχνε ή συζήτηση, ή θεωρητική έρευνα, ή ιδεολογική σύγκρουση, ή πολυεπίπεδη δοκιμασία της πρακτικής.

Μιλώ πρώτα απ' όλα για την «άνανέωση». Όρο που γεννήθηκε μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ για να εκφραστεί κατ' αρχήν μία θέση και μία πρόθεση: Τό πράγμα δέν πάει άλλο, καιρός να ξανακοιταχτούν κάποια από τά στοιχεία που συγκροτούν και αναπαράγουν τό ΚΚΕ. Καί είναι βέβαιο πώς αν ή κριτική διερεύνηση προχωρούσε, αν ή πρόθεση άρχιζε να υλοποιείται, τότε ό όρος, όπως και οί αντιρρήσεις για τήν οντοπία που υπαινισσόταν, θα εξαφανιζόταν από τό αριστερό λεκτικό. Όμως και εδώ, όπως και άλλου, ούδέν μονιμότερον του προσωρινου. Όσο και «αν πρέπει να γίνουμε βασανιστικά σαφείς», είναι ή ασάφεια τής «άνανέωσης» που εξασφαλίζει τήν ασυλία και τή μακροημέρευσή της. Καί πραγματικά. Γιατί οί ιστορικοί ήγέτες του ΚΚΕ έσωτ. όπως και τά στελέχη που άκολούθησαν τό ρεύμα τής «άνανέωσης», να απο-

ποιηθούν τόν όρο όταν αυτός τούς αποδίδει τά εύσημα μιās άγνης δεύτερης νεότητας συγκαλύπτοντας ταυτόχρονα μέ τήν ασάφειά του ένα ευρύτατο φάσμα από πολύ συγκεκριμένες όλιγορίες και εϋθύνες; Γιατί τό ΚΚΕ έσωτ. να αποχωριστεί τό σήμα κατατεθέν του όταν άποδεικνύεται πώς ή άπλή επαγγελία τής «άνανέωσης» φτάνει για να έξωραίσουν πολιτικές σειτουργίες και χειρισμοί γέρικοι σαν τά δουνά και τό ίδιο να διατηρείται ως μικρό πλύν τίμιο κόμμα; Γιατί ό όρος να εξαφανιστεί όταν ή ασάφειά του μαζί με τό κύρος που του προσέδωσε ή συχνή και παντοία χρήση του επιτρέπει στον καθένα να δηλώνει «άνανεωτής», να άνανεώνει και να άνανεώνεται κατά τό δοκουν ή κατά τό εκάστοτε πολιτικώς σκόπιμον;

Μιλώ ακόμη, και εδώ κυρίως θέλω να σταθώ, για τήν «κρίση τής αριστεράς». Πρόκειται για όρο που εϋδοκίμησε στους άγρους του «άνανεωτικοϋ» ρεύματος όταν τό ΚΚΕ έσωτ. άρχισε να καταθέτει τά βασικά στοιχεία τής «άνανεωτικής του» φυσιογνωμίας: όλίγη έσωκομματική δημοκρατία (τόση που να εξασφαλίζεται ή αναπαραγωγή τής ιστορικής του ήγεσίας και ως ιδέες και ως πρόσωπα), ανεξαρτησία από και όλίγη κριτική στην ΕΣΣΔ (ή όποια παραμένει πάντα μία μεγάλη σοσιαλιστική χώρα,) όλίγα ανοίγματα στους κοινωνικούς χώρους και όλίγα ρινίσματα δόξας ή αισιοδοξίας από τό ιταλικό ή τό ισπανικό ΚΚ, κάποτε και κάπου κάποιοι ανοιχτοί όρίζοντες, κάποια κριτική στάση. Καί ειλικρινά, για όσους έφεραν λίγες εμπειρίες ή μερικές σκέψεις για όλα όσα συνέβησαν σε Άνατολή και Δύση από τό '68 μέχρι τό '74 τά «άνα-

νεωτικά» αυτά ψήγματα δεν έφταναν. Η κατάσταση της παραδοσιακής άριστεράς σε παγκόσμια κλίμακα και η άμφισβήτησή της, ή πολυτάραχη ιστορία του ελληνικού κινήματος και του ΚΚΕ, ή διάσπαση του '68 και τα επακόλουθά της έβγαλαν στην επιφάνεια τέτοια και τόσα προβλήματα που δημιουργούσαν ίλιγγο. Από πού να κρατηθείς και από πού να αρχίσεις. Κρίση της άριστεράς, λοιπόν, για να ονομαστεί τό πρόβλημα και να μπει έτσι κάποια τάξη στο χάος. Κρίση της άριστεράς, ακόμη, για να καταγγελθεί τό ΚΚΕ έσωτ. πού σφράγισε όπως όπως τό κουτί της Πανδώρας, κήρυξε τή λήξη της αναζήτησης και άφου ανανέωσε τό ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα έφόρμησε με άκάθεκτη αισιοδοξία να ανανεώσει γενικά και τά ελληνικά πολιτικά πράγματα με τήν ΕΑΔΕ. Κρίση της άριστεράς σημαίνει ότι τά προβλήματα είναι τόσο πολλά και τόσο σύνθετα πού άν δεν άποκατασταθεί τό κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο της θεωρητικής και πρακτικής τους διερεύνησης, οι λύσεις θά είναι αναγκαστικά νόθεσ. Η προβληματική της «κρίσης της άριστεράς» συνιστούσε έτσι μιá ένσταση στή διαδικασία. Σωστή κατ' άρχήν αντίδραση. Τά διαδικαστικά θέματα (τά όποια ως γνωστό τίς περισσότερες φορές περικλείουν πολλήν ουσία) γενικά προσηγοούνται.

Όμως τό γεγονός ότι σήμερα, κατά τήν έκφραση του Δ.Κ., «ή ανανέωση ξύνει με τά νύχια της τό χώμα» δεν όφείλεται μόνον στο ότι τό ΚΚΕ έσωτ. παγίδευσε τήν όποια προοπτική του στήν ασάφεια της προμετωπίδας του. Η προβληματική της κρίσης της άριστεράς έβγαλε κι αυτή τό χέρι της. Όχι μόνο γιατί αντικειμενικά τό ρεύμα της ήταν ενάντιο, όχι μόνο γιατί ή ίδια δεν κατάφερε να αρθρώσει τίς συγκεκριμένες διαδικαστικές προτάσεις της (συνέδριο Έλλήνων κομμουνιστών έξω από οργανωτικά στεγανά, πολιτική κίνηση – πλαίσιο πού θά άνοίξει και θά θέσει τά προβλήματα πού έκλεισαν τό ΚΚΕ έσωτ. και τά άλλα κόμματα και οργανώσεις της άριστεράς) σ' ένα συνεκτικό και άποτελεσματικό, πρακτικά και θεωρητικά, λόγο πού να ανταποκρίνεται στίς άνάγκες των σκεπτόμενων άριστερών, αλλά

και γιατί ύποστασιοποίησε και αυτή και μυθοποίησε έτσι τόν φύσει εφήμερο όρο πού τή χαρακτήριζε. Η όνομασία του προβλήματος «κρίση της άριστεράς» δεν αντικαταστάθηκε από τήν τοποθέτηση και τήν διερεύνηση των όρων πού τό συνιστούσαν ως πρόβλημα. Τοποθέτηση και διερεύνηση, δηλαδή, του γιατί και του πώς άριστερά δεν μπορεί ουσιαστικά να ύπάρξει παρά από τή στιγμή πού «ξεκαθαρίζουμε όριστικά και άμετάκλητα [πάντα βέβαια όσο μπορούμε κι άντέχουμε...] τούς λογαριασμούς μας με τό ΚΚΕ» και μ' ό,τι δικό του ύπάρχει έξω από αυτό. Σίγουρα «πρέπει να γίνουμε βασανιστικά σαφείς». Άλλά πρώτα και κύρια όφείλουμε να γίνουμε πολιτικά σαφείς. Και αυτό γιατί, εκτός των άλλων, ό αντίπαλος δεν χωρατεύει. Μήπως, μετά τήν «έπαναστατική ανανέωση» (πού, πώς να τό κάνουμε, είναι γοητευτικότερος όρος από τή σκέτη) ή ΚΕΑ δεν άποτελεί τήν, κατά ΚΚΕ, πολιτική αναγνώριση (δηλαδή και στά λόγια και στά έργα) της «κρίσης της άριστεράς»; Και μιá παρενθεση. Άς μήν παρουσιάζεται ο Δ.Κ. από τήν ευφράδειά του για να μού προσάψει έσωτ έμμεσα, έσωτ καλόπιστα, ότι παίζω τό παιχνίδι του ΚΚΕ και της αντίδρασης. Πρώτα γιατί είναι ένα παιχνίδι πού μπορεί να παιχτεί από περισσότερους από έναν παίκτες και ύστερα γιατί είναι ένα παιχνίδι πού έχει καταντήσει, σήμερα πιά, ιδιαίτερα πληκτικό.

Τό κείμενο του Δ.Κ. παρέχει τή δυνατότητα να έντοπιστούν και να αναλυθούν συγκεκριμένα όρισμένες διαστάσεις της ιδεολογικής λειτουργίας πού μπορεί να επιτελέσει μιá αυθύπόστατη, μυθοποιημένη και μυθοποιητική, «κρίση της άριστεράς». Αυτό θά προσπαθήσω να δείξω με όσα ακολουθούν.

Κρίση της άριστεράς και προϊστορία του φοιτητικού κινήματος

Πρώτα απ' όλα ή έρμηνευτική άξία μιás τέτοιας «κρίσης της άριστεράς» φαίνεται πώς έγκειται στήν άπλή επανάληψή της. Έτσι έχουμε: «τό καθοριστικό πρόβλημα τό 1967 ήταν ή πολυδιάστατη κρίση της άριστεράς (...)» (σελ. 57, στήλη 1,

«κρίση της άριστεράς» 1). «(...) μετά τό 1967(...) οι μόνοι ουσιαστικοί αποδέκτες του άντιτασιακού μηνύματος είναι οι άπόλυτα συνειδητοποιημένοι Λαμπράκηδες και Έδαίτες (και μαζί τους έλάχιστα άποφασισμένα στελέχη της ΕΔΗΝ) για τούς όποιους άποφασιστικό πρόβλημα (...) είναι τό πρόβλημα της άριστεράς: ή πολιτική, οργανωτική, βαθύτατα ιδεολογική κρίση της» (σελ 57, στήλη 1, «κρίση της άριστεράς» 2). «Κατά τά πρώτα χρόνια της δικτατορίας (...) και άργότερα (...) ύφίσταται ζήτημα και δυνατότητα συγκρότησης μετωπικής άντιτασιακής οργάνωσης ως εκ των ούκ άνευ συνθήκη ύπαρξης μαζικού άντιτασιακού κινήματος (...)» Όμως και εδώ πρωτανεύει ή κρίση της άριστεράς και άκυρώνει τελικά τίς όποιες δυνατότητες» (σελ. 57, στήλη 2, «κρίση της άριστεράς» 3). «Άπό τό 1972 και μετά (...) συγκροτείται ένα ιδίωτυπο πολιτικό και ιδεολογικό μόρφωμα κατά κύριο λόγο άριστερό (...) στο όποιο ή κρίση της άριστεράς δεν επιτρέπει να ύλοποιηθεί ως άριστερό αντιδικτατορικό μέτωπο» (σελ. 58, στήλη 1, «κρίση της άριστεράς» 4). «Στίς ΦΕΑ μετέχουν οργανωμένοι και άνοργάνωτοι άριστεροί φοιτητές (...) και εδώ πρωτανεύει τό ζήτημα της κρίσης της άριστεράς» (σελ. 59, στήλη 2, «κρίση της άριστεράς», 5). Πρόκειται, τελικά, για προσπάθεια έρμηνείας ή για πραγματική «καθβαλιστική τελετή» όπου δίκην άμπρα καντάμπρα άναφωνούμε κρίση της άριστεράς για να ξεορκίσουμε, δηλαδή να μη θίξουμε έρμηνευτικά τήν πραγματικότητα:

Αυτό τό να "μη θίξουμε" δεν άποτελεί άπλή ρητορική άποστροφή. Έπειδή άκριβώς «δεν ύπάρχει παναμώμητη, δίχως πολιτική, ιστορία» ή αναγορευθείσα σε φιλοσοφική λίθο «κρίση της άριστεράς» φιλοδοξεί να μετουσιώσει τά πραγματικά γεγονότα όχι στήν θεωρητική τους έκφραση και τήν κριτική τους έρμηνεία αλλά στίς άνώδυνες κοινοτοπίες πού ρόλο έχουν να νίπτουν τά χείρας της άριστεράς από κάθε εϋθύνη. Έτσι, για τήν περίοδο από τό 1967 μέχρι τό 1972, περίοδο προϊστορίας του φοιτητικού κινήματος, ο Δ.Κ. έχει να παρατηρήσει τά έξής:

1) Τό 1967 θά μπορούσαν, ένδε-

χόμενα, να υπάρξουν κάποιες προϋποθέσεις για μαζική απάντηση στην έπιβολή της δικτατορίας «εάν η ΕΔΑ (ή συγκεκριμένη προδικτατορική ΕΔΑ του να «βάψουμε τα δέντρα») είχε συγκροτήσει παράνομες οργανώσεις, εάν τό ΚΚΕ (τό συγκεκριμένο ενιαίο τότε υπό τόν Κ. Κολιγιάννη ΚΚΕ και όχι τό ένσαρκωμένο «είδωλο της άριστερης νοσταλγίας μας») δέν είχε λανθασμένη γραμμή ως προς τήν ΕΔΑ και ως προς τή γενική πολιτική του εκτίμηση (τήν όποία γραμμή θά επέβαλε ή διεθνιστική αυταπάρηση της ΕΣΣΔ ή/και ή διαπλαστική συμμετοχή τών «άπόλυτα συνειδητοποιημένων Λαμπράκηδων και Έδαϊτών») εάν (εάν δέν έλλοχετε τελικά από τότε ή «πολυδιάστατη κρίση της άριστερας») (...).

2) Μετά τό 1967 και μέχρι τό 1972 ή ύπαρξη του ΠΑΜ και του Ρήγα «φανερώνει τή δυνατότητα συγκρότησης μετωπικής αντιστασιακής όργάνωσης (διά τής μεταβαπτίσεως κάποιων άριστερών σε «δεξιούς» για να εξασφαλίζεται ή «μετωπικότητα») ως εκ τών ών ούκ άνευ συνθήκη για τήν ύπαρξη μαζικού αντιστασιακού κινήματος (δεδομένου ότι έστω «για λίγο», ή κηδεία του Γ. Παπανδρέου, τό Πολυτεχνείο και ύστερα ή μεταπολίτευση έδειξαν πόσο, μέσα στίς συγκεκριμένες συνθήκες της δικτατορίας, ήταν πραγματικά εκ τών ών ούκ άνευ ή συνθήκη αυτή)». .

3) Τό ζήτημα της συγκρότησης αντιστασιακής όργάνωσης «αναφύεται κάθε τόσο συγκεκριμένο και έπείγον [συγκεκριμένο ως προς τήν πολύ συγκεκριμένη, τότε, έλ-

λειψη ιδεολογικής και πολιτικής συνάφειας αυτών τών προσπαθειών με τήν πραγματικότητα πού είχε διαμορφωθεί στην Έλλάδα μετά τό 1967 ανάμεσα στ' άλλα και χάρη στην ιδεολογική και πολιτική χρεοπία της άριστερας και έπείγον γιατί ή διατήρηση της όποιας πολιτικής ύπόστασης της άριστερας άπαιτούσε έπειγόντως κάποιες πράξεις]: όπως στην περίπτωση της συμμαχίας ΠΑΜ-ΠΑΚ-ΔΑ [συμμαχία πού, ως γνωστόν, θά επέφερε πλείστα όσα πολιτικά άποτελέσματα αν δέν «πρυτάνευε και έδω ή κρίση της άριστερας για να άκυρώσει τίς όποιες δυνατότητες»]. .

Όμως όχι. Η τοποθέτηση εντός παρενθέσεως τών συγκεκριμένων ιδεολογικών και πολιτικών χαρακτηριστικών πού προσδιόριζαν τήν κίνηση και τή δράση της άριστερας στό όνομα της «κρίσης» της είναι χειρότερο από «άδιαφορία για τήν πραγματικότητα». Είναι ή άναγωγή της άριστερας σε μία έξωπραγματική, αθύπαρκτη, άνεύθυνη, έστω σε κρίση, όντότητα ώστε αυτή εκ τών ύστέρων αλλά και άπριόρι, να έξωραϊστεί και να δικαιωθεί. Δέν ξερό αν ή δική μου ή θέση είναι «υποβλητικά άσαφής», πλην όμως, επαναλαμβάνω, είναι ή παρακάτω: Ίσχυρίζομαι, πολύ χοντρά, ότι ΠΑΜ, ΠΑΚ, ΔΑ, Ρήγας κ.λπ. δέν κατάφεραν να αρθρώσουν πολιτικά τίποτε. Μπορεί πολλές άπ' αυτές να ήταν «αντιστασιακές όργανώσεις με τήν πλήρη και άνεπιφύλακτη άποδοχή του όρου» (και ό Ρήγας σίγουρα ήταν), μπορεί να έδωσαν άγωνιστές πού αντιστάθηκαν και πλήρωσαν, άγωνιστές πού παραδειγματίσαν και ένέπνευσαν άλλα, από πολιτική άποψη, ούδέποτε ξεπέρασαν τό στάδιο του προπαγανδιστή της αντίστασης. Καί μάλιστα, παράδοξα, τό κύριο βήμα για αυτή τήν προπαγάνδα τους τό παρείχε ή Ίδια ή πολιτική τους ήττα: Τό μήνυμα της αντίστασης διαδόθηκε κυρίως μέσα από τίς δίκες τών άγωνιστών, μέσα από τίς βαριές ποινές, μέσα από τίς άπολογίες στα στρατοδικεία πού κατήγγελλαν τίς έξορίες, τά βασανιστήρια, όλόκληρη τήν πολιτική της χούντας. Άν πρέπει σώνει και καλά να μιλήσουμε για «κρίση της άριστερας», τότε ό όρος δέν μπορεί παρά να παραπέμπει στην συνολική πολιτική και ιδεολογική αδυναμία της άριστερας όχι

μόνο να όργανώσει και να προσανατολίσει τή δυσαρέσκεια του κόσμου αλλά ακόμη και να προπαγανδίσει τήν αντίσταση έξω από τίς έπιμέρους ήττες πού συνιστούσαν για αυτήν οι συλλήψεις, τά βασανιστήρια, οι δίκες και οι καταδικές τών άγωνιστών της.

Μάζες και άριστερά

Άπό δω και πέρα, για να προχωρήσουμε, καλό είναι να γίνουμε για λίγο «βασανιστικά σαφείς» σχετικά με τή διαλεκτική κόμματος (ή άριστερας) και μαζών.

Ό Δ.Κ. κάνει τόν έννοιολογικό διαχωρισμό λαός - μάζες και όρίζει, τελικά, τίς μάζες ως πολιτική συγκρότηση του λαού. Όμως αυτός ό όρισμός, άπλούστατα, δέν στέκει. Οι μάζες μπορεί να βρίσκονται σε κίνηση, μπορεί ακόμη να παρεμβαίνουν με τήν κίνησή τους και να αλλάζουν τή γενική πολιτική συγκυρία αλλά ταυτόχρονα μπορεί να μην είναι πολιτικά συγκροτημένες. Ό ίδιος ό Καψάλης άκυρώνει τόν όρισμό του όταν ισχυρίζεται ότι «μάζες υπάρχουν για λίγο στην κηδεία του Γ. Παπανδρέου, στο Πολυτεχνείο και ύστερα πάλι στη μεταπολίτευση» γιατί θέβαινα, έτσι τουλάχιστον έλπίζω, ούτε ό Δ.Κ. ούτε κανένας άλλος μπορεί να ισχυριστεί ότι οι μάζες ήταν τότε πολιτικά συγκροτημένες, (όπως ήταν λ.χ. στην περίοδο του ΕΑΜ). Άπ' τή μεριά μου, προτιμώ τό βασικό διαχωρισμό μάζες σε κίνηση - μάζες σε άκίνησια (παθητικές ή παθητικοποιημένες) όχι μόνο γιατί μου φαίνεται άπλούστερος αλλά, κυρίως, γιατί αφήνει άνοιχτό, στην έρευνα τό ζήτημα τόσο τών αιτίων της κίνησης ή της άκίνησιας τών μαζών όσο και τό (σχετικά αυτόνομο) πρόβλημα της πολιτικής τους εκπροσώπησης, της πολιτικής τους συγκρότησης, τών μορφών πολιτικής τους λειτουργίας ο.κ.κ.

Όμως τό λάθος του Δ.Κ. δέν είναι ούτε ούδέτερο ούτε άθώο. Μόνο αν εξαφανιστεί από τό όπτικό πεδίο της έρευνας ή δυνατότητα να ύπαρξει κίνηση μαζών χωρίς πολιτική συγκρότηση, δηλαδή χωρίς πολιτική καθοδήγηση από κάποιο άριστερό κόμμα, όργάνωση ή μέτωπο, μπορεί να λειτουργήσει ή «κρίση της άριστερας» ως έρμηνευτική λυδία λίθος. Έτσι, κατά Δ.Κ. πάντα, όδηγηθήκαμε στο «κράτος εκτάκτου ανάγκης»

ανάμεσα στ' άλλα και γιατί «υπήρξε κρίση εκπροσώπησης, δηλαδή ένα άνεπουλωτο ρήγμα στους δεσμούς μεταξύ κομμάτων και μαζών» (ή κατά τη δική μου ισοδύναμη, ελπίζω, όρολογία καταστροφή της όποιας οργανικής σχέσης των κομμάτων με τις μάζες). Από κει και πέρα «ένα από τα παρεπόμενα της κρίσης αυτής είναι ότι άκυρώνει την δυνατότητα ύπαρξης μαζών» (υπογραμμίζω εγώ). Κατά συνέπεια «μάζες μήτε υπήρχαν μήτε μπορούσε να τις συναντήσει ή να τις φτιάξει άκομη και ή πιο σωστή πολιτική γραμμή, ή πιο επαναστατική, ή πιο άνοιχτή στις μάζες πολιτική αντίληψη. Τό καθοριστικό πρόβλημα τό 1967 ήταν ή πολυδιάστατη κρίση της Άριστεράς (...). Από κει και όχι από κάποιες άνύπαρκες μάζες είναι υποχρεωμένη να περάσει ή οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα». Πρόκειται για τήν επικάλυψη δυό έντελώς διαφορετικών πραγμάτων και ταυτόχρονα για τήν άποκάλυψη της ιδεολογικής ρίζας της προβληματικής της «κρίσης της άριστεράς»: Τό πραγματικό γεγονός ότι μετά τό 1967 οί μάζες είναι παθητικές, γεμάτες έπιφυλακτικότητα, χωρίς διάθεση ή διαθεσιμότητα για άγώνες και γι' αυτό τό λόγο άκομη και ή πιο έξόχως επαναστατική άριστερά δέν είχε καμιά δυνατότητα, τότε, να καταλύσει μαζικό κίνημα, χρησιμοποιείται για να στηρίξει «έμπειρικά» τή θεωρητική θέση ότι ή «κρίση της άριστεράς» άκυρώνει σέ οποιοσδήποτε συνθήκες κάθε δυνατότητα ύπαρξης μαζικού κινήματος. Άλλά αυτή ή θεωρητική θέση δέν απέχει πολύ από τήν τριτοδιεθνίτικη, βαθύτατα ιδεαλιστική θέση ότι τό κόμμα (ή ή άριστερά) είναι πηγή παντός ορθού, ότι ή ιστορία της ταξικής πάλης ταυτίζεται με τήν ιστορία του κόμματος, ότι οί μάζες δέν έχουν παρά να παραμένουν στό άκουστικό τους αναμένοντας πότε τό κόμμα θά ευαρεσθηθεί να εκπέμψει τήν κοσμοσωτήρια γραμμή του, ή, εδώ, πότε ή «άριστερά» θά ευδοκήσει να έξέλθει από τήν κρίση της.

Η θέση αυτή του Δ.Κ. διατυπώνεται με τήν ίδια καθαρότητα όταν ισχυρίζεται ότι «οί άριστερές οργανώσεις συγκροτούν τό φοιτητικό κίνημα» (σελ 57, στήλη 2), ότι «φοιτητικό κίνημα χωρίς τή βούληση των άριστερών κομμάτων δέν

υπήρξε ποτέ» (σελ 57, στήλη 3, υπογραμμίζω εγώ) ή όταν μου προσάπτει ότι «άποδίδω τήν ιδεολογία μου στήν πραγματικότητα» επειδή φαίνεται πως έχω «μιά άπαρασάλευτη αντίθεση προς όποιαδήποτε (;) πολιτική θεωρία ή ενεργεια (;) που υποκαθιστά και άκυρώνει τις μάζες, τους πρωταγωνιστές - σέ τελευταία άνάλυση - της ιστορίας».

Δέν ξέρω αν ή δική μου θεωρητική θέση για τις σχέσεις κόμματος-μαζών είναι προς άνανέωσιν, αλλά «εδώ πού φτάσαμε» νομίζω ότι όφείλω να τή διατυπώσω ρητά παρόλο πού και νομίζω ότι ένυπάρχει καθαρά στά όσα έγραψα και νιώθω ότι έτσι μετατρέπομαι σέ κομιστή γλαυκός εις άριστεράς Άθήνας. Για μένα, λοιπόν, δέν είναι τό κόμμα πού δημιουργεί κίνημα ούτε «ή κρίση της άριστεράς» πού γράφει τήν ιστορία. Η πολιτική συγκρότηση των μαζών μπορεί να είναι άπαραίτητος όρος για τή νικηφόρα έκδοση του άγώνα τους αλλά δέν άποτελεί προϋπόθεση για τήν κίνησή τους. Οί μάζες μπορούν να κινήθουν και να κινήθουν προοδευτικά, χωρίς τις ελλογίες ή άκομη και ενάντια στή βούληση της «άριστεράς». Αν ή σωστή λειτουργία της άριστεράς, ως καθοδηγητικού πυρήνα, είναι ή συλλογή, ή έπεξεργασία, ή θεωρητικοποίηση των στοιχείων πού άναδεικνύει ή ανάπτυξη του μαζικού κινήματος και, παραπέρα, ή δοκιμασία αυτών των έπεξεργασιών μέσα στο ίδιο τό κίνημα για τήν πληρέστερη και ουσιαστικότερη ανάπτυξη του άγώνα, αν μέσα άπ' αυτές τις διαδικασίες ή άριστερά κατορθώσει να συμπυκνώσει τή βούληση των μαζών και να μετατραπεί έτσι στον πολιτικό τους εκφραστή και στο μέσο για τήν πολιτική ολοκλήρωση του άγώνα, είναι τελικά πάντα τό μαζικό κίνημα πού κρίνει τήν κάθε άριστερά. Σίγουρα είναι ένγένει δυνατό κάποιος άγώνας να είναι άδιέξοδος ή οί μάζες να σφάλουν. Όμως μιά τέτοια θέση έχει μόνο θεωρητική, άμφίβολη και αυτή, άξια και σίγουρα κανένα πολιτικό άποτέλεσμα αν διατυπώνεται έξω από συγκεκριμένες σχέσεις συμμετοχής και ευθύνης άπέναντι στο ένλόγω κίνημα και, επιπλέον, γίνεται αντιδραστική αν χρησιμοποιεί τήν ένδεχόμενη άφρημένη ορθότητά της για να υποτιμήσει ή να

υπονομεύσει τον άγώνα και να καλλιεργήσει στοιχεία ήττοπάθειας. Μιά τέτοια θέση δέν μπορεί πολιτικά να σταθεί προοδευτικά παρά μόνο αν συνοδεύεται έμπρακτα και πάντα από τή θέση ότι οί μάζες «έχουν δικαίωμα» να κάνουν λάθη και να διδάσκονται από αυτά. Από κει και πέρα, είτε μιλάμε για παρόν είτε για παρελθόν, ή εκτίμηση πού κάνουμε για κάποιον άγώνα και ή θέση πού παίρνουμε είναι, προφανώς, θέμα «συγκεκριμένης άνάλυσης της συγκεκριμένης κατάστασης». Και κάτι άκομη, για να προλάβω τήν Παρερμηνεία και τήν Παρεξήγηση πού βλέπω να έπελαύνουν ολοταχώς. Έπειδή υπάρχουν περίοδοι όπου οί μάζες βρίσκονται σέ κίνηση αλλά και περίοδοι όπου οί μάζες είναι παθητικές, επειδή υπάρχουν χώροι όπου οί μάζες άγωνίζονται αλλά και χώροι όπου βασίλευει ή άδράνεια, επειδή υπάρχουν κάθε λογής μέτωπα πάλης τά όποια ή άριστερά όφείλει να καλύψει και τά όποια δέν έχουν άμεση σχέση με τό μαζικό κίνημα, επειδή υπάρχουν και οί ίδιοι οί άριστεροί, επειδή, τέλος και με δυό λόγια, ή κίνηση του κοινωνικού σχηματισμού και ή δική μας μέσα σ' αυτήν αναπτύσσεται με σύνθετο τρόπο και σέ πολλά επίπεδα, ό ρόλος της άριστεράς και των άριστερών είναι αντίστοιχα πολυεπίπεδος και σύνθετος. Έτσι, ή άριστερά δέν ταυτίζεται με όσους σαλπίζουν παντού και πάντα άγώνα ούτε με όσους ξεποδαριάζονται για να «θρούν» τό μαζικό κίνημα ή για να γεμίσουν τους τοίχους άφίσεις. Έπάρχει ή στιγμή του άγώνα όπως και ή στιγμή της έπε-

ξεργασίας των συμπερασμάτων. Υπάρχει ο χώρος και ο χρόνος της ιδεολογικής σύγκρουσης και της θεωρητικής αναζήτησης, ο χώρος και ο χρόνος της ατομικής συγκρότησης. Αριστερά είναι όλα αυτά και άλλα πολλά. Όμως, τελικά, είναι το μαζικό κίνημα που κρίνει αν και κατά πόσο όλα αυτά τα πολλά είναι ή δεν είναι αριστερά.

Με βάση αυτή τη γενική θέση από τη μεριά μου ισχυρίστηκα και ισχυρίζομαι ότι το ξεκίνημα του μαζικού αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος έκρινε, και για τότε έκρινε τελεσίδικα, όλες τις πολιτικές προτάσεις που απέρρεαν από την αριστερά και που εκφράζονταν ως αντιστασιακές οργανώσεις. Ισχυρίστηκα και ισχυρίζομαι ότι το ξεκίνημα του φοιτητικού κινήματος δεν έγινε μόνο εξήμνη των αριστερών κομμάτων και οργανώσεων άλλα ακόμη, πολύ ωμά και χωρίς τις αναγκαίες αποχρώσεις που έτσι κι αλλιώς δεν μπορούν να χωρέσουν στο πρόχειρο σχέδιασμα μιας υπόθεσης για την ερμηνεία των γεγονότων, ότι ακριβώς επειδή η παρουσία των αντιστασιακών οργανώσεων δέσμευε και άμεσα και έμμεσα τις πιο ευαίσθητες και ζωντανές δυνάμεις σε κατευθύνσεις αδιέξοδες, η καταγραφή της πολιτικής χρεοκοπίας τους αποτελούσε προϋπόθεση για να ξεκινήσει πραγματικό μαζικό κίνημα. Ίσως πρόκειται για θέση λαθεμένη αλλά, πιστεύω, όχι «υποβλητικά άσπρη». Και σε ό,τι με αφορά είναι αυτή η θέση που υπόκειται στον κριτικό έλεγχο, την άμφισβήτηση, την απόρριψη, την τροποποίηση ή την επιβεβαίωση όλων «όσων έχουν στοιβαγμένες κουβέντες να πουν». Θά άποτολμούσα μάλιστα να προσθέσω ότι ο Δ.Κ. δεν βρίσκεται πολύ μακριά από τη θέση αυτή όταν ισχυρίζεται ότι από το '72 και μετά τα «δύο κομμουνιστικά κόμματα εγκαταλείπουν σταδιακά και οριστικά τη γραμμή της αντίστασης, ενώ από την άλλη οι δυνατότητες για αντίσταση πολλαπλασιάζονται» ή ότι «τά δυο κομμουνιστικά κόμματα ενώ βαραινούν την εποχή αυτή ως ιδεολογικές πραγματικότητες, οργανωτικά είναι σχεδόν ανύπαρχτα, όπως ανύπαρκτη είναι και η πολιτική τους δράση στην Ελλάδα» (υπογραμμίζω εγώ).

Η θέση αυτή του Δ.Κ. απέναντι στα πραγματικά γεγονότα όπως επίσης και η άποψη του ότι ούτε η ΚΝΕ ούτε η ΚΟΣ «θέλησαν να δράσουν [κάν] σε συνάρτηση με τα ιδιότυπα κύτταρα» που συνιστούν οι ΦΕΑ με απαλλάσσει από την υποχρέωση να του ζητήσω σε ποιά πραγματικά γεγονότα στηρίζει την ακριβώς αντίθετη, επίσης δική του, άποψη ότι είναι «οι αριστερές οργανώσεις που συγκροτούν το φοιτητικό κίνημα» και ότι «χωρίς τη δούληση των αριστερών κομμάτων δεν υπήρξε ποτέ φοιτητικό κίνημα» (υπογραμμίζω εγώ).

Όμως αυτή η καθαρά λογική, καθόλου διαλεκτική, αντίφαση δημιουργεί πρόβλημα. Επειδή, δε, τουλάχιστον έτσι ελπίζω, ούτε οι άπλοι κανόνες της λογικής είναι υπό ανανέωση ούτε «η κρίση της αριστεράς» μπορεί να φτάσει μέχρι να θλάψει τις φρένες του 'εγκεφάλου των αριστερών, κάπως πρέπει να γεφυρώνεται το λογικό χάσμα. Και πραγματικά. Η καθοριστική δούληση των αριστερών κομμάτων στη συγκρότηση του φοιτητικού κινήματος συμβιβάζεται άριστα και με την πολιτική και οργανωτική τους ανυπαρξία και με την άβουλία τους να δράσουν έστω και απλώς σε συνάρτηση με τα όργανα που ανέδειξε το φοιτητικό κίνημα, αν ανανεωθεί ριζικά ή έννοια του κόμματος: «Οι λίγοι του 1972 φοιτητές της ΚΟΣ και της ΚΝΕ συμμετέχοντας πρωταγωνιστικά στη δημιουργία φοιτητικού κινήματος (...) είναι, πολιτικά, το κόμμα τους (υπογραμμίζει ο Δ.Κ.). Άποψη ρηξικέλευθη που προεκτεινόμενη και προς το παρελθόν του περί ου ό λόγος φοιτητικού κινήματος («Οι λίγοι αυτοί Λαμπράκηδες και Έδαίτες (...) που συγκροτούν τις πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις είναι το κόμμα - υπογραμμίζει ο Δ.Κ.) και προς το μέλλον του («Μέσα στη δικτατορία γεννήθηκαν δυο καινούρια κομμουνιστικά κόμματα...») υποβαστάζει και εξειδικεύει την προβληματική «της κρίσης της αριστεράς».

Θ' αφήσω σ' όσους έχουν «στοιβαγμένες κουβέντες μέσα τους» τη συγκεκριμένη εξέταση του ρόλου των «λίγων φοιτητών της ΚΟΣ και της ΚΝΕ» στο ξεκίνημα του φοιτητικού κινήματος και θά παραπέμψω στο άρθρο μου όσους θέ-

λουν να γνωρίσουν τη δική μου θέση για τη συγκεκριμένη διαλεκτική της σχέσης κομμάτων και οργανώσεων της αριστεράς με την εξέλιξη του φοιτητικού κινήματος. Έδώ θά σταθώ μόνο στην ερμηνευτική αξία και την βασική λειτουργία της νεοφανούς τούτης άποψης περί κόμματος.

Κατ' αρχήν όταν μιλάμε για οργανώσεις και κόμματα της αριστεράς μιλάμε βασικά και κύρια (αν δεν θέλουμε να απεμπολήσουμε κάθε ερμηνευτική δυνατότητα ισοπεδώνοντας τα πάντα) για τό (όποιας εμβέλειας, σύστασης ή συνοχής) ιδεολογικό και πολιτικό κέντρο αυτών των κομμάτων ή οργανώσεων (τό όποιο με την μία ή την άλλη μορφή δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει ούτε για τό ΚΚΕ ούτε για ΚΚΕ έσωτ.). «Όταν λέμε ότι τα δύο ΚΚ «βαραινούν ως ιδεολογικές πραγματικότητες» έννοούμε (αν δεν θέλουμε να τρελαθούμε) ότι βαραινούν κατά τις βασικές ιδεολογικές και πολιτικές συνιστώσες αυτού του κέντρου. Έτσι, είναι η θέση για τα «φοιτητικά αίτήματα» και για «συντεταγμένη υποχώρηση» ή η θέση για «οικουμενική κυβέρνηση» που χαρακτηρίζει πολιτικά τό ΚΚΕ ή τό ΚΚΕ έσωτ. στό Πολυτεχνείο και όχι η στάση των μεμονωμένων (έστω πολλών) μελών ή συμπαθούντων της ΚΝΕ ή του Ρήγα. Είναι ακόμη η στάση απέναντι στη «φιλελευθεροποίηση» του Μαρκεζίνη και οι άπολογίες Δρακόπουλου - Παρτσάλιδη μαζί με την αριστερά φρασολογία του 9ου Συνεδρίου του ΚΚΕ και της «Φωνής της Άλήθειας» που έστειλαν πολλούς αριστερούς φοιτητές στην ΚΝΕ και όχι στό Ρήγα. Όπως, αντίστροφα, είναι η επαγγελία της «ανανέωσης», ή θέση για την Τσεχοσλοβακία ή η ανθρωπινότερη ιδεολογική φυσιογνωμία που έστειλαν άλλους αριστερούς φοιτητές στό Ρήγα. Από κει και πέρα βέβαια η οργανωτική και πολιτική (με την άμεσα υλική έννοια του όρου) ανυπαρξία των δύο ΚΚΕ έστρεψε την ανάγκη για οργάνωση, που πρακτικά όλοι αισθάνθηκαν μετά τό Πολυτεχνείο, προς ό,τι ήταν, για τυχαίους τίς περισσότερες φορές λόγους, πιο άμεσα προσιτό - ΚΚΕ. ΚΚΕ έσωτ., ή άλλες αριστερές οργανώσεις και ομάδες. Η θέση ότι ανεξάρτητα

από φάσεις, συνθήκες, ανάγκες οι οργανωμένοι φοιτητές ήταν παντού και πάντα τό κόμμα τους, πρώτα απ' όλα ερμηνευτικά συσκοτίζει αντί να φωτίζει την πραγματικότητα.

Η συσκότιση αυτή, στή συγέχεια, εξαφανίζει κάθε διάκριση ανάμεσα στο μαζικό φοιτητικό κίνημα και τά κόμματα ή οργανώσεις της άριστεράς και έρχεται έτσι να στηρίξει τήν προβληματική τής «κρίσης τής άριστεράς»: Φοιτητικό κίνημα – άριστερά κόμματα και οργανώσεις: δύο κόσμοι πού υπάρχουν «ό ένας μέσα στον άλλο» πού «ύποκαθιστούν» ό ένας τόν άλλο, «φοιτητικό κίνημα πλασμένο κατ' εικόνα και όμοίωση τών οργανώσεων πού τό συγκροτούν», «οργανωμένο φοιτητές πού ύποκαθιστούν τόν εαυτό τους» – τελικά δέν ύπάρχει ούτε φοιτητικό κίνημα ούτε οργανώσεις ούτε φοιτητές. Όλα και όλοι συγχέονται, εξατμίζονται, εξαχνώνονται, στροβιλίζονται μέσα σέ ένα άυλο νεφέλωμα όπου «πρωτανεύει τό ζήτημα τής κρίσης τής άριστεράς». Καί ή πολιτική λειτουργία – ή τό πολιτικό κόστος – αυτής τής αντίληψης δέν είναι άμελητέα: Η πολιτική χρεοκοπία τών κομμάτων και τών οργανώσεων τής άριστεράς χάνεται από τό προσκήνιο, οι «μεγάλες, οι άνυπολόγιστες εύθύνες τόσο τής ΚΝΕ όσο και τής ΚΟΣ» εξαφανίζονται ως μή έχουσαι αντικείμενο, ολόκληρη ή διαδικασία ύπαγωγής τού φοιτητικού κινήματος στή λογική τών συγκεκριμένων κομμάτων και οργανώσεων παύει νά χρήζει έρμηνείας και, τό κυριότερο, έτσι αποκρύπτεται τό γεγονός ότι «τά δύο καινούρια κομμουνιστικά κόμματα πού γεννήθηκαν μέσα στή δικτατορία» συγκροτήθηκαν οργανώνοντας τά ιδεολογικά στοιχεία πού ανέδειχναν οι έπιμέρους άδυναμίες ή ήττες τού φοιτητικού κινήματος. Καί τούτο τό τελευταίο έχει άμεση πολιτική σημασία γιατί άνευ αυτού δέν είναι δυνατό νά ερμηνευτεί τό κύμα αποχωρήσεων και διαγραφών από τό ΚΚΕ και τήν ΚΝΕ (όπως άλλωστε και από τό Ρήγα και τό ΚΚΕ έσωτ. λίγο παλιότερα) πού άκριβώς άφορά κατά κύριο λόγο αυτούς τούς άριστερούς πού οργανώθηκαν κατά τή διάρκεια τής δικτατορίας ή άμέσως μετά στο όνομα μιās μυθικής «έρ-

γατικής τάξης» ή «προλεταριακής πολιτικής» (ή άκόμη, μιās, επίσης μυθικής, «άνανέωσης»).

Τό φοιτητικό κίνημα και οι αντίθεσεις του

Τό τελευταίο σημείο στο όποιο θά σταθώ είναι τά όσα μου προσάπτει ό Δ.Κ. σχετικά μέ τό φοιτητικό κίνημα αυτό καθεαυτό.

Πρώτα όφείλω νά παρατηρήσω ότι όταν δέν παρεμβαίνει άμεσα ή προβληματική τής «κρίσης τής άριστεράς», ή ματιά τού Δ.Κ. αποδίδει σέ γενικές γραμμές τά γεγονότα. Έτσι, προσυπογράφω εύχαρίστως τήν εκτίμηση ότι εκδοτικοί οίκοι, περιοδικά, ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ κ.λπ. «συγκροτούν ένα ιδιότυπο πολιτικό και ιδεολογικό μόρφωμα κατά κύριο λόγο άριστορό (...) τό όποιο άποτελεί προϋπόθεση για τήν ανάπτυξη τού φοιτητικού κινήματος και πολιτική άναφορά μιās διάχυτης τότε αντιδικτατορικής έφεσης τού κόσμου». Πρόκειται για τά συστατικά αυτού πού χαρακτήρισα στο κείμενό μου διαδικασία ιδεολογικής προετοιμασίας τού φοιτητικού κινήματος. Άκόμη, συμφωνώ μέ τήν εκτίμηση ότι οι ΦΕΑ, στήν ούσία, συνιστούν «ιδιότυπα κύτταρα ενός άριστερού άντιστασιακού μετώπου» μέ τήν έννοια, βέβαια, ότι αυτές άποτελούν τά πολιτικά όργανα πού ανέδειξε ό αντιδικτατορικός φοιτητικός άγώνας και όχι τό προϊόν κάποιας συμφωνημένης μετωπικής σύμπραξης άριστερών κομμάτων και οργανώσεων.

Από κει και πέρα όμως τά πράγματα σκουραίνουν. Η προβληματική τής «κρίσης τής άριστεράς» επηρεάζει καθοριστικά τίς άναγνωστικές δυνατότητες τού Δ.Κ. Έτσι: πρώτα, μου καταλογίζει ότι, σ' ολόκληρο τό άρθρο μου «τό φοιτητικό κίνημα πλανάται ως ενιαίο αυθυπόστατο ύποκείμενο μιās «πολιτικής εξέλιξης» μέ τή δική του «λογική», όπως σημειώνεται και στον τίτλο». Άπαντώ:

1. Στο άρθρο μου τό φοιτητικό κίνημα δέν πλανάται ως ενιαίο ύποκείμενο γιατί, όπως προσπάθησα νά αναπτύξω, τό φοιτητικό κίνημα διαπερνάται ολόκληρο από τή σύγκρουση δύο τάσεων (στις όποιες θά επανέλθω). Καί είναι αυτή ή έσωτερική σύγκρουση, οι

ΚΩΣΤΗΣ ΜΟΣΚΩΦ

Εισαγωγικά στήν

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ στήν Έλλάδα

1. Για κάποια ζητήματα διαλεκτικού και ιστορικού ύλισμου
2. Η διαμόρφωση τής εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στήν Έλλάδα
3. Τό κίνημα τής εργατικής τάξης στήν τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη
4. Σχεδιάσμα για τήν ιστορία τού κινήματος τής εργατικής τάξης στον Μεσοπόλεμο

Θεσσαλονίκη, 1979

φάσεις και τά στάδια ανάπτυξης, ή έκδοσή της, πού καθόρισε τήν πορεία και τήν εξέλιξη τού φοιτητικού κινήματος.

2. Τό φοιτητικό κίνημα δέν πλανάται ως αυθυπόστατο ύποκείμενο γιατί, πάλι όπως προσπάθησα νά αναπτύξω, ύπήρξαν συγκεκριμένες ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις για τή γέννηση και τήν ανάπτυξη μαζικού κινήματος, όπως και συγκεκριμένοι λόγοι γιατί τό μαζικό κίνημα πού άνα-

πτύχτηκε ήταν φοιτητικό κίνημα και όχι κίνημα άρτεργατών ή σταφιδοπαραγωγών. Άκόμη υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι, τούς οποίους, στο ιδεολογικό τουλάχιστον επίπεδο, επίσης προσπάθησα να επισημάνω, που έκαναν τις μάζες «νά συναντήσουν τούς ξεγεγερμένους φοιτητές του Πολυτεχνείου».

3. Κατά συνέπεια τό φοιτητικό κίνημα δέν πλανάται ούτε ως υποκειμένο. Γιατί τά χαρακτηριστικά του υποκειμένου μέ τή φιλοσοφική έννοια του όρου είναι ακριβώς τό ένιαίο, τό αυθυπόστατο, τό διαθέτον διακριτική συνείδηση και ένιαία βούληση. Και ουδέποτε ίσχυρίστηκα, άπ' ό,τι ξέρω, ότι τό «φοιτητικό κίνημα» διέθετε τέτοια χαρακτηριστικά. Ο Δ.Κ. φαίνεται πώς συγγείει τό γραμματικό ή τό συντακτικό υποκειμένο (και όμολογώ μετά παρηρησίας ότι χρησιμοποίησα τό «φοιτητικό κίνημα» ως υποκειμένο διαφόρων ρημάτων) μέ τό φιλοσοφικό τοιούτο.

4. Θά σημειώσω άκόμη, για τήν ιστορία, ότι ό τίτλος του άρθρου μου ήταν «Πρόχειρο σχεδιάσμα κ.λπ. για τή λογική ερμηνεία τής εξέλιξης κ.λπ». Οί τυπογραφικές διαδικασίες διέγραψαν τή λέξη «ερμηνεία» δίνοντας έτσι ένα πρόσθετο, δευτερεύον βέβαια, επιχείρημα στον Δ.Κ.

Στή συνέχεια, «σανοψίζοντας» τίς απόψεις μου, ό Δ.Κ. μου αποδίδει ως ερμηνευτικό σχήμα τό εξής

κατασκευάσμα: «'Από τή μία έχουμε τό φοιτητικό κίνημα (τίς μάζες δηλαδή), ως ένιαίο υποκειμένο μέ διακριτή συνείδηση: και από τήν άλλη τά κόμματα, πάλι ως ένιαίο υποκειμένο, στο βαθμό που ή βούλησή τους είναι μία και αδιαίρετη: ή καταστρατήγηση τής αυτονομίας του κοινωνικού χώρου». Καί, όπλισμένος μ' αυτό τό ερμηνευτικό φάσγανο, ένσκήπτει δομύς ένάντια στή σύγκρουση που, κατά τό άρθρο μου, συνιστά τή βασική αντίθεση μέσα στα πλαίσια του φοιτητικού κινήματος (σύγκρουση ανάμεσα στην τάση που εμπιστευόταν τή δυναμική του φοιτητικού κινήματος και τήν τάση που υποτιμούσε, και τελικά υπονόμεινε, αυτή τήν εμπιστοσύνη): «*τέτοια σύγκρουση στο φοιτητικό κίνημα δέν υπήρξε ποτέ*» (υπογραμμίζει ό Δ.Κ.). Γιατί δέν υπήρξε; Διότι «*υποκειμένο που νά εμπιστευείται, δηλαδή πολιτικό υποκειμένο, οργάνωση, εκλεγμένη επιτροπή, συνδικαλιστικό όργανο, που νά συνιστά «τάση» αντίπαλη στην υπονόμηση τών κινήματος από τά κόμματα δέν υπήρξε*» (υπογραμμίζω εγώ). Η προβληματική τής «κρίσης τής άριστεράς», άνάγοντας τήν άριστερά σε μία αυθυπόστατη οντότητα, ανεξάρτητη και ξεκομμένη από τήν πραγματική δυναμική και τίς πραγματικές πολιτικές λειτουργίες ενός μαζικού κινήματος, τήν έννοει, τελικά, μόνο μέ οργανωτικούς όρους. Έτσι ό Δ.Κ. άνασκαλεύει φιλότιμα τά γεγονότα για νά βρει ποιόν μπορεί νά υπαινισσομαι (μέ «υποβλητική, πάντα, ασάφεια») ως οργανωτικό φορέα τής «καλής» τάσης (ό φορέας τής «κακής» υποτίθεται πώς είναι, έτσι κι άλλιώς, τά άριστερά κόμματα): Μήπως κάποια μαοϊκή ομάδα; Όχι, γιατί αυτές ήταν περιθωριακές. Μήπως τίς ΦΕΑ γενικά; Όχι γιατί αυτές «δίχως τήν πρωταγωνιστική παρουσία των οργανωμένων φοιτητών (δηλαδή, δίχως τήν παρουσία τής «κακής» τάσης) δέν νοούνται». Μήπως τούς κομματικά άνέντακτους των ΦΕΑ; Όχι, γιατί θά «τούς υποτιμούσαμε άν τούς παραλέπαμε στο ρόλο των μαζών [!] ή στον εξίσου άόριστο ρόλο του φοιτητικού κινήματος[!]». Μήπως, τέλος, τίς ιδιότυπες άριστερες ομάδες που έδρασαν μέσα στα πλαίσια των ΦΕΑ; Όχι, γιατί αυτές είχαν «περιορισμένο δραστικό βεληνε-

κές». Άρα, μέ δυό λόγια, άφου δέν υπήρξε οργανωτικός φορέας τής «καλής» τάσης, ούτε ή «καλή» τάση μπορούσε νά υπάρξει ούτε άκόμη περισσότερο ή σύγκρουση που αναφέρω. Έτσι, καταλήγει εύχαριστημένος ό Δ.Κ., είναι ή ιδεολογία μου που «αποδίδεται στην πραγματικότητα ως «τάση» που ένυπάρχει στα πράγματα».

Όμως, τολμώ νά πώ, καμιά βασανιστική σαφήνεια δέν μās επιτάσσει νά άντιληφθοϋμε τήν έννοια τής ιδεολογικής τάσης μέ αποκλειστικά οργανωτικό τρόπο. Η ιδεολογική τάση δέν προϋποθέτει άναγκαστικά οργανωτικές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτούς που τήν συμμερίζονται. Είναι ένα σύνολο ιδεών, πρακτικών, στάσεων που μπορεί κάλλιστα νά μήν εγκλωβίζεται σε συγκεκριμένα οργανωτικά σχήματα, νά διαπερνά τέτοια οργανωτικά σύννορα και νά συνενώνει πρακτικά ανθρώπους μέ πολύ διαφορετικές οργανωτικές εντάξεις. Και έπειδή, ακριβώς, οί συγκεκριμένες συνθήκες γέννησης και άνάπτυξης του φοιτητικού κινήματος, όπως προσπάθησα νά τίς περιγράψω, του επέτρεψαν νά αναπτύξει τή δυναμική του, νά ανακαλύψει τίς δικές του μορφές οργάνωσης, νά κατακτήσει τήν πολιτική του λειτουργία, νά άναδείξει τή φυσική του ήγεσία, *ανεξάρτητα ή και ένάντια στή βούληση των άριστερών κομμάτων και οργανώσεων και των άντίστοιχων οργανωτικών σχημάτων*, ή βασική σύγκρουση στα πλαίσια του φοιτητικού κινήματος πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά εγκλωβιστεί σε οργανωτικά στεγανά και νά πάρει τήν καθαρή μορφή τής σύγκρουσης ανάμεσα σε κόμματα ή οργανώσεις. Έτσι, για μένα – και ίσως εδώ φταίω που δέν τό διευκρίνισα περισσότερο στο άρθρο μου, αλλά όμολογώ πώς δέν περίμενα τέτοια άνάγνωση – και ή τάση που στηριζόταν και εμπιστευόταν τή δυναμική του φοιτητικού κινήματος και ή τάση που υποτιμούσε και τελικά υπονόμεινε αυτή τήν εμπιστοσύνη διαπερνούσαν και οί δυό όλόκληρη τήν πολιτική λειτουργία του φοιτητικού κινήματος, ανεξάρτητα, ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό, από οργανωτικές εντάξεις, ή, άν θέλουμε νά τό προσωποποιήσουμε, διαπερνούσαν τό σύνολο αυτών που άνέλαβαν πολιτικές εϋ-

θύνες μέσα στα πλαίσια του φοιτητικού κινήματος και πάλι ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από συγκεκριμένες οργανωτικές εντάξεις. Ο φοιτητής του Ρήγα ή της ΚΝΕ που προωθεί τη γραμμή της «οικουμενικής κυβέρνησης» ή των «φοιτητικών αιτημάτων» συγκρούεται με τό φοιτητή, επίσης του Ρήγα ή της ΚΝΕ, που διαβλέπει, έστω διαισθητικά, τό δυναμικό εξέγερσης που περικλείει τό Πολυτεχνείο. Και αν ό πρώτος χαρακτηρίζει πολιτικά τό κόμμα του, ό δεύτερος άντλει τό δύναμη νά άντισταθεί σ' αυτή τό γραμμή και έν προκειμένο μαζί μέ άλλους, οργανωμένους και άνοργάνωτους, νά νικήσει πολιτικά αυτό τό γραμμή γιατί έχει διώσει τό δυναμικό του φοιτητικού κινήματος και έχει εμπιστοσύνη σέ αυτή τό δυναμική. Η διάκριση ανάμεσα σέ αυτές τίς δύο τάσεις είναι πολιτική, δέν είναι μαυχαϊστική. Και γιά νά τραβήξω λίγο τό σκοινί πρós τήν αντίθετη μεριά, μπορώ ακόμη νά ισχυριστώ ότι οι άριστεροί φοιτητές που άντιμετώπισαν μέ επιφυλακτικότητα τό ξεκίνημα του φοιτητικού κινήματος και, αντί νά διαθέσουν όλόψυχα εκεί τίς δυνάμεις τους, προτίμησαν, τότε, νά οργανωθούν σέ κάποιο άριστερό κόμμα ή οργανωση, δέν ήταν σώνει και καλά πολιτικά συντηρητικοί ή ιδιοτελείς. Κάποιες έμμεσες ή άμεσες εμπειρίες, εμπειρίες πραγματικές και έπώδυνες, ώθησαν τους περισσότερους απ' αυτούς σέ μία τέτοια στάση ή επιλογή.

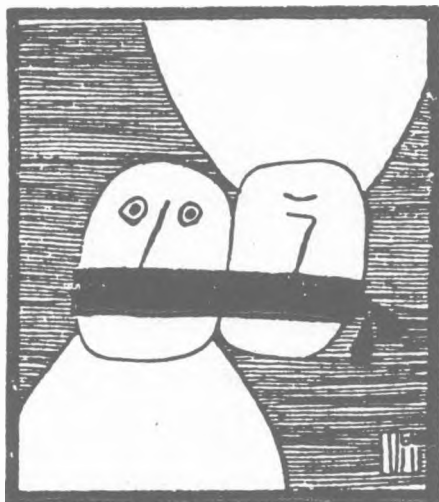
Και γιά νά τελειώνω, όλίγα τινά γιά τήν περιβόητη «αυτονομία του κοινωνικού χώρου». Σίγουρα ό Δ.Κ. δέν άπευθύνεται σέ μένα όταν ξιφουλκεί ενάντια στον όρο γιατί έγώ ούτε τόν χρησιμοποιήσα ούτε γενικά τόν χρησιμοποιώ. Κι αυτό γιατί όχι μόνο και έγώ έχω προβλήματα μέ τήν έννοια του φοιτητικού «συνδικαλισμού», όχι μόνο γιατί και έγώ πιστεύω ότι ήταν «ή μεγαλύτερη πολιτική ευαισθησία των φοιτητών ως κοινωνικής κατηγορίας» που αποτέλεσε βασική προϋπόθεση γιά τό ξεκίνημα του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, αλλά κυρίως γιατί θεωρώ ότι, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες που διατυπώθηκε και κυκλοφόρησε (και ανεξάρτητα από τό περιεχόμενο που μπορεί νά έχει

στήν προοπτική μιας άλλης κοινωνικής οργάνωσης), ό όρος άποτελεί ψευδώνυμο. Και μάλιστα ψευδώνυμο που κατά κύριο λόγο δέν άφορά τόν όποιο κοινωνικό χώρο μέ τά οικονομικά και άλλα αίτηματά του, αλλά τήν άριστερά. Τό αίτημα της «αυτονομίας των κοινωνικών χώρων» ή ή ίσοδύναμη κραυγή ενάντια στα καπελώματα ήταν, στην συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία του, ένα αίτημα των άριστερών. Τό αίτημα γιά μία άλλη σχέση κόμματος-μαζών, γιά μία άλλη έσωκομματική λειτουργία. Σχέση και λειτουργία που νά άπελευθερώνει τήν έκφραση, τήν σκέψη και τήν ένεργεια, που νά επιτρέπει στους άριστερους και σ' όλο τόν κόσμο νά σκέφτονται και νά δραύν γιά λογαριασμό τους. Γι' αυτό ή μάχη γιά τήν «αυτονομία» ξεπέρασε τά όρια του φοιτητικού κινήματος και διαχύθηκε σχεδόν παντού, γι' αυτό ήταν μία μάχη που δόθηκε βασικά από άριστερους ενάντια σέ άλλους άριστερους. Τό αίτημα της «αυτονομίας» αποτέλεσε τήν πρώτη σέ ευρεία κλίμακα και συχνά, βέβαια, συγκεκριμένη ή άστοχη κριτική της παραδοσιακής τριτοδιεθνίτικης πολιτικής λειτουργίας που θέλει τό Κόμμα και κατ' έπέκταση τήν Κεντρική Έπιτροπή και τό Πολιτικό Γραφείο νά γνωρίζουν τά πάντα και νά άποφασίζουν γιά τά πάντα. Ήταν κριτική σέ ένα από τά κομικά σημεία τής λειτουργίας – τή σχέση ανάμεσα σέ αυτούς που σκέφτονται και άποφασίζουν και αυτούς που επικυρώνουν και έκτελούν. Και έδώ είναι ή θέση νά άπαντήσω σέ ένα άλλο σημείο αυτών που μου προσάπτει ό Δ.Κ. Στο άρθρο μου δέν ονόμασα καμιά οργάνωση, κόμμα ή πολιτική δύναμη όχι γιά λόγους κάποιας «κάκιστης άντικομματικότητας» αλλά γιατί πιστεύω πως, στην προσέγγιση τουλάχιστον που μπορεί νά κινηθεί ένα πρώτο πρόχειρο σχέδιο, όλες αυτές οι πολιτικές δυνάμεις – ΚΚΕ, ΚΚΕ έσωτ., μαοϊκοί, τροτσκιστές κ.λπ. – παρόλες τίς μεταξύ τους καθοριστικές διαφορές (που κάνουν π.χ. τό ΚΚΕ νά μήν μπορεί νά λογίζεται σήμερα ως άριστερά) ή λεπτότερες άποχρώσεις, άναπαράγουν τελικά τήν ίδια προπαγορική όλων τριτοδιεθνίτικη πολιτική λειτουργία και άντιλαμβάνονται τίς σχέσεις τους μέ τό μαζικό

κίνημα μέ χοντρικά τόν ίδιο τρόπο.

Γι' αυτό πιστεύω πως γιά νά ξαναβρούμε τή «ριζοσπαστική έξαψη που χαρακτήριζε και ένέπνεε τους άλλοτινούς σοσιαλιστές» αλλά και γιά νά μιλήσουμε κάποτε σοβαρά γιά τήν κρίση της άριστεράς (δηλαδή γιά νά άρχίσουμε από τό πώς κινήθηκε τό ΚΚΕ μέσα στην ιστορία του ελληνικού κινήματος) οφείλουμε νά ξεκινήσουμε από τουτο ακριβώς τό σημείο: Νά δηλώσουμε πρώτα κατηγορηματικά και νά άρχίσουμε ύστερα νά διερευνούμε πρακτικά και θεωρητικά τό πώς και τό γιατί ή τριτοδιεθνίτικη πολιτική λειτουργία που μας κληροδότησαν οι έερές μας παραδόσεις δέν είναι ούτε άναπόδραστη ούτε άριστερή. Ότι είναι, σέ τελευταία άνάλυση, αυτή που φτάνει μέχρι και νά εξαπολύει τάγματα έφόδου ενάντια στο μαζικό κίνημα. Ήτσι θά μπορέσουμε όχι μόνο νά ξαναβρούμε τίς πραγματικές άπελευθερωτικές ρίζες της άριστεράς μας κληρονομιάς αλλά και νά άρχίσουμε νά οικοδομούμε μαζί με τόν Δ.Κ., και όλους όσους συγκαταλέγονται στή σκεπτόμενη και όχι τή θρησκευόμενη άριστερά, τό ακόμη εκκρεμές πλαίσιο όπου οι διαφορές θά συνυπάρχουν δυναμικά – όπως λ.χ. στή συζήτηση που ξεκινήσαμε – και θά έλέγχονται κοινωνικά μέσα από τήν πολυεπίπεδη δοκιμασία της πρακτικής.

ΕΞΑΓΩΓΗ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ

BEAUBOURG:

Κουλτούρα και άντικουλτούρα

του Έφίμ Έτκιντ*

Μετάφραση: Κλαίρη Μητσοτάκη

Μ' ευκαιρία τήν έκθεση Παρίσι-Μόσχα 1900-1930, πού εγκαινιάστηκε στίς 31 Μαΐου στό Κέντρο Georges Pompidou, οι μη κονφορμιστές καλλιτέχνες τής Μόσχας καί του Λένινγκραντ επεχείρησαν νά κάνουν σέ ιδιωτικά διαμερίσματα εκθέσεις πού κι αυτές θά είχαν τόν τίτλο Μόσχα - Παρίσι - τό συνηθισμένο δρομολόγιο πού ακολουθούν γενικά οι μη κονφορμιστές ζωγράφοι πού εξωθούνται στήν έξορία.

Άλλά, από τίς 21 Φεβρουαρίου κιόλας, ένας συλλέκτης μη κονφορμιστικής σοβιετικής ζωγραφικής, ο φυσικός Γκεόργκι Μιχαήλοφ είχε συλληφθεί στό Λένινγκραντ. Τό μήνα Μάρτιο, στή Μόσχα, ή αστυνομία θάζει φωτιά στό διαμέρισμα τής συλλέκτριας Λουντιμίλλα Κουζνετσόβα όπου γινόταν μία έκθεση. Ή ίδια αυτή καταδικάστηκε σέ δεκαπενθήμερη φυλάκιση μετά από μία συνέντευξη τύπου σχετικά μέ τήν απαγόρευση μιάς έκθεσης πού έπρόκειτο νά γίνει ταυτοχρόνως στή Μόσχα, τό Λένινγκραντ, τή Βιέννη, τή Νέα Ύορκη καί τό Παρίσι, στίς 18 καί 19 Άπριλίου. Τελικά, στίς 3 Ίουνίου, δώδεκα ζωγράφοι εξέθεσαν τά έργα τους σ' ένα διαμέρισμα στό Λένινγκραντ. Δέν είχαν γίνει ακόμη τά εγκαινία όταν όργανα τής πολιτοφυλακής έκαναν τήν εμφάνισή τους, ζήτησαν από τούς ζωγράφους νά ξεκρεμάσουν τούς πίνακές τους καί σφράγισαν τό διαμέρισμα αφού τό άδειασαν. Ο Γκεόργκι Μιχαήλοφ καταδικάστηκε στίς 18 Σεπτεμβρίου σέ τετραετή έκτόπιση σέ στρατόπεδο...

Μεγαλοπρεπής καί άλησμόνητη

Ή έκθεση Παρίσι - Μόσχα ήταν μεγαλοπρεπής καί άλησμόνητη. Όποιος τήν είδε θά διατηρεί πάντα μία συγκινητική άνάμνηση: ή ρωσική τέχνη τής δεκαετίας

* Ο Έφίμ Έτκιντ, καθηγητής τής λογοτεχνίας στό Ίνστιτούτο Χέρτσεν του Λένινγκραντ, έχει άπολυθεί καί στερηθεί τούς πανεπιστημιακούς του τίτλους. Σήμερα διδάσκει στό πανεπιστήμιο PARIS X. Έχει δημοσιεύσει πρόσφατα τό βιβλίο Dissident malgré lui (Albin Michel). Τό κείμενο αυτό είναι ή ανατύπωση τής παρέμβασής του στή συζήτηση «Κουλτούρα καί Κομμουνισμός» (πού όργάνωσαν οι Νατάσσα Ντιούζεβα καί Τιερρύ Γουόλτον τό Μάιο του 1979) τής οποίας τά πρακτικά δημοσιεύονται στό περιοδικό Recherches.

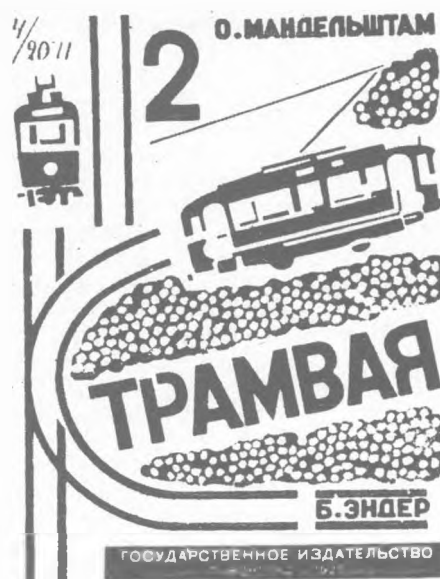
του '10 καί του '20 είναι πολύμορφη, χαρούμενη, αισιόδοξη, άνεξάντλητη στή δίψα της για πειραματισμό καί ανακαλύψεις. Τέλος πιά μέ τήν παλιά ζωγραφική, τήν κλασική καί ρομαντική ποίηση, τό θέατρο πού διασκεδάζει καί τέρπει, τά βιβλία πού τακτοποιούνται προσεκτικά σέ βιβλιοθήκες από άκαζού, τά άναπαντικά καί πολυτελή έπιπλα, τά άστικά καί έπιβλητικά κτίρια. Ή επανάσταση πρώτα άναστάτωσε όλες τίς μορφές τής ρωσικής τέχνης καί κατόπιν σάρωσε τήν κοσμική άυτοκρατορία. Ο Νικόλαος Β' παρέμενε άκόμα ο μονάρχης πασών των Ρωσίων, αλλά ήδη οι όμοιοκαταληξίες κι οι ρυθμοί δέχονταν μιάν έκρηξη κάτω από τήν πένα του Μαγιακόφσκι καί τίς επιθέσεις των φίλων του φουτουριστών, ήδη ο Μαλέβιτς επανέφερε τή ζωγραφική στό βαθμό μηδέν, ήδη ο Μέγιερχολντ σκανδάλιζε τό καλοαναθρεμμένο κοινό τής Μόσχας καί τής Άγίας Πετρούπολης. Τούτη τή φορά ή πολιτιστική επανάσταση έρχόταν πριν από τήν κοινωνική καί πολιτική άνατροπή, ή ή εύθυμία

της, ή νεανική της ενεργητικότητα, ο λυρισμός της γοήτευαν τους πιο καλοπροαίρετους συντηρητικούς. Έπειτα ήρθαν τὰ χρόνια του '20, τὰ χρόνια της ελπίδας. Οί επαναστάτες τῶν τεχνῶν πίστευαν στή νίκη: ὁ Μαγιακόβσκι δήλωνε πῶς στό ἐξῆς θάχε τούς δρόμους γιά πινέλα καί γιά παλέτες τῆς πλατείας· ὁ Μέγιερχολντ σκηνοθετοῦσε διαδηλώσεις στήν Κόκκινη Πλατεία τῆς Μόσχας· ὁ Τάτλιν ἐφτιαχνε τό γεμάτο δυναμισμό μνημεῖο τῆς Γ' Διεθνούς γιά ν' ἀποθανάτισει τούτη τήν ἐποχή τῆς γέννησης ἑνός καινούριου κόσμου καί τοῦ νέου ἀνθρώπου. Τό μέλλον ἔμοιαζε λαμπρό, τό παρόν ἥρωικό, ἡ τέχνη ἀδιάσπαστο στριχίο τῆς καινούριας κοινωνίας, οἱ καλλιτέχνες πρωτοπορία τῆς κουλτούρας. Καί μετά...

Ὁ πυροβολισμός τῆς 14ης Ἀπριλίου 1930

Μετά ἦρθε ὁ πυροβολισμός τῆς 14ης Ἀπριλίου 1930: ἡ αὐτοκτονία τοῦ Μαγιακόβσκι. Τό σημεῖο τοῦ τέλους. Ἡ καταστροφή ἐπέρχεται γοργά: ὅλα καταρρέουν. Οἱ επαναστάτες τῆς τέχνης συλλαμβάνονται καί ἐκτοπιζονται στά στρατόπεδα, ἡ ἀπλῶς τουφεκίζονται στά ὑπόγεια τῆς Λουμπιάνκα ἢ, ἔστω, ὑποκύπτοντας στή βία, ἀπαρνοῦνται τήν πίστη τους καί στρέφονται στή γέριχη τέχνη τῶν παππούδων τους. Τό κόμμα φτιάχνει τή μία καί μόνη "Ἐνωση Συγγραφέων, μίαν ἄλλη ζωγράφων, μία τρίτη συνθετῶν, πού ἔχουν στόχο νά συνενώσουν τίς αἰσθητικές προσπάθειες καί νά παρεμποδίσουν τήν πολλαπλότητα, πράγμα ἐπικίνδυνο γιά ἕνα κόμμα πού θέλει νά εἶναι δικτάτορας. Στό ἐξῆς τό κόμμα θά ὑποδεικνύει στούς καλλιτέχνες τούς κανόνες τῆς δημιουργίας: αὐτό γνωρίζει καλύτερα ἀπό τούς ποιητές τή συγκριτική ἀξία τῶν ὁμοιοκαταληκτούντων ἢ τῶν ἐλευθέρων στίχων, γνωρίζει καλύτερα ἀπό τούς ζωγράφους τὰ προβλήματα τῆς σύνθεσης καί τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, γνωρίζει καλύτερα ἀπό τούς ἀρχιτέκτονες τήν προοπτική καί τό μέλλον τῆς σύγχρονης πολεοδομίας. Τό κόμμα γνωρίζει τὰ πάντα, εἶναι ὁ φύλακας τῆς σοφίας, ὁ κηδεμόνας τῶν πτωχῶν ἀσθενῶν πού καλοῦνται καλλιτέχνες καί ὁ ἀδυσώπητος κριτής τῶν ἀμφισβητούντων. Ὅσοι δέν θέλουν νά πειθαρχήσουν στούς κανόνες καί ἐπιμένουν νά φτιάχνουν ἀσύμμετρους στίχους καί ἀνεικονικούς πίνακες ἀξίζουν τόν κοινωνικό κολασμό: τή φυλακή, τήν ἔξορία, τό θάνατο, τή λήθη.

Αὐτές εἶναι οἱ δύο πλευρές τούτης τῆς ἐποχῆς: ἡ καλή ὄψη καί ἡ ἀνάποδη. Ἡ ἀπίστευτη ἀνθηση τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ ἀνανέωση ὅλων τῶν τεχνῶν, ἡ επαναστατική ὁρμή τοῦ πνεύματος, τῶν αἰσθημάτων, τῆς νόησης, τῶν μορφῶν καί τῶν ὀρέξεων. Καί ἡ σύνθλιψη ὅλων τούτων μέ τήν κτηνώδη δύναμη τῆς ἀστυνομίας, μέ τὰ ἐξεζητημένα ἐπιχειρήματα τῆς κρατούσας δημαγωγίας καί μέ τήν ἀντεπίθεση τῆς μετριότητας.

Τρομερή... καί ψεύτικη

Ἡ ἔκθεση τοῦ Κέντρου Beaubourg δέν μᾶς δείχνει παρά τήν καλή ὄψη. Εἶναι τεράστια, ἐντυπωσιακή, τρομερή. Ἀλλά εἶναι ψεύτικη. Ἡ καλή ὄψη δέν ὑπάρχει χωρίς τήν ἀνάποδη. Ἡ ἱστορία προχωρᾶ πρὸς τή λογική τῆς κατάληξη, καί τὰ παιδιά ἔχουν ἀπόλυτο δίκιο νά θέλουν νά μάθουν τί ἀπέγινε μέ τήν κοκκινσοκουφίτσα: ὁ λύκος τελικά κατασπάραξε καί τή γιαγιά καί τό παιδί. Στό Beaubourg ἡ ἱστορία διακόπτεται στό σημεῖο ὅπου ὁ λύκος ετοιμάζεται νά δείξει τὰ δόντια του, καί ὡς ἐδῶ ὅλα πῆγαιναν καλά, ἡ γιαγιά ἔδειχνε νά περιμένει ἤσυχα τό κοριτσάκι. Τό δράμα τῆς κοκκινσοκουφίτσας σταματημένο στή μέση μετατρέπεται σέ εἰδύλλιο. Καί τό σταμάτημα αὐτό εἶναι ἕνα ψέμα.

Ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου ἐξῆσε ὅλη σχεδόν τή ζωή του, πενήντα ἔξι χρόνια, στή Σοβιετική Ἐνωση· παρόλο τό ἐνδιαφέρον του γιά τίς εἰκαστικές τέχνες, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἀδελφός του, Μάρκ Ἐτκιντ, ἦταν ἐξέχων μελετητής τῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης ρωσικῆς τέχνης, δέν εἶχε ποτέ τήν εὐκαιρία (οὔτε καί τή δυνατότητα) νά δεῖ τὰ ὅσα σήμερα τοῦ παρουσιάζει τό Κέντρο Beaubourg· καί αὐτό προκειμένου γιά μᾶστορες ὅπως οἱ Τάτλιν, Καντίνσκι, Φιλόνωφ, Ζάντκιν, Κουλμίν, Ἀρχιπένκο, Στέρενμπουργκ, γιά τήν πλειονότητα τῶν πινάκων τῶν Λαριόνωφ, Μαλέβιτς, Πάβελ Κουζνετζόφ, Ἀλτάμ, Σερεμπριακόβα, Γκοντσαρόβα. Οἱ σημειώσεις πάνω στούς πίνακες λένε: «Ρωσικό Μουσείο. Λένινγκραντ» ἢ: «Γκαλερί Τρετιακόφ. Μόσχα». Εἶναι ψέματα, ὅλοι σχεδόν αὐτοί οἱ πίνακες, αὐτά τὰ γλυπτά, αὐτές οἱ ἀφίσεις βρίσκονται στό ὑπόγειο ἔρεβος τῶν μουσείων, καί εἶναι ἀπρόσιτα ὄχι μόνο γιά τό μεγάλο κοινό ἀλλά καί γιά τούς εἰδικούς, τούς ζωγράφους, τούς γλύπτες, τούς κριτικούς. Γιά ποιό λόγο; Γιατί ἡ ἐπανάσταση καταβροχθίζει τὰ παιδιά τῆς καί δέν τούς συγχωρεῖ ποτέ πῶς τήν καταβροχθίσαν.

«Νά υπάρχεις... ό παράδεισος αυτός του είναι»

Μιά από τίς λογοτεχνικές προθήκες είναι αφιερωμένη στη σχολή του άκμεισμού. Από πάνω βλέπουμε τούτα τά λόγια του Μαντελστάμ, (άπό τό άρθρο του «Τό πρωί του άκμεισμού», *Le matin de l'acméisme*, 1919): «Ή ύψηλότερη φιλοδοξία του καλλιτέχνη είναι νά υπάρχει. Δέν ποθει κανένα παράδεισο, άλλον άπ' τόν παράδεισο του είναι [...]». Ποιός βρήκε αυτή τή φράση και τήν τοποθέτησε ώς έμβλημα τής έκθεσης, εξαγοράζοντας μ' αυτό τόν τρόπο ένα μέρος των συμβιδωμάτων; Άν είναι Σοβιετικός, ή πράξη του ισοδυναμεί σχεδόν μέ ήρωισμό· άν είναι Γάλλος, περιέσωσε τήν τιμή των συμπατριωτών του πού έχει κηλιδωθεί άπό έπονειδιστες υποχωρήσεις.¹

«Νά υπάρχεις... Αυτός ό παράδεισος του είναι», αυτό άκριβώς άρνήθηκαν στον Μαντελστάμ. Σάν έγραφε αυτές τίς δυό τόσο άπλές, τόσο άπλοϊκές, τόσο σοφές φράσεις, ό Μαντελστάμ δέν ήξερε ακόμα τί πρόκειται νά σημαίνουν είκοσι χρόνια άργότερα όταν αυτός, ό μεγάλος εθνικός ποιητής, θά πέθαινε άπό πείνα κάπου στά στρατόπεδα τής Σιβηρίας γεμάτος ψείρες και έλκη. Κοντά στην προθήκη του άκμεισμού βλέπουμε μιά φωτογραφία: τέσσερις άντρες, χαρούμενοι, προφανώς ύποκρινόμενοι· ό ύπότιλος λέει: «... άπό άριστερά προς τά δεξιά: Ο. Μαντελστάμ, Κ. Τσουκόβσκι, Ι. Άννεκοφ και Β. Λίβτσιτς, 1914 (τής ομάδας "Hylaea")». "Όλα αυτά είναι άληθινά. Προσθέτουμε ότι ό Ο. Μαντελστάμ και ό Β. Λίβτσιτς πέθαναν έκτοπισμένοι σε στρατόπεδα στη Σιβηρία· ό Κ. Τσουκόβσκι, άπό τούς πρώτους κριτικούς τής λογοτεχνίας του καιρού του, αναγκάστηκε νά εγκαταλείψει τό επάγγελμά του και νά γράφει μόνο παιδική λογοτεχνία· ό Ι. Άννεκοφ, πάλι, είχε τήν τύχη νά ξενιτευτεί στό Παρίσι όπου ό θάνατος τον βρήκε σε ηλικία ογδόντα έξι χρονών στο κρεβάτι του. Υπήρξε ό μόνος πού επέζησε ήσυχά άν και σίγουρα βασανισμένος άπό τή νοσταλγία. "Ό κατάλογος μäs μιλά γι' αυτές τίς τραγικές μοίρες αλλά σε πολύ θολή γλώσσα: «[ό Μαντελστάμ] συνελήφθη τόν Μάιο του 1934 και έξορίστηκε στο Βορόνιετς· τό 1937 του έπετράπη νά φύγει άπό τό Βορόνιετς αλλά λίγο άργότερα συνελήφθη ξανά και πέθανε στο Βλαδιβοστόκ τό Δεκέμβριο του 1948» (σ. 442). Σχετικά μέ τόν Β. Λίβτσιτς λέει: «"Ό Λίβτσιτς συλλαμβάνεται τόν ίδιο πάλι χρόνο (1937), και εξαφανίζεται λίγο μετά τό φίλο του Μαντελστάμ, τό 1939». Είναι άλήθεια, αλλά παρά λίγο άλήθεια: ό Μαντελστάμ δέν πέθανε στο Βλαδιβοστόκ (πού πρόκειται γιά μεγάλη πόλη και όχι γιά στρατόπεδο)· ό Λίβτσιτς δέν ύπήρξε ποτέ φίλος του Μαντελστάμ· ό τελευταίος αυτός πάλι στάλθηκε έξορία στην πόλη Βορόνιεζ, και όχι Βορόνιετς (όπως δυό φορές μäs λέει ό κατάλογος). Έχουν σημασία τούτες δώ οι μικρές λεπτομέρειες; Μάλιστα, γιατί αυτές δημιουργούν τό κλίμα.

Άς πούμε πώς έχουμε νά κάνουμε μέ τό ισόγειο τής άντικουλούρας· παραπέρα θά μιλήσουμε γιά τούς όρφους.

Τριάντα σελίδες και πενήντα λάθη

Άρχίζουμε λοιπόν άπό τό ισόγειο. Κοίταξα προ-

σεκτικά μιά τριανταριά μόνο σελίδες άπ' αυτόν τόν τρομερό κατάλογο, μέ τήν ύπέροχη εικονογράφηση και τίς άπαραίτητες πληροφορίες γιά όλους τούς επισκέπτες τής έκθεσης. Οι τριάντα αυτές σελίδες περιέχουν πενήντα τουλάχιστον λάθη όλων των ειδών: λάθος ήμερομηνίες, λάθη μεταγραφής, μεταφραστικά κι έρμηνευτικά λάθη, λάθη έκτίμησης και γούστου. Θά αναφέρω μόνο μερικά αρκετά άνώδυνα παραδείγματα.

Σελίδα 406: "Ό Τσέχοφ πέθανε τό 1904, όχι τό 1906· "Ό Βυσσινόκηπος παίχτηκε τό 1904, όχι τό 1903· ό Τσέχοφ δέν έγινε «διάσημος χάρη στο άφήγημά του "Ή Στέπα" μετά τό 1888...», ήταν ήδη πολύ πρωτύτερα· ό Βυσσινόκηπος ανέβαστηκε άπό τόν Στανισλάβσκι, άλλ' επίσης και άπό τόν Νεμιρόβιτς Νταντσένκο... "Ό άπολογισμός είναι τέσσερα λάθη σε τρεις σειρές. Σελίδα 416: "Ό «Χαμερπής Δαίμονας» του Σολογκούμπ χρονολογείται εδώ τό 1906· στην πραγματικότητα, τό μυθιστόρημα γράφτηκε τό 1892 - 1902, δημοσιεύτηκε σ' ένα περιοδικό τό 1905 και βγήκε σε βιβλίο τό 1907. Στην ίδια σελίδα μαθαίνουμε ότι ό Μπλόκ «μετά τό 1915 άφοσιώνεται κυρίως στον πεζό λόγο και τίς μεταφράσεις - μεταξύ των οποίων μερικά ποιήματα του Βεράρεν και ό Θρύλος του Άγίου Ίουλιανού του Φιλοξενητή του Φλωμπέρ· όλα αυτά είναι ανακριβείς: άκριβώς μετά τό 1915 γράφει ό Μπλόκ τά πιο γνωστά και πιο σημαντικά του ποιήματα («Ή Τιμωρία», «"Ό κήπος μέ τ' άηδόνια», «Οί Δώδεκα», «Οί Σκύθες») και όσον άφορά τόν Βεράρεν δέν του έχει μεταφράσει παρά ένα μόνο ποίημα («Τά δήματα», παρεμένο άπό τή συλλογή *Όλόκληρη ή Φλάντρα*) κι αυτό πάλι δέκα χρόνια νωρίτερα, τό 1905. Ίσολογισμός: «κυρίως στον πεζό λόγο», «μερικά ποιήματα του Βεράρεν» δέν ύφίστανται, όπως και δέν ύφίσταται Βεράρεν γενικώς (μετά τό 1905)... Τρεις ανακριβείες σε μία και μόνη φράση... Σελίδα 423: μερικές γραμμές γιά τόν Νικολάι Γκουμιλιόφ περιέχουν πέντε λάθη: γεννήθηκε τό 1886 (όχι τό 1885), ή πρώτη του συλλογή έφερε τόν τίτλο *Ό δρόμος των κατακτητών* (και όχι *Τά ρομαντικά λουλούδια*), διέμεινε στο Παρίσι τό 1907 - 1908 (όχι τό 1906), *Le Carcois* και ή *Πυρά* είναι συλλογές (και όχι ποιήματα). Τέλος τό μεγάλο άπόσπασμα άπό τόν Γκουμιλιόφ πού τοποθετεί σαν μότο ό Μαντελστάμ δέν είναι «άφιέρωση στον Γκουμιλιόφ». ("Ή τελευταία αυτή φράση βρίσκεται στη σελίδα 424). «Τό γνωστότερο, άν όχι και τό καλύτερο του έργο είναι τό *Oranasse*» (σελ. 436), - πρόκειται γιά τόν ποιητή Έντουάρντ Μπαγκρίτσκι και τό πραγματικά γνωστό ποίημά του αλλά μέ άλλο τίτλο: «Τό τραγούδι του *Oranasse*». "Όσο γιά τίς μεταφράσεις, τό πράγμα γίνεται καμιά φορά πολύπλοκο: Ξέρετε τί θά πει «Ίστορία μäs οίκογένειας κρεμασμένων» (σελ. 411); Ή πασίγνωστη αυτή ιστορία του Λεονίντ Άντρέγιεφ έχει τόν τίτλο «Οί επτά κρεμασμένοι» (στά ρωσικά οι λέξεις *σέμι*, *επτά* και *σέμι*, οίκογένεια, είναι παραπλήσιες άπό φωνητική άποψη). Και ξέρετε γιατί τό γαλλικό κείμενο εμφανίζει τόν Άλεξάντρ Μπλόκ νά δηλώνει: «Πάνω στο

1. Όπως πληροφορήθηκα, χρωστάμε αυτή τή κουβέντα του Μαντελστάμ στον κ. Σέρζ Φωσερώ.

δουνό θ' ανάψουμε γιά τούς άστούς μιά παγκόσμια πυρκαγιά»; Γιατί στά ρωσικά οί λέξεις νά γκόρε (γιά τή δυστυχία, γιά τόν τρόμο) και νά γκορέ (πάνω στο δουνό) είναι σχεδόν όμοιες φωνητικά (κατά μετάφραση του Σβιντέρσκι: «γιά νά τρομάξουν οί βρωμοαστοί θ' ανάψουμε μιά φωτιά χαράς»)...

Όλα αυτά δέν είναι παρά άνοησίες· εκατό όμως τέτοιες άνοησίες κάνουν μιά συμφορά.

Αυτό λοιπόν ήταν τό ισόγειο τής άντικουλτούρας.

Ψεύδη λόγω παράλειψης

Ό πρώτος όροφος είναι φτιαγμένος από σοβαρότερα λάθη· πρόκειται γιά σωστές φράσεις πού μπορούν νά παραπλανήσουν τόν άναγνώση λόγω των παραλείψεων. Ό Σέρζ Τρετιακόφ άναφέρεται πολλές φορές, πού νά ξέρουμε όμως τί του συνέδη; γιατί πέθανε τό 1939 σέ ηλικία σαράντα επτά χρονών; Σχετικά μέ τόν Μπορίς Πιλνιάκ μαθαίνουμε πώς: «[...] μή κατορθώνοντας νά ξανακερδίσει τήν εμπιστοσύνη των αρχών... εξαφανίστηκε τό 1938» (σελ. 450)· πώς εξαφανίστηκε; σάν φάντασμα; Τό ρήμα εξαφανίζομαι άπαντάται πολύ συχνά στόν κατάλογο: «Ό Λίβτσις εξαφανίζεται λίγο μετά τόν φίλο του Μάντελσταμ» (σελ. 442)· Μπάμπελ: «τό 1939 συλλαμβάνεται και εξαφανίζεται» (σελ. 449)... Άς δούμε όμως και μιά παραλλαγή: «Ό Τιτοτάν Ταμπίντζε εκκαθαρίστηκε, ταυτοχρόνως μέ τό φίλο του Γιασβίλι, σέ μιά πολιτική εκκαθάριση τό 1937» (σελ. 438). Διορθώνουμε δυό άνακρίβειες: ό Γιασβίλι εκκαθαρίστηκε μόνος του, αυτοκτόνησε, και ή εκκαθάριση του 1937 ήταν δεκάτως ή εκκαθάριση, όχι μιά τυχαία εκκαθάριση. Τέτοιον είδους φράσεις είναι και οί εξής: «Η Άχμάτοβα [...] γνώρισε μιά νέα περίοδο δυσμένειας πού πήρε τέλος μόλις τό 1960. Τό ποίημά της «Ποίημα χωρίς ήρωα» δημοσιεύτηκε τό 1962· έγινε τότε διάσημη και επευφημήθηκε» (σελ. 442). Λάθος. Τό «Ποίημα χωρίς ήρωα» δέν δημοσιεύτηκε τό 1962· τότε δημοσιεύτηκε μόνο τό πρώτο μέρος – μέ τόν τίτλο «Χίλια έννιακόσια δέκα τρία» – σέ μιά ποιητική έπετηρίδα. Τό σχεδόν πλήρες κείμενο του «Ποιήματος χωρίς ήρωα» δημοσιεύτηκε μόλις τό 1974, όκτώ χρόνια μετά τό θάνατο τής ποιήτριας. Συνεπώς ή Άχμάτοβα δέν θά μπορούσε νά «γίνει διάσημη και επευφημηθεί» χάρη σ' ένα άδημοσίευτο ποίημα· και τελικά, ή δυσμέμεια δέν πήρε τέλος τό 1960 ούτε καν τό 1965, ή χρονιά πού δημοσιεύτηκε ή συλλογή της «Τό κύλισμα του χρόνου», δέν είναι ή χρονολογία τής όριστικής της άποκατάστασης· τό *Requiem* της παραμένει πάντα άπαγορευμένο, καθώς επίσης κι ένα σημαντικό μέρος από τά λυρικά της ποιήματα πού αναφέρονται στην αίματηρή εποχή τής βασιλείας του σταλινισμού. Νά λές ότι ή «δυσμέμεια πήρε τέλος» και ότι ή Άχμάτοβα έγινε «διάσημη κι επευφημήθηκε» (άπό τήν έξουσία; γιατί γιά τούς άναγνώστες της αυτό ισχύει άπό τό 1914), σημαίνει ότι κοροϊδεύεις τόν άναγνώστη.

Niko Pirosmantchvili: «Ό θυρωρός», 1905

Ἀκολουθώντας τις καλύτερες παραδόσεις του ζντανοφισμού

Ἄς ἀνεβούμε στὸν δεῦτερο ὄροφο.

Ὁ δεῦτερος ὄροφος τῆς ἀντικουλτούρας παρουσιάζει ἕνα γενικότερο ψέμα: ἡ ρωσικὴ τέχνη, τὰ γράμματα καὶ τὸ design τοῦ 20οῦ αἰ. ἀκολούθησαν τὴν ἴδια ἐξέλιξη μὲ ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ἐγκατέλειψαν τελικὰ τοὺς ριψοκίνδυνους πειραματισμούς τῆς πρωτοπορίας κι ἀντικατέστησαν τὸ παιχνίδι τῶν ἀποκομμένων ἀπὸ κάθε ἀληθινὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο μορφῶν μ' ἕνα ρεαλισμὸ λιτό, διορατικὸ καὶ κατανοητό. Ὁ σοβιετικὸς κομισάριος Α. Χαλτούριν μιλά στους Γάλλους ἀναγνώστες ἀκολουθώντας τις καλύτερες παραδόσεις τοῦ ζντανοφισμού: «Ὁ ἐπισκέπτης, ἀναμφίβολα, θὰ δείξει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τάση πού ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῶν προοδευτικῶν παραδόσεων τῶν ρωσικῶν πλαστικῶν τεχνῶν πού εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ιδέες. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἀναπτύσσονται μὲ καινούρια δύναμη καὶ ποιότητα στὴ σοβιετικὴ τέχνη, τῆς ὁποίας καθοριστικὴ μέθοδος γίνεται ὁ σοσιαλιστικὸς ρεαλισμὸς» (σελ. 8).

Ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις χρησιμεύουν γιὰ τὴν παραχάραξη τῆς ἀλήθειας. «Ἐξέλιξη τῶν προοδευτικῶν παραδόσεων» σημαίνει σέ μετάφραση: «ἐπιβολὴ συντηρητικῶν ἀρχῶν»· οἱ λέξεις [...] καθοριστικὴ μέθοδος γίνεται ὁ σοσιαλιστικὸς ρεαλισμὸς» σημαίνουν – καὶ ὁ Α. Χαλτούριν τὸ γνωρίζει τὸ ἴδιο καλά μὲ μένα – τὴ μέθοδο ἀστυνομικῆς δικτατορίας πού στηρίζεται στὴν τρομοκρατία. Ὁ Α. Χαλτούριν συνεχίζει μὲ τὸ ἴδιο ἀντι-ῦφος: «Βρισκόμαστε στὴν περίοδο ὅπου σπουδαιότατα ἱστορικὰ γεγονότα... ἐπιτάχυναν κατὰ τρόπο πρωτοφανῆ τὸ ρυθμὸ ἐξέλιξης τῆς καλλιτεχνικῆς κουλτούρας, σέ συσχετισμὸ μὲ τοὺς καινούριους σοσιαλιστικὸς στόχους, πού συνδέονται μ' αὐτὰ τὰ γεγονότα, καὶ πού καθόρισαν τὴν ἐμφάνιση, πιὸ καθαρή ἀπὸ ποτέ, τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα σέ τέχνη πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τέχνη ὅπου ἀναδεικνύονται ὁλοένα καὶ περισσότερο οἱ ἀρχές τοῦ ἐλιτισμοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ» (σελ. 9).

Ὁ τόνος εἶναι ὁ ἴδιος πού ὑπάρχει ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια, καὶ ἡ φρασεολογία σχεδὸν ἀπαράλλαχτη: «ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ», «οἱ ἀρχές τοῦ ἐλιτισμοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ»... Τὸ μόνο πού ἀλλάξε εἶναι ἡ τιμωρία: τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἀρκοῦσε αὐτὴ ἡ «διαχωριστικὴ γραμμὴ» ἀνάμεσα σ' «αὐτούς» καὶ σέ «μᾶς» γιὰ νὰ τοὺς θάλει φυλακὴ, ἢ νὰ τοὺς ἐξαφανίσει· σήμερα φυλᾶνε τοὺς πίνακές τους στὰ ὑπόγεια τῶν μουσείων ἀπαγορεύοντας παράλληλα στους ἄλλους νὰ κάνουν ἐκθέσεις καὶ καμιὰ φορὰ ἐξορίζοντάς τους στὸ ἐξωτερικὸ. Οἱ πρωτοποριακοὶ ζωγράφοι ἔχουν παραμείνει ἐκτὸς νόμου· εὐτυχῶς, δὲν τοὺς σκοτώνουν πιά, κι ὅσον ἀφορᾶ στους πίνακές τους δὲν τοὺς καταστρέφουν πάντοτε.

Ὁ κατάλογος πού δημοσιεύτηκε στὴ Γαλλία προσφέρει τίς σελίδες του στὸ σύντροφο Χαλτούριν πού ψεύδεται κατὰ τρόπο τόσο ἀναίσχυντο πού ἀκόμα καὶ στὴ Μόσχα δὲν θὰ ἦταν τὸ 1979 δυνατὸν. Ὁ Χαλτούριν ὑπάρχει γιὰ νὰ ψεύδεται, αὐτὸ εἶναι τὸ λειτουργημὰ του. Νὰ ὅμως πού καὶ ὁ κ. Ποντύς Ὑλ-

τέν γράφει στὴν εἰσαγωγή του παρόμοιες διαφορούμενες φράσεις: «Μένει ἀκόμα νὰ μελετήσουμε, νὰ ἐπιβεβαιώσουμε – καὶ νὰ προσδιορίσουμε – τὴν ἐπάνοδο στὶς παραστατικὲς (ἢ ὁραματικὲς) εἰκόνες, πού σημαδεύει τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20. Εἶναι ἕνα φαινόμενο πού δὲν ἔχει μελετηθεῖ σωστά, δὲν ἔχει κατανοηθεῖ σωστά ἢ πραγματικὴ του πολυπλοκότητα· τὰ σχόλια πού τὸ συνοδεύουν γενικὰ εἶναι συγχρότατα αὐθαίρετα, ἀκράϊα καὶ συνδέονται σέ μεγάλο βαθμὸ μὲ διαστικὲς διανοητικὲς πεποιθήσεις» (σελ. 18). Φυσικά, πολλὰ προβλήματα πρέπει ἀκόμα νὰ μελετηθοῦν, νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν καὶ νὰ προσδιοριστοῦν, ἀλλὰ τούτη τὴ φορὰ (καὶ γιὰ ἕνα Σοβιετικὸ) τὸ πράγμα εἶναι μᾶλλον ξεκάθαρο: ὁ παραστατικὸς ρεαλισμὸς, ὁ ἐπονομαζόμενος σοσιαλιστικὸς, ἐπεδλήθη ἀπὸ τὴν κυβέρνησι καὶ τὸ κόμμα ἐπὶ ποιὴ φυλακίσεως, ἐξορίας, μέχρι καὶ θανάτου.

Ὁ Μαντελστάμ μιλοῦσε γιὰ τὸ προνόμιο νὰ ὑπάρχεις. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ προνόμιο τοῦ ἀρνήθηκαν καὶ τοῦ τὸ ἀρνοῦνται ἀκόμα σήμερα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ ποιήματά του ἔχουν δημοσιευθεῖ στὴν ΕΣΣΔ, ἀλλὰ... Ἀλλὰ κυκλοφόρησαν τριάντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ 1973, σέ 15.000 ἀντίτυπα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερο μέρος ἐξάχθηκε στὸ ἐξωτερικὸ· εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ ἀγοράσουμε Μαντελστάμ στὴ Νέα Ὑόρκη καὶ τὸ Παρίσι, ὄχι ὅμως στὴ Μόσχα· τὰ πεζὰ του πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσουμε στὴ μεγάλη ἀμερικανικὴ ἔκδοση. Τί λέει ὁ συγγραφεὺς τῆς εἰσαγωγῆς σχετικά μὲ τὸ θάνατο τοῦ Μαντελστάμ; «Τὸ 1937 ἡ δημιουργικὴ πορεία τοῦ Μαντελστάμ διακόπηκε. Ὁ ποιητὴς πέθανε τὸ 1938». Πρέπει νὰ γνωρίζουμε τὸ σοβιετικὸ κώδικα γιὰ νὰ καταλάβουμε: «ἡ πορεία πού διακόπηκε» ἕνα χρόνον πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του σημαίνει ὅτι συνελήφθη· ἡ τελευταία ὅμως αὐτὴ λέξη δὲν νοεῖται νὰ ἐκφωνηθεῖ, μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ μονάχα μὲ περιφράσεις. «Ὅσο γιὰ τὴν ἐξορία τοῦ Μαντελστάμ τὸ 1934, ἡ εἰσαγωγή μᾶς μιλά γι' αὐτήν, μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο: «μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη παραμονὴ στὸ Τσαρντίν, ἐγκαθίσταται στὸ Βορόνιεζ. Ἐκεῖ ἀρχίζει καὶ ἡ τελευταία δημιουργικὴ περίοδος τοῦ ποιητῆ, ἡ περίοδος τοῦ Βορόνιεζ (1935 – 1937)». Εἶναι θλιβερό πού οἱ Γάλλοι συγγραφεῖς δέχτηκαν ἕνα τέτοιο τρόπο πληροφόρησης γεμάτο παραλείψεις καὶ περιφράσεις!

Μία ἐπιχείρηση ἐξαγωγῶν

Ἡ σοβιετικὴ ἔκδοση τοῦ Μαντελστάμ τοῦ 1973 εἶναι ἕνα βιβλίο πρὸς ἐξαγωγή· ἐπιτρέπει νὰ κερδίσεις συνάλλαγμα. Ἡ ἔκθεση Paris - Moscou εἶναι κι αὐτὴ ἐπίσης μιὰ ἐπιχείρηση ἐξαγωγῶν. Δίνει τὴ δυνατότητα νὰ φτιάξεις μιὰ πολὺ εὐνοϊκὴ εἰκόνα γιὰ ἕνα καθεστῶς πού σάν τὸν Κρόνο καταδρόχισε ὅλα τὰ παιδιά του. Διασχίζοντας τίς αἰθούσες τῆς ἐκθέσεως ὁ μέσος Γάλλος μπορεῖ κάλλιστα νὰ φτάσει νὰ πιστέψει τίς ἀκόλουθες ἀναλήθειες:

– ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία προκάλεσε μιὰν ἀφάνταστη ἀνθηρὰ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων·

– ἡ ρωσικὴ τέχνη τοῦ 20οῦ αἰ. παραμένει μιὰ πρωτοποριακὴ τέχνη, γιατί ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση συνοδεύεται ἀναγκαῖα ἀπὸ μιὰ καλλιτεχνικὴ ἐπανάσταση·

— αν ή σοβιετική τέχνη γνώρισε αυτή τήν εξέλιξη από τόν Μαλέβιτς ως τόν Μπρόντσκοι και τόν Άλεξάντρο Γκεράσιμοφ, αυτή ή εξέλιξη ήταν φυσική και αναγκαία και είχε υπαγορευτεί από τούς μυστηριώδεις νόμους τής ιστορίας και τής κοινωνικής ψυχολογίας τών ανθρώπων.

— ή ΕΣΣΔ είναι ή χώρα του καλλιτεχνικού πλουραλισμού, ή χώρα όπου άνθουν εκατό λουλούδια· έχει απ' όλα· από τόν αφαιρετισμό και τόν κυβισμό, τίς πιο περιέργες ακρότητες τής πρωτοπορίας, ως τά πορτρέτα του πιο κλασικού ρεαλισμού.

Ή στάση αυτή θά μπορούσε νά είναι ή συνέχεια μιας καλοστημένης προπαγάνδας... υποστηριγμένης από τή γαλλική πλευρά. Πρέπει νά δώσουμε στους επισκέπτες, όποιοι και νάναι αυτοί, νά καταλάβουν ότι όλες αυτές οι διαβεβαιώσεις αντίκεινται στην αλήθεια.

Ήρα; Μήπως δέν θάπρεπε νά γίνει ή έκθεση Paris - Moscou; Όρισμένοι άκραιοι άντισοβιετικοί τάχθηκαν υπέρ του μπουκότατζ· μίθρασαν προκηρύξεις καλώντας σέ συμπράσταση: «καλούμε τούς Γάλλους νά μπουκόταρουν τήν έκθεση του Κέντρου Πομπιντού και νά επισκεφθούν τήν έκθεση Μόσχα - Πετρούπολη...». Καείς δέν απάντησε σ' αυτή τήν έκκληση: υπογράφηκε και κυκλοφόρησε τέλη Μαΐου, κι

έκτοτε οι επισκέπτες του Κέντρου Πομπιντού αυξήθηκαν ακόμα περισσότερο. Αυτό σημαίνει πως τούτη τή φορά ή κουλτούρα νίκησε τήν αντικουλτούρα. Άλλά για νά μπορέσει ή τέχνη νά γίνει καλά κατανοητή πρέπει νά καταπολεμηθεί σωστά ή σοβιετική προπαγάνδα. Πρέπει νά δώσουμε σ' όλους νά καταλάβουν ότι ή έκθεση Paris - Moscou έχει προορισμό νά κερδίσει συνάλλαγμα, γόητρο και τή φήμη μιας ελεύθερης χώρας.

Ό κατάλογος Paris - Moscou αρχίζει με τό έξοχο πορτρέτο του μεγάλου Ρώσου συλλέκτη Σούκιν ζωγραφισμένο από τόν Ματίς (σελ. 19). Ό Ίλία Έρενμπουργκ διηγείται στίς Άναμνήσεις του ότι ο Ματίς του έδωσε αυτόν τόν πίνακα και τόν παρακάλεσε νά τόν πάει στό μουσείο μοντέρνας τέχνης τής Μόσχας. «Ήξερα - γράφει ο Έρενμπουργκ - πως τό μουσείο ήταν κλειστό και πως τούς πίνακες του Ματίς τούς έτρωγε ή σκόνη των υπογείων. Πού νά πήγαινα τόν πίνακα; Του απάντησα λοιπόν πως θάπαιρνα τόν πίνακα μίαν άλλη φορά...». Έκτοτε πολλές φορές μετάνιωσα για τήν άρνησή μου...». Ό Έρενμπουργκ δέν τολμούσε νά ομολογήσει στόν Ματίς τήν ντροπή τής χώρας του, τήν ένιωθε σαν ντροπή δική του.

Καταλαβαίνω τόν Έρενμπουργκ: όταν αναλογίζομαι αυτή τή γελοία πολιτική τής σοβιετικής κυβέρνησης και του σοβιετικού κόμματος, νιώθω ντροπή.

Рускі Коштовіны

«Ευρωπαϊκή» 1906

να ζωριζω • και γραμμα

Ἀκόμη καί ἡ τακτική τῆς «λήθης» δέν ὀδήγησε στή λησμονιά ἢ τῆ σιωπῆ. Τά γεγονότα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, κατά κάποιο τρόπο, ἐξήσαν περιγελώντας τούς νεκροθάφτες τους, ἴσως γιατί, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἦταν τραγικά, ἐπέμεναν νά ὑπενθυμίζουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι τότε σκοτώθηκαν ἀναμεταξύ τους γιά πολύ σοβαρά πράγματα – ὄχι γιά ψύλλον πῆδημα. Ἡ ἐποχή ὁμως ἐκείνη ἐπέζησε στή μνήμη μας ὄχι χωρίς τραύματα καί σακατλίκια. Ἦταν ἐπόμενο: ποτέ, κανείς δέν γλίτωσε τό φοβερό τίμημα πού ὀφείλει νά πληρώσει ἂν ἀπωθήσει ἢ κακομεταχειριστεῖ τήν πραγματική του ἱστορία, εἴτε ἄνθρωπος εἶναι εἴτε κόμμα εἴτε λαός ὁλόκληρος.

γραφία. Δημιουργός καί φορέας αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος μόνο ἢ Ἀριστερά θά μπορούσε νά εἶναι. Ἀλλά κι αὐτή δέν τό κατέκτησε. Ἀπό τή μεριά της, μέ ἄλλους τρόπους καί γιά ἄλλους λόγους, ὀχυρώθηκε σέ «πολιτικές καί ἰδεολογικές ἐρμηνείες πού ἀντιμετώπισαν μέ ἀρκετή ἀδιαφορία τά πραγματικά περιστατικά».

Αὐτά σάν γενική εἰκόνα πού δυστυχῶς δέν νοθεύεται ἀπό κάποιες φιλότιμες ἀλλά ἀποσπασματικές προσπάθειες – κι αὐτές πολύ πρόσφατες. Γι' αὐτό ἡ παρουσίαση ἀπό τόν Φίλιππο Ἡλιού στήν ΑΥΓΗ τμήματος τοῦ ἀρχείου τοῦ ΚΚΕ πού μετά τήν διάσπαση τοῦ 1968 περιήλθε στό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία.

Πρῶτο γιατί πρόκειται γιά πηγὴ ἔγκυρη. Ἐγγραφα κομματικά – καί ὄχι ἀναμνήσεις, ἀπόψεις ἢ πολιτικές θέσεις ἐκ τῶν ὑστέρων – πού δείχνουν συγκεκριμένα τί πραγματικά σκέφτονταν, τί ἤθελαν καί πῶς ἐνεργοῦσαν οἱ ἡγέτες τοῦ ΚΚΕ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθὼς προχωροῦσε ἡ ἐμπλοκή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Φυσικά τό ἀρχεῖο αὐτό ἀποτελεῖ μία μόνο πηγὴ, κι αὐτή ὄχι πλήρη. Ὡστόσο εἶναι ἓνα σίγουρο στοιχεῖο πού μπορεί νά προφυλάξει ἀπ' τήν ἀερολογία.

Δεύτερο γιατί ἡ δημοσίευση γίνεται ἀπό ἓνα κόμμα, τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, πού προέρχεται ἀπό τό ἱστορικό ΚΚΕ. Καί ἐπειδὴ δέν εἶναι καθόλου συνηθισμένο τό φαινόμενο ὅπου τό ἴδιο τό κόμμα αὐτοαποκαλύπτει, πρέπει νά υπογραμμίσουμε τήν πολιτική σημασία τοῦ ἐγχειρήματος. Κοντά σ' ἄλλα ἀποτελεῖ ἐκδήλωση δημοκρατικοῦ ἤθους καί ἱστορικής εὐθύνης.

Τρίτο γιατί ὁ Φίλιππος Ἡλιού πού εἶχε τήν εὐθύνη τῆς παρουσίας ἀποσπασμάτων μέρους τοῦ ἀρχείου καταφέρει ἓνα δύσκολο ἔργο: Χωρίς νά εἶναι ξένος πρὸς τήν ἱστορία μπορεί καί παίρνει τήν ἀναγκαῖα ἀπόσταση γιά νά δει τό ἀντικείμενό του· χωρίς νά προδίδει τήν ἐπιστημονική ἐγκυρότητα, οἱ ὑπομνηματισμοί, τά συνοδευτικά σχόλια καί οἱ συσχετίσεις πού κάνει μποροῦν νά δοθηθοῦν τόν ἀναγνώστη νά καταλάβει τά πολιτικά προδλήματα, χωρίς ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά νά κλείνει τήν πόρτα

Ἐμφύλιος πόλεμος στήν Ἑλλάδα

Ἀπό τό ἱστορικό ἀρχεῖο τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Ἐπιλογή, ἐπιμέλεια, παρουσίαση, σχόλια ἀπὸ τόν Φίλιππο Ἡλιού. Ἡ δημοσίευση ἀρχισε στίς 2 Δεκ. 1979 στήν ἐφημερίδα ΑΥΓΗ καί συνεχίζεται.

Κάθε χρόνο στίς 29 Αὐγούστου, καί ἀπὸ τό 1949 ἀνελλιπῶς, τό κράτος τῆς Δεξιᾶς γιορτάζει τή συντριβὴ τῶν «συμμοριτοκομμουνιστῶν» στό Γράμμο. Εἶναι ἡ ἀλλαγονεία τῶν νικητῶν πού χωρίς ἔξαρση ἀλλά μέ πάθος πολύ καί μίσος περισσότερο ἀλαλάζουν γιά τή νίκη «τους». Καί κάθε χρόνο οἱ ἀριστεροί θά καταγγέλλουν τίς γιορτές τοῦ μίσους: νισάφι πιά, περασμένα ξεχασμένα, φτάνει ἡ μισαλλοδοξία.

Ἐκεῖνα ὁμως τά περασμένα τῆς περιόδου '45-'49 κάθε ἄλλο παρὰ ξεχασμένα εἶναι. Τριάντα χρόνια μετά, παρὰ τό πλάκωμα πού δέχτηκε ἀπὸ ποικίλους καί ἀντιθετικούς δικαιωτικούς μύθους, παρὰ τήν τρομοκρατία πού καταπίεσε στό ἐπακρο τήν ἱστορική μνήμη, ἡ ἐποχή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἀνθίσταται σθεναρά τόσο στοὺς ἀφελεῖς ἢ ἰδιοτελεῖς ἐξωραϊσμούς καί τίς ἀπλουστεύσεις ὅσο καί στήν ἠθική καί πολιτική κατασπίλωση.

Φυσικά δέν ἦταν δουλειά τῶν νικητῶν καί τοῦ κράτους πού οἰκοδόμησαν πάνω σ' αὐτὰ ἐρείπια τῆς νίκης τους νά ἱστορήσουν καί μάλιστα ἀκριβοδίκαια τόν ἐμφύλιο πόλεμο, αὐτοῖς πού δέν εἶχαν τό σθένος οὔτε τούς ἀντιπάλους τους νά ὀνομάσουν μέ τό πραγματικό τους ὄνομα καί θέλησαν νά τοὺς ἀφήσουν στίς μέλλουσες γενεές ὡς ληστοσυμμοριτες καί κατοικοκλέφτες. Στό ἠθικό καί τό πολιτικό ἀνάστημα τῆς νίκης τους ἀντιστοιχοῦσαν μόνο οἱ γιορτές τοῦ μίσους, ὁ ἀντικομμουνισμός, ἡ ρητορεία καί τά ἄπειρα βολέματα. Σ' αὐτά ἦταν ἀπαράμιλλοι.

Ἄν ὁμως, ὅπως τονίζει ὁ Φίλιππος Ἡλιού, «στὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη θά πρεπε νά ἀνήκει καί τό δικαίωμα νά γνωρίζει τήν ἱστορία του», τήν ἱστορική αὐτογνωσία δέν μπορεί νά μᾶς τήν παραχωρήσουν ἐκεῖνοι πού συντηροῦν τήν κυριαρχία τους μέ τή συσκότιση, τήν κοινωνική πρόληψη καί τήν πλαστο-

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

του προβληματισμού και της έρευνας με οριστικές αποφάνσεις.

Νομίζω ότι για την περίπτωση ισχύει αυτό που έγραφε ο Erik Hobsbawm*: «Ο μόνος τρόπος που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα για να γραφτεί μία δημόσια "έπίσημη" ιστορία οποιασδήποτε οργάνωσης είναι να δοθεί όλο το υλικό σε έναν ή περισσότερους επαγγελματίες ιστορικούς που να διάκεινται αρκετά ευνόικα ώστε να μην κάνουν δουλειά χασάπη και να είναι αρκετά αμερόληπτοι ώστε να μπορούν να ανοίγουν κλειδαμένα ντουλάπια χωρίς τό φόβο μήπως ανακαλύψουν πτώματα...»

*Ας ελπίσουμε ότι τό δημοσίευμα αυτό της ΑΥΓΗΣ δέν περνάει απαρατήρητο· κι ακόμη ότι δέν κατατάχτηκε στά χειμωνιάτικα σήριαλ όπως υπέδειξε αναίσχυντα ο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ τής 9/12/79.

Άγγελος Έλεφάντης

*Erik Hobsbawm, *Οι επαναστάτες*, σελ. 19, εκδ. Πολιτεία, 1975.

Ή Τρέλα

Έκδίδεται από φοιτητές τής Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τεύχ. 1, Οκτώβρης 1979

Σπουδή

Έκδίδεται από φοιτητές τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τεύχ. 1, Δεκέμβριος 1979

Τό περιεχόμενο τής Σπουδής και τής Τρέλας, τό ύφος, οί προσανατολισμοί και ή εμφάνισή τους διαφέρουν ριζικά. Τό ένα αὐτοτοποθετείται στό ρεύμα ἀμφισβήτησης τής ψυχιατρικής ιδεολογίας, τής ψυχιατρικής πρακτικής, ακόμη και τής ψυχιατρικής διδασκαλίας. Τό άλλο ασχολείται μέ τά Γράμματα, τή Λογοτεχνία και τή φιλολογική ἐπιστήμη. Ή Τρέλα μοιάζει νά περιπαίξει και νά σαρκάζει τήν

ψυχιατρική οργάνωση και πρακτική, ἀδιαφορώντας για τή σοβαρότητα και τούς καλούς τρόπους, θεωρώντας ότι «σήμερα επαναστατικό είναι νά λείει κανείς πώς οί «ψυχικά άρρωστοι» δημιουργούνται από τίσ ήδη υπάρχουσες άρρωστημένες διανοητικές σχέσεις». ἀντίθετα ή Σπουδή φτιάχτηκε από ανθρώπους που θέλουν νά πάρουν στά σοβαρά τά ζητήματα τής ἐπιστήμης τους χωρίς νά ἀμφισβητούν μιά καθιερωμένη γνώση. Τό ένα περιποιημένο, λόγιο, τό άλλο ἐπιδεικτικά πρόχειρο.

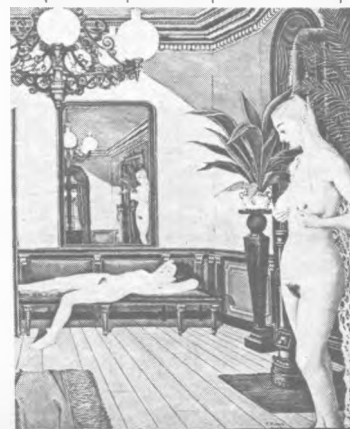
Όμως τό ζήτημα δέν είναι οί ἀρετές ή οί αδυναμίες τών δύο περιοδικών που ο μόνος αρμόδιος νά τίσ κρίνει είναι ο άνθρωπος χωρίς στον οποίο τά ίδια διάλεξαν για νά δράσουν: ο φοιτητικός - πανεπιστημιακός χώρος. Άλλωστε, είναι ολοφάνερο ότι δέν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους. Όμως θεωρήσαμε αναγκαίο νά τά ξεχωρίσουμε από τόν τεράστιο όγκο τυπωμένου χαρτιού που διαθέτουν στά Πανεπιστήμια τόσες και τόσες οργανώσεις, και τά συσχέτισαμε γιατί και τά δύο περιοδικά φτιάχτηκαν από φοιτητές που μέλημά τους δέν ήταν νά προτάξουν τήν κομματική τους αλήθεια. Και τά δύο θέλησαν νά μιλήσουν και νά υπάρξουν στο Πανεπιστήμιο, μέσα στή Σχολή τους, ανάμεσα στους συμφοιτητές τους και νά μιλήσουν για τά αντικείμενα τής ἐπιστημονικής τους ειδικότητας. Νά μιλήσουν γι' αυτό τό ἀπαραβίαστο ως τώρα ταμπού που λέγεται περιεχόμενο σπουδών, τό οποίο καταδικάζεται μέν συλλήβδην ως σκοταδιστικό οὐδέποτε όμως ἀντιμετωπίστηκε στά σοβαρά έξω και πέρα από τήν υποχρεωτική για τόν κάθε φοιτητή σχέση μέ τούς διδάσκοντες που σκοπό έχει τό βαθμό. Μέχρι σήμερα οί πρωτοπόροι φοιτητές μπορεί νά ασχολήθηκαν μέ τή μεγαλύτερη δυνατή σχολαστικότητα π.χ. για τή σοβιετοκινεζική διένεξη αλλά τήν κριτική τών γνώσεων, τών ιδεολογιών και τών διδακτικών πρακτικών που ζούν στο ελληνικό πανεπιστήμιο δέν τήν θεώρησαν δική τους δουλειά. Ίσως γιατί αυτά τά πράγματα θεωρήθηκαν ὑπόθεση τών «καλών και φρόνιμων παιδιών».

Ό ΕΞΑΝΤΑΣ διαμαρτύρεται για τήν κατάσχεση τής «Φιλοσοφίας στο Μπουντουάρ» του Μαρκήσιου ντέ Σάντ και για τόν τρόπο μέ τόν οποίο έγινε: χωρίς κοινοποίηση ἀπόφασης όπως προβλέπει ο νόμος. Άλλά πέρα από τά τυπικά θέλει νά ἐπισημάνει ότι ή σωρεία παρόμοιων ενεργειών τόν τελευταίο καιρό μάς ὑπενθυμίζει τόν κίνδυνο ἐναντία στον οποίο πρέπει ν' ἀντισταθοῦμε, συγγραφείς, εκδότες και ἀναγνωστικό κοινό. Θέλει ἐπίσης νά ἐπισημάνει ότι σκοπός τών «ἐνδιαφερομένων για τά κοινά» δέν είναι ή ἀπαγόρευση και ή καταστολή αλλά ή «γκετοποίηση» κάθε δραστηριότητας που οί κατά καιρούς ὑπεύθυνοι θά θεωρούν ἀνήθικη ή ἐπικίνδυνη. Έτσι οί κινηματογράφοι τής Ομόνοιας μπορούν νά προβάλλουν «πορνό» - και καλά κάνουν - αλλά οί «καλοί» κινηματογράφοι πρέπει νά μείνουν ἀγνοί - όπως και ή ΕΡΤ από τήν οποία ἐπίσης κατάσχεσε ταινία ο εισαγγελέας Φάκος (Τό ΒΗΜΑ, 11/1/80). Τί θά γίνει λοιπόν; Ό Μαρκήσιος ἔμεινε εικοσιπέντε χρόνια φυλακή. Τώρα διαθάζεται ἐλεύθερα σ' ὅλη τήν Εὐρώπη. Άλλά οί ἀρχές μας που ζήλησαν τή δόξα τών Γάλλων προγόνων τους σκέφτηκαν νά τόν ξανατιμωρήσουν συμβολικά ἐπιβάλλοντας πρόστιμα στους εκδότες - και στους ἀναγνώστες, αν τούς κάνουν τόν κόπο νά τούς τσακώσουν. Άς ἀντιδράσουμε! Ζητήστε ἀντίτυπα του ΑΜΦΙ, του Ήλια Πετρόπουλου, του Μαρκήσιου ντε Σάντ από τίσ ἀποθήκες τής Εισαγγελίας Πρωτοδικών.

11/1/1980
ΕΞΑΝΤΑΣ

Εξάντας / Λογοτεχνία

Μαρκήσιος ντε Σάντ
Η φιλοσοφία στο μπουντουάρ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

Όμως τὰ δύο νέα φοιτητικά περιοδικά – όπως και ο *Διάλογος* που έβγαινε πέρυσι από φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης, αλλά μάλλον σταμάτησε – δείχνουν με την παρουσία τους την απουσία ενός τομέα δραστηριότητας τόσο σημαντικού που αν υπήρχε θα ανέβαζε κάπως την πνευματική ζωή στα ΑΕΙ και θα προήγαγε την ποιότητα της πολιτικής διαπάλης.

Ένα παράδειγμα για μίμηση, κυρίως, γιατί δακτυλοδεικτεί τό σκαμνί που οι προοδευτικοί, οι άριστεροί, φοιτητές άφησαν άδειο στη δημοκρατική Άγορά ιδεών όπου μόνο καρεκλορήτορες ρητοτεύουν. Στο κάτω κάτω, υποτίθεται ότι τὰ Πανεπιστήμια είναι χώροι καλλιέργειας και αντιπαράθεσης γνώσεων και ιδεών.

Άγγελος Έλεφάντης

Άδαμάντιος Κοραΐς

Άλληλογραφία

τόμος τρίτος 1810-1816,

Άθήνα, Βιβλιοπωλείον

«Έρμης», 1979.

Ο «Όμιλος Μελέτης του Έλληνικού Διαφωτισμού» στη σειρά «Νέα Έλληνικά Κείμενα» κυκλοφόρησε πρόσφατα τόν τρίτο τόμο της άλληλογραφίας του Α. Κοραΐ. Οι δύο προηγούμενοι τόμοι (Α' και Β') καλύπτουν αντίστοιχα τὰ έτη 1774-1798 και 1799-1809, συντάχθηκαν δέ, όπως και ο τρίτος, με την εκδοτική φροντίδα επιτροπής που αποτελείται από τούς κ.κ. Κ.Θ. Δημαρά, Άλκη Άγγέλου, Αίκατερίνη Κουμαριανού και Έμμανουήλ Φραγκίσκο.

Τὰ γράμματα του Κοραΐ δέν είναι μιά τυπική προσωπική άλληλογραφία. Καθώς ο Κοραΐς είχε για χρόνια την ήγετική θέση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού επικοινωνούσε με τούς κυριότερους εκπρόσωπους της ελληνικής λογισύνης για θέματα

σημαντικά, και οι γραφές του διαβάζονταν από πολλούς, και κυκλοφορούσαν αντιγραμμένες με τό χέρι – ανάγνωσμα προσφιλές για τή θεματική τους, αλλά και για τό ύφος τους. Έτσι ή έκδοσή τους σήμερα (ή πρώτη συνολική, και με τίς απαιτήσεις της φιλολογικής επιστήμης), προσφέρει μιά πλούσια εικόνα των ιδεών εκείνης της εποχής, εποχής που ένα τμήμα της νεοελληνικής κοινωνίας – που ο Κοραΐς τό εκπροσωπούσε με τόν πιο λαμπρό τρόπο – προσπαθούσε να ανατρέψει τὰ δεδομένα και να αποκαταστήσει τίς ελευθερίες στην Έλλάδα.

Ο τρίτος τόμος περιέχει τὰ γράμματα των ετών 1810-1816, συνολικά 255 επιστολές από τίς οποίες οι 204 εκδόθηκαν με βάση

τά αυτόγραφα γράμματα του Κοραΐ. Στίς επιστολές αυτές περιλαμβάνονται και 25 ανέκδοτες που έχουν συγκεντρωθεί από διάφορα ελληνικά και ξένα αρχεία. Από τίς 255 επιστολές οι 213 είναι γράμματα του Κοραΐ προς 35 Έλληνες και ξένους αποδέκτες. Τὰ υπόλοιπα 42 έχουν αποδέκτη τόν Κοραΐ. Οι άλληλογράφοι ανήκουν τόσο στους κύκλους των λογίων φιλολόγων και φιλελλήνων της Ευρώπης όσο και στους Έλληνες λόγιους και εμπόρους που επικοινωνούσαν τακτικά με τόν σοφό «γέροντα» του Παρισιού.

Ολόκληρο τό έργο της Άλληλογραφίας, όταν θα τελειώσει, θα περιλαμβάνει έξι τόμους, καθώς και σχόλια, συνολικά ευρετήρια κ.λ.π.

Μ.Α.

Γιαννούλη Χαλεπά, περίοδος ΙΙΙ

επιμέλεια Περ. Ίερεμιάδη, Άθήνα 1979

Ότι ο Γιαννούλης Χαλεπάς είναι μεγάλος γλύπτης μοιάζει κοινός τόπος: δέν θα θρεθεί κανείς να διαφωνήσει με τή διαπίστωση, κανείς που να μην νενύσει ζωηρά και έπιδοκιμαστικά. Όμως οι κοινοί τόποι είναι κάποτε και τόποι κενοί, ασύχναστες έρημιές. Κανείς δέν φοιτά σ' αυτούς. Έτσι που να μπορούμε ακόμη και σήμερα να ισχυριστούμε ότι ο Χαλεπάς δέν έχει στην παιδεία μας τό μερίδιο που του αντιστοιχεί· ότι δηλαδή δέν έχει μπει στην παιδεία μας – και όχι στην «παράδοσή» μας – με τόν τρόπο που τό έργο άλλων καλλιτεχνών, που τούς έλαχε να συμπορευτούν ή και να ζυμωθούν με γενικότερα καλλιτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα, έχει πιά διαμορφώσει κριτήρια, προτιμήσεις, ευαι-

σθησίες και αισθητικές ιδεολογίες.

Ο Χαλεπάς, όσο μεγάλος γλύπτης κι αν υπήρξε, ανήκει στίς περιπτώσεις εκείνες καλλιτεχνικού έργου που μνημειώθηκε, έγινε μουσειακό, προτού προλάβει να δράσει, ως πρόβλημα και ως ένανσμα, προτού συγχρωτισθεί κι αναμετρηθεί με τίς σύγχρονές του πλαστικές αντιλήψεις, τίς ελληνικές και τίς ξένες. Την εποχή της μεγάλης του δόξας, όταν τόν ανακαλύπτουν ξεχασμένο στον Πύργο της Τήνου να βόσκει γίδια και ύστερα (μετά τό θάνατο της μητέρας του, στό 1918) να παθαίνεται με τόν πηλό· κι όταν αργότερα, μετά τό 1930, στην Άθήνα, στό σπίτι της ανιψιάς του, μαζεύονται να δούν τόν άλλόκοτο γέροντα που γύρισε από τήν άφωνία και τήν τρέλα για να έγκα-

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

ταστήσει στο κέντρο της μεσοπολεμικής «ελληνικότητας» των Αθηνών το αινιγματικό του έργαστήριο, πολλοί τον αγάπησαν και τον εξύμνησαν, λίγοι ωστόσο κατανόησαν τον πρωτοποριακό χαρακτήρα της γλυπτικής του. Έτσι ο Χαλεπᾶς δὲν μοιάζει νά προβληματίσει τους φυσικούς αποδέκτες της πλαστικής του σύλληψης, τους Έλληνες γλύπτες της εποχής του· παρέμεινε, και ὄχι μόνο για τὸ «πλατὺ κοινό», ὁ δημιουργὸς τῆς «Κοιμωμένης». Καί δὲν θά πρέπει νά φορτώσουμε ψόγους ἀπὲς τὴ διαπίστωση, Ἐπιμένο ἦταν, ἢ μοιάζει ἐκ τῶν ὑστέρων, νά γίνον κάπως ἔτσι τὰ πράγματα. Ἀπὸ κάποιες συμπώσεις πού δίκαια θά λέγαμε εἰρωνικές, τὸ καινούριο ἔργο τοῦ Χαλεπᾶ, τὸ τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν κλασικισμό τῆς 1ης του περιόδου (1876-1878), τέθηκε εὐθύς ἐξαρχῆς «ἐκτός συναγωνισμού». Καί τὴν υπέβραση αὐτὴ τὴ στοιχειώνει καί τὴν επισφραγίζει ἡ μοναξιά τοῦ ἴδιου τοῦ Χαλεπᾶ, ἔτσι ὥστε ἡ ριζοσπαστικὴ αὐτὴ δημιουργία νά συντελεῖται σὲ συνθήκες καλλιτεχνικῆς ἀπομόνωσης, μακριά ἀπὸ τοὺς ὁμότεχούς του, πού εἶχαν ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπὸ ἄλλους δρόμους, μὲ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις καί σὲ ἄλλες μαθητείες.

Ὅσο ὅμως δὲν χωρεῖ ἡ μορφὴ, ἡ ἀναδρομικὴ καταγγελία, ἄλλο τόσο χρειάζεται ὁ θαυμασμός για ὅσους κατανόησαν τὸ ἀνεπανάληπτο αὐτὸ φαινόμενο καί τὸ ὑπηρετήσαν. Καί πρῶτον ἀπ' ὅλους ἐννοῶ ἐδῶ τὸν Στρατὴ Δούκα. Καί ὁ θαυμασμός θά πρέπει νά παραμείνει ἀμείωτος, ἀκόμη καί σήμερα – ἰδιαίτερα σήμερα – πού ὁ Χαλεπᾶς ἔχει πιά καταστῆ μουνσειακός, για ὅσους στή δική τους ζωὴ καί μὲ δική τους ἐργασία ζυγίζουν τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Χαλεπᾶς εἶναι μεγάλος γλύπτης, ὁ μεγαλύτερος, φαίνεται, πού γνωρίσαμε ἐδῶ στήν Ἑλλάδα (καί ἴσως ἀκόμη μεγαλύτερος), για ὅσους δηλαδή γεμίζουν τὸν κοινὸ τόπο μὲ ἔργα καί ἡμέρες, ἐπικαιροποιώντας ἔτσι καί ἐπαναφορτίζοντας τὴν αἰσθητικὴ σημασία τοῦ Χαλεπᾶ. Σ' αὐτὲς τὶς περι-

πτώσεις ἡ μεγαλοσύνη τοῦ Χαλεπᾶ δὲν εἶναι πιά αὐτονόητη: γίνεται ζήτημα καί γόνιμο ἐρέθισμα.

Καί σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, νομίζω, συγκαταλέγεται ἡ πρόσφατη ἐκδοση μὲ γλυπτὰ τῆς 3ης περιόδου (1930 – 1938) τοῦ Χαλεπᾶ, πού ἐπιμελήθηκε καί ἐξέδωσε ὁ Περικλῆς Ἱερεμιάδης. Ἀφήνουμε κατὰ μέρος προβλήματα ὅπως τὸ τί τελικά σημαίνει τρίτη περίοδος (πού θά πρέπει νά ἀπασχολήσουν τοὺς πῶ εἰδικούς). Σημειώνουμε ἀπλῶς ὅτι, ἐδῶ, τὸ αὐτονόητο πού λέγαμε στήν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ σημειώματος προσπεράστηκε ἀπὸ μιά πραγματικὰ ἄσφογη ἐκδοση, ὅτι ὁ αὐτονόητος τρόπος παρουσίας γλυπτῶν παραμερίστηκε ἀπὸ μιά πρωτότυπη ἰδέα: Τυπωμένα σὲ δύο ἀπαλούς τόνους σέπια, χωρὶς φόντο ἀλλὰ μόνον τοὺς στή σελίδα, τὰ γύψινα γλυπτὰ τοῦ Χαλεπᾶ τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὶς σκληρὲς ἐναλλαγὲς φωτός καί σκιάς πού ὁ τεχνητός καί συνήθως ἄστοχος φωτισμός φορτῶνει στὶς ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες, για νά ἀποδοθεῖ καλύτερα, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ συνολικὴ τους σύνθεση. Ἔτσι, χωρὶς – πιστεύω – νά προδίδεται ἡ πλαστικὴ τους διάσταση, ἀναδεικνύεται ἡ ἀνάγλυψη, σχεδόν ζωγραφικὴ, ποιότητα τῶν τελευταίων γλυπτῶν τοῦ Χαλεπᾶ. (Στὸν Θωμᾶ Θωμόπουλο, ὅταν κάποτε τὸν ρώτησε γιατί δὲν

βαθαίνει τὶς πτυχώσεις του, παρατήρησε: «Θωμᾶ, ὄχι πιά τρύπες»). Πρόκειται για μιά ἐκδοτικὴ σύλληψη φτιαγμένη ἀκριβῶς για νά ὑπηρετήσῃ πῶ σωστὰ τὴν ἰδιαίτερότητα τῶν γλυπτῶν τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Χαλεπᾶ.

Στὴν ἐκδοση προτάσσεται ἕνα σύντομο, ὁμορφο καί πραγματικὰ συγκινητικὸ κείμενο τοῦ Πικιώνη για τὸν Χαλεπᾶ. Ἡ ἐπιλογή, τουλάχιστον στήν ἱστορικὴ τῆς διάσταση, εἶναι εὐστοχη. Ὁ Πικιώνης ὑπῆρξε πράγματι ἀπὸ τοὺς λίγους ἐκείνους πού εἰσέδυσαν στὴ ρηξικέλευθη σημασία τῶν τελευταίων γλυπτῶν τοῦ Χαλεπᾶ καί πού ἐφτιαξαν λόγο ἀπ' ὅ,τι προσπάθησαν ἢ κατόρθωσαν νά δοῦν. Μόνον πού, σήμερα, ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἀφήνει κάποιον περιθώριον ἀμφιβολίας ἢ ἐπιφύλαξης, πού ἢ ἔστω ὑπαινικτικὴ διατύπωσή τους ἐπιπλέον νά μὴν ἐκληφθεῖ ὡς παραξενιά. Ἡ ἀμφιβολία, πού δὲν ἀφορᾶ τὴν ἐκδοση καθαυτὴ, ἀναφέρεται σὲ κατὰ πόσον μπορεῖ σήμερα ὁ Πικιώνης νά μιλήσῃ ἐκ μέρους μας· εἰάν δηλαδή ὁ δικός μας, σημερινός λόγος για τὸν Χαλεπᾶ, ὅποιος καί νά 'ναι, μπορεῖ, – ἢ πρέπει – νά χωρέσῃ τὴν κουβέντα (τὸ σύστημα) τοῦ Πικιώνη. Κι ἂν πράγματι σὲ κάποιες περιπτώσεις τὴ χωράει, τότε θά πρέπει ἴσως νά ἀναρωτηθοῦμε κατὰ πόσον χωράει ἐμᾶς.

Διονύσης Καψάλης

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΜΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑ

ΚΕΔΡΟΣ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

Ο νεοελληνικός λόγος στό σύγχρονο ελληνικό σχολείο

Δυό νέα σχολικά βιβλία, τὰ *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, πού έχουν εισαχθεί στην Α' και τή Β' τάξη του Γυμνασίου, απέσπασαν και δέν παύουν νά αποσπούν πολλά κολακευτικά σχόλια, όπως και νά δέχονται μερικές δριμύτατες επιθέσεις. Τό νά προσθέσουμε έναν ακόμη έπαινο στην αξιόλογη αυτή προσφορά πρὸς τὰ ελληνοπούλα δέν έχει τόση σημασία όσο έχει τό ν' απομονώσουμε μίαν από τις κυριότερες κατηγορίες, πού εκτοξεύονται εναντίον αυτών των βιβλίων, και νά τήν εξετάσουμε μέ νηφάλια διάθεση. Μιά τέτοια κατηγορία είναι ὅτι στὰ *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* υποτιμάται ἡ παράδοση και προβάλλονται λογοτέχνες σύγχρονοι, πού τό ἔργο τους δέν έχει ακόμα καθιερωθεί στή συνείδηση του ελληνικού λαού, αλλά διακρίνεται γιά τις ἀριστερές ιδέες των συγγραφέων αυτών. Ἐμεῖς λοιπόν, αφήνοντας κατά μέρος τόν πολιτικό παράγοντα, πού από τή φύση του νοθεύει τὰ παιδαγωγικά προβλήματα, υποστηρίζουμε ἀκριβώς τό αντίθετο: ὅτι τ' ἀνθολογού-

μενα κείμενα είναι στόν μεγαλύτερο ὄγκο τους παραδοσιακά, σε ἀρκετές δέ περιπτώσεις σε τέτοιο βαθμό, πού ὁ σύγχρονος μαθητής δέν έχει τίς κατάλληλες ἐμπειρίες, πού θά διευκόλυναν νά μπει στήν ὑφή και τό πνεῦμα, τό ὁποῖο τὰ κείμενα αὐτά εκπροσωποῦν. Ἐνῶ δηλαδή ἡ νεοελληνική κοινωνία ἐξελίσσεται ραγδαία ἀπό γεωργική και κτηνοτροφική σε ἀστική και τεχνοκρατούμενη, τ' ἀνθολογούμενα ἔργα ἀναφέρονται ἐπίμονα σε χωριουδάκια, γαϊδουράκια, φίδια, σαῦρες, πουλάκια, χωριά, μαντριά, ἐρημοκλήσια, δάρκες, μαστορόπουλα, σπηλιές κ.τ.δ. Παράλληλα θά παρατηρήσει κανείς ἕνα σωρό ἱστορίες ἀπό τούς ἀγῶνες του ἔθνους, δημοτικά τραγούδια και πολλά ἄλλα ντοκουμέντα του ἑλληνικού βίου παρμένα ἀπό παλιότερους συγγραφείς ἢ και νεότερους, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀναφέρονται περισσότερο στό παρελθόν και λιγότερο στό παρόν. Καί φυσικά θά ἦταν παράλογο, ἀν ὑποστήριζε κανένας ὅτι αὐτά ὅλα δέν ἀποτελοῦν πολύτιμη ἐθνική παρακαταθήκη και πώς οἱ νέοι μας δέν θά ἔπρεπε νά ἀνατρέφονται και νά γαλουχοῦνται καθημερινά μ' αὐτά. Ὅμως ὄχι μόνο μ' αὐτά. Ἐδῶ είναι οἱ ἀντιρροήσεις μας. Ἄς ἐξηγήσουμε τί ἐννοοῦμε.

Σ' ἕνα μάθημα πού τιτλοφορεῖται «Νέα Ἑλληνική Γραμματεία» ὁ παλμός τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ζωῆς δέν μπορεῖ οὔτε νά παρουσιάζεται σάν ἐξαίρεση οὔτε ν' ἀπουσιάζει ὁλότελα. Ἡ Ἑλλάδα του 1979 δέν εἶναι οὔτε τό φτωχό κρατίδιο του 1880 οὔτε ἡ ταπεινωμένη χώρα του μεσοπολέμου, πού τή μάλιστα ἡ ἐλονοσία. Ἡ χώρα μας ξεπέζεψε πιά ἀπό τὰ γαϊδουράκια και μέ γοργό ρυθμό προχωρεῖ πρὸς τήν οικονομική ἀνάπτυξη και τήν τεχνολογική τῆς πρόοδο. Οἱ μεγάλες βιομηχανικές μονάδες πού δέν παύουν νά ἰδρύονται, τὰ ὑδατοφράγματα πού ὑψώνονται ἐπιβλητικά, τὰ ναυπηγεῖα, ὁ ἐκσυγχρονισμός του ὁδικου δικτύου και τόσα ἄλλα ἔργα, μεγάλα και μικρά, πού ἔχουν ἤδη περατωθεῖ, ἔχουν ἀλλάξει τή μορφή τῆς χώρας μας και τό ρυθμό τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς.

Κι ἂν ὀγοῦμε ἀπό τή χώρα μας, πύραυλοι διασχίζουν τούς αἰθέρες, ἀποστάσεις ἐκμηδενίζονται μέ ὑπερηχητικές ταχύτητες, δορυφόροι εκτοξεύονται, ἐνῶ σε κάθε μας βῆμα θά συναντήσουμε τόν αὐτοματισμό. Ὁ ἄνθρωπος σε ὅλο τό μεγαλεῖο και τή δόξα του!

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως τὰ ἀγαθὰ αὐτά του πολιτισμοῦ δημιουργοῦν ὅλο και περισσότερα προβλήματα στο σύγχρονο ἄνθρωπο. Ρυπαίνονται οἱ θάλασσες, ρυπαίνεται ἡ ἀτμόσφαιρα, μολύνεται τό περιβάλλον, καταστρέφεται ὁ ἐνάλιος πλοῦτος, κινδυνεύει ἡ χλωρίδα και ἡ πανίδα. Στό μεταξύ τό κύμα τῆς ἀστυφιλίας φαίνεται νά εἶναι ἀσυγκράτητο και ἡ ἐρήμωση τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας ἀναπόφευκτη. Στενάζουν οἱ ἄνθρωποι των πόλεων μέσα στο συνωστισμό τους και δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού τρέχοντας ν' ἀναπνεύσουν λίγο καθαρό ἀέρα πέφτουν θύματα τροχαίων ἀτυχημάτων. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος σ' ὅλη τήν τραγικότητά του!

Και προκύπτει τό ἐρώτημα: Πόσα ἀπό τὰ ἐπιτεύγματα και πόσα ἀπό τὰ προβλήματα του σημερινῦ ἀνθρώπου προβάλλονται στὰ Ἀνθολογία Νεοελληνι-

και γραμματα γυριζω • και γραμμα

κής Λογοτεχνίας, για τα όποια μιλούμε; Άραγε δεν εμπνέονται οι σύγχρονοι λογοτέχνες και από τα θέματα αυτά ή οι ανθολόγοι δεν πήραν γραμμή να έρευνήσουν και προς την κατεύθυνση των μεγάλων πνευματικών και υλικών κατακτήσεων, καθώς και των ανησυχιών του σύγχρονου ανθρώπου, ανθολογώντας κείμενα με τέτοιο περιεχόμενο; Άλλά θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς: Μέ αυτά τα θέματα καταπιάνονται οι μαθητές σε άλλα μαθήματα, όπως είναι η Φυσική, η Χημεία, η Βιολογία, η Υγιεινή κ.λπ. Όμως, για να πάρουμε ένα παράδειγμα, αλλιώς συγκινεί τον άνθρωπο ή μόλυνση του περιβάλλοντος ή η προβολή ενός μεγάλου τεχνικού έργου, όπως την παρουσιάζει ένας λογοτέχνης, και αλλιώς, όταν την περιγράφει ένας άλλος συγγραφέας, πού δεν διαθέτει αυτό τό талант. Από τα νέα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας λοιπόν δεν θα έπρεπε να λείπουν σύγχρονοι συγγραφείς, πού να καταπιάνονται με σύγχρονα θέματα, γύρω από την επιστήμη, την τεχνολογία, την κοινωνιολογία κ.λπ. Αν αυτό συνέβαινε τό κέρδος θα ήταν διπλό. Ένώ οι μαθητές θ' αποκοτούσαν περισσότερη αυτοπεποίθηση για τις τεχνολογικές προόδους της πατρίδας τους, θα έπαιρναν στα σοβαρά και την υποχρέωσή τους να μην πέσουν θύματα των προόδων αυτών. Και πάλι όμως θα μπορούσε ν' αντιπαρατηρήσει κανείς – και βάσιμα ίσως – πώς δεν υπάρχουν κείμενα του είδους πού προτείνουμε κατάλληλα για ανθολόγηση. Άλλ' αυτό δεν είναι άπαραίτητο. Θα λέγαμε μάλιστα πώς, όσον αφορά την περιοχή πού μ'ασασχολεϊ, θα ήταν προτιμότερο τ' ανθολογούμενα έργα να είναι κείμενα απλοελληνικού λόγου, απαλλαγμένα από τον γνώριμο εκείνο φόρτο λογοτεχνικών στοιχείων, εφόσον π.χ. θα έπρόκειτο για την παρουσίαση ενός μεγάλου τεχνικού έργου, την προβολή μιας εξαιρετικής εφευρέσεως (π.χ. computer), την περιγραφή ενός διαστημοπλοίου, τή μόλυνση του περιβάλλοντος κ.ο.κ.

Άς θυμηθούμε και τούτο: πώς τό μάθημα για τό όποιο ενδιαφερόμαστε εδώ τιτλοφορείται επίσημως «Νέα Έλληνική Γραμματεία». Αυτό σημαίνει πώς δεν είναι μόνο ό λογοτεχνικός λόγος πού έχει τό copyright να μπαίνει στα ανθολόγια, αλλά και κάθε άλλο αξιόλογο κείμενο απλοελληνικού λόγου μπορεί και θα έπρεπε να είναι ευπρόσδεκτο στα ανθολόγια αυτά, πού θεραπεύουν τό μάθημα τής Νεοελληνικής Γραμματείας. Άς λάβουμε άλλωστε υπόψη μας πώς τό μάθημα των Νέων Έλληνικών έχει κύριο στόχο του όχι να εκκολάπτει λογοτέχνες, αλλά να καλλιεργεί εσωτερικά τό άτομο και από εκεί και πέρα να τού διαμορφώνει τό γλωσσικό όργανο έτσι πού να εκφράζεται σωστά τόσο στον προφορικό όσο και στο γραπτό λόγο. Τά γνήσια λογοτεχνικά κείμενα υπηρετούν βέβαια και τούς δύο αυτούς στόχους αρκετά καλά. Όμως ό λόγος του λογοτέχνη είναι λόγος μεταφορικός σε μεγάλη αναλογία, πράγμα πού σημαίνει ότι, όταν προσφέρεται σε πάρα πολύ μεγάλες δόσεις, παρασύρει τό νέο άνθρωπο στή διαμόρφωση ενός πιθανίζοντος, γλωσσικού ύφους άν τό άτομο αυτό στερείται λογοτεχνικής φλέβας. Άλλά και άν

άκόμα είναι προικισμένο με τή φλέβα αυτή, αυτό δεν σημαίνει πώς είναι όρθό να τήν «ανοίγει» για ψύλλου πήδημα, άς πούμε δηλαδή όταν κάθεται να συντάξει ένα υπηρεσιακό έγγραφο. Ό νοσηρός λογοτεχνισμός – τό γνωρίζουν όλοι όσοι έχουν κάποια οικειότητα με τις μαθητικές εκθέσεις ιδεών – είναι μία από τις σοβαρότερες «ασθένειες», από τις όποιες πάσχουν

Στέφανου Σαράφη

Μετά τή Βάρκιζα

Επικαιρότητα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ
Άσκληπιού 1 τηλ. 3636083 - 3607382

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

πολλά κείμενα νεοελληνικού λόγου. "Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό τούς ωραίους στίχους του Σεφέρη:

*Δέν θέλω τίποτε άλλο παρά νά μιλήσω απλά
νά μου δοθεί έτούτη ή χάρη.*

*Γιατί και τό τραγούδι τό φορτώσαμε με τρσες
μουσικές,*

πού σιγά-σιγά θουλιάζει.

Μήπως λοιπόν θά ήταν προτιμότερο, αντί νά τροφοδοτούμε τό γλωσσικό αίσθημα τών μαθητών αποκλειστικά με τό μεταφορικό και γεμάτο στολίδια λόγο τών λογοτεχνών, νά τούς άσκούμε και άνω σέ κείμενα άπλοελληνικού ή εκλαϊκευμένου έπιστημονικού λόγου, βοηθώντας τους παράλληλα νά συνειδητοποιήσουν τή διαφορά μεταξύ λογοτεχνικού και μή λογοτεχνικού ύφους; Πιστεύουμε ότι ο συνδυασμός αυτός, άν γινόνταν με έπιτυχία, θά βοηθούσε τό νέο άτομο και έσωτερικά νά καλλιεργηθεί και νά διαμορφώσει ένα προσωπικό γλωσσικό ύφος, πού νά τόν βγάλει «άσπροπρόσωπο» τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην επαγγελματική του καριέρα, όποια κι άν θά είναι αυτή.

Και πάλι όμως θά μπορούσε κανείς νά προβάλει τήν αντίρρηση: Τό προσωπικό ύφος πού προτείνετε διαμορφώνεται υπό τήν επίδραση του καθημερινού λόγου, τών μή λογοτεχνικών μαθημάτων (μαθηματικών, φυσικής, γεωγραφίας, ιστορίας κ.λπ.) καθώς και τών ελεύθερων άναγνωσμάτων πού δέν είναι λογοτεχνικά. "Ας διατηρήσουμε λοιπόν τήν αὐτοτέλεια του μαθήματος τών Νέων Έλληνικών κι άς μή τό νοθεύουμε με μή λογοτεχνικά κείμενα. "Ορθή κατ' άρχήν ή παρατήρηση. "Αλλ' άς μή λησμονούμε παράλληλα ότι ο ύπ' αριθμόν ένας υπεύθυνος και αρμόδιος νά διδάξει τή γλώσσα και τή λογοτεχνία είναι ο φιλόλογος. Δέν μπορούμε λοιπόν νά του άφαιρέσουμε αυτό τό δικαίωμα και ούτε πρέπει άλλωστε. "Επειτα ποιός τό άποκλείει ένα καλογραμμένο έπιστημονικό ή και δημοσιογραφικό άκόμα κείμενο νά μήν είναι και λίγο ή πολύ λογοτεχνικό;

"Αλλά τό πρόβλημα πού εξετάζουμε έχει και μίαν άλλη πλευρά, όχι λιγότερο σοβαρή. "Ο καθηγητής κ. Κακριδής (υιός) σέ παλαιότερο άρθρο του στο *Βήμα*, κρίνοντας τά *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκφράζει τό παράπονο πώς δέν αντιπροσωπεύεται σ' αυτά ο έρωτικός λόγος. Δέν κρίνουμε τήν παράλειψη πού έντοπίζει ο κ. καθηγητής. Γενικά όμως ή υπερβολική και εξακολουθητική τροφοδότηση του συναισθήματος πού τό κρατεί σέ μόνιμη διέγερση δέν φαίνεται νά κάνει καλό. Η παρατήρηση για τή συγκεκριμένη περίπτωση δέν είναι του γράφοντος. "Ανήκει στον κ. Κ.Π. Χάρη, ο όποιος τή διατυλώνει στη διατριβή του πού συνέγραψε στο Πανεπιστήμιο του Edinburgh. "Εκεί παρατηρεί ο στοχαστικός έρευνητής ότι τά σχολικά άναλυτικά προγράμματα στην Έλλάδα με μίαν άλυσίδα «άνθρωποπλαστικών» μαθημάτων δέν χάνουν ευκαιρία πού νά μή διεγείρουν τό συναίσθημα του εκ φύσεως άψίκορου ελληνικού χαρακτήρα. "Αποτέλεσμα και συνέπεια οί φανατισμοί, ή έξαρση τών παθών, ή έριστικότητα, ή έλλειψη ψυχραιμίας, οί εύκολες άπογοητεύσεις, ή άπουσία τής

ρεαλιστικής αντιμετώπισης τής πραγματικότητας. "Ιδού λοιπόν ένας άκόμη λόγος, για τόν όποιο επιβάλλεται ή προσγείωση του ελληνικού σχολείου από τά ύψη τής καλολογίας στην πεζή ώριμότητα του καθημερινού λόγου, στόχο τόν όποιο θά μπορούσε νά υπηρετήσει όχι μόνο τό μάθημα τής νεοελληνικής γραμματείας αλλά και τό μάθημα τής εκθέσεως, όπως και κάθε άλλη προφορική ή γραπτή άσκηση.

"Όσον άφορά ειδικά τήν πρώτη, ύστερ' από όσα ύποστηρίξαμε πίο άνω - όχι άβάσιμα πιστεύουμε - στα "Ανθολόγια πού υπηρετούν τό μάθημα αυτό θά ταιρίαζε ίσως καλύτερα ο τίτλος *Κείμενα Νεοελληνικού Λόγου* αντί του ήδη υιοθετηθέντος *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. "Από τήν άποψη αυτή εκείνος ο τίτλος, *Νεοελληνικά "Αναγνώσματα*, πού τόσο κατηγορήθηκε, ήταν ίσως κακόζηλος, φαίνεται όμως νά παρείχε μεγαλύτερη εύχέρεια στον άνθολόγο για τήν επιλογή κειμένων ειλημμένων όχι αποκλειστικά από τήν περιοχή τής λογοτεχνίας αλλά και από άλλες πηγές του νεοελληνικού λόγου.

Μάριος Παμφιώτης

Κυκλοφορεί

Κωστής Μοσχάφ

ΔΟΚΙΜΙΑ

Δομές και πράξη στην ελληνική ιστορία

Τά σχήματα τής ιδεολογίας
στην Έλλάδα

"Ενάντια στο θετικισμό
και τόν οικονομισμό

"Η συνάντηση με τό καθόλου

ΕΞΑΝΤΑΣ

και γραμματια ζωριζω • και γραμμα

Τό σπίτι του λαού:
οικοδομική εξόρμηση του ΚΚΕ

Ἐφορμή γιά τό σημείωμα τοῦτο, ἦταν ἡ τελευταία ἀφίσα τοῦ ΚΚΕ, πού σέ εἰρηνική συνύπαρξη μέ «τούς ἐξυπνοὺς πού ὀδηγοῦν Ρενώ 5», «τά ὁμόλογα ΕΤΒΑ», «τήν τηλεόραση πού ἔκλεψε τά χρώματα γιά σᾶς», τό «λευκό τοῦ Ρόλ» καί δέ συμμαζεῦεται, πρόσθεσε μίαν ἀκόμη νότα στό πανηγυριώτικο ἀλαούμ τῶν Χριστουγέννων.

Τήν καλλιτεχνική ἔκφραση τοῦ ἐνλόγω κόμματος τήν ἔχουμε βέβαια κι ἄλλες φορές παρακολουθήσει, πότε στά ροδοκόκκινα πρόσωπα – τά γεμάτα φυσική καί ψυχική ὑγεία – τῶν νέων πού προσκαλοῦν στά φεστιβάλ τῆς ΚΝΕ, πότε στίς ὑπερμεγέθεις ταμπέλες μέ τούς στιβαροὺς ἐργάτες πού κοσμοῦν τούς ἐξώστες συνοικιακῶν κομματικῶν γραφείων, πότε στά πάνω τῶν κατά περίπτωση συγκεντρώσεων – ἐπιδείξεων δύναμης. Μέ τό σφυροδρέπανο σ' ὅλα τά χρώματα καί μεγέθη. Σ' ὅλες τίς τεχνοτροπίες.

Δέν εἶναι ἄσκοπο παρ' ὅλα αὐτά νά σημειώσουμε ὅτι, τούτη τή φορά, τό ΚΚΕ ξεπέρασε καί τόν ἑαυτό του καί τίς προσδοκίες μας.

Στόχος τῆς ἀφίσας εἶναι νά ἐνημερωθεῖ ὁ ἑλληνικός λαός γιά τήν πρόθεση τοῦ ΚΚΕ, νά ἀποκτήσει ἰδιόκτητα γραφεῖα. «Γιά νά χτίσουμε τά γραφεῖα τοῦ Κόμματος», μέ μεγάλα, κατάμαυρα γράμματα, πάνω στό ὄραμα αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν γραφείων, πού ἀχνοδιαγράφονται στό βάθος τῆς ἀφίσας, πάνω δηλαδή στό σφυροδρεπανικῆς κάτοψης μέγαρο πού δεσπόζει στόν καταγάλανο, ἀνέφελο οὐρανό τῆς Ἑλλάδας. Οἰκονομική δηλαδή ἐξόρμηση, οἰκοδομικοῦ χαρακτήρα, μέ ἔντονες καλλιτεχνικές ἀνησυχίες.

Καί βέβαια, δέν εἶναι πρόβλημά μου τούτη τή στιγμή ἡ κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἐξορμήσεων κάποιων κομμάτων. Ἄκόμη κι ὅταν αὐτές, μέ τή φορτικότητα πού γίνονται, δημιουργοῦν οἶκτο, δύσφορία μέχρι ἀκόμη καί ἀγανάκτηση. Οὔτε θά μέ ἀπασχολήσουν οἱ ποικίλες – ἀπό θλιβερές ὡς κακόγουστες – ἐκδηλώσεις στίς ὁποῖες μεταφράζεται ἡ ἀγωνία κάλυψης τῶν πλάνων τῶν διάφορων κομματικῶν ὁργανώσεων: χοροί, συνεστιάσεις, λαχνοί μέ πλοῦσια δῶρα, κάθε εἶδους τέλος πάντων θεωρυδῶδεις ἢ μή δραστηριότητες πού ὅμως, στό κάτω κάτω, περιορίζονται στό χῶρο κάποιας ταβέρνας καί συνοδεύονται ἀπό ἐκτελέσεις ἀντάρτικων τραγουδιῶν καί ὑψωμένες, σφιχτές γροθιές πού προσφέρουν ἐπιπλέον καί μιά ἐκτόνωση.

Στήν περίπτωση ὅμως τῆς οἰκονομικῆς ἐξόρμησης τοῦ ΚΚΕ, καί τοῦ συγκεκριμένου τρόπου μέ τόν ὁποῖο αὐτή ἐκφράζεται καί προβάλλεται, ἐκεῖνο πού πραγματικά δημιουργεῖ ἀνησυχίες, εἶναι ἡ κραυγαλέα ὑπενθύμιση τοῦ ἀπόλυτα μυθικοῦ – ἀπολιτικοῦ λόγου τοῦ κόμματος αὐτοῦ. Οὔτε λίγο οὔτε πολύ, βρισκόμαστε μπροστά στήν πιό ἔντονη ἀναβίωση ἐνός σοσιαλιστικοῦ ρεα-

και γραμματα γουριζω ●

λισμού της εποχής του '32. Μέ τα παλάτια των Σοβιέτ της σταλινικής εποχής, νά αγωνίζονται με φανατισμό νά διατηρήσουν τή μεταφυσική των συμβόλων, νά μεταφράσουν τήν άπολιτική έκφραση σέ χρωματική άρμονία. Τά παλάτια εκείνα, πού διέκοψαν βίαια τήν άναζήτηση και τόν προβληματισμό των χρόνων του '20, αντίστοιχοῦσαν σ' ένα σοσιαλισμό πολύ διαφορετικό από εκείνο των άρχικών, επαναστατικών δραματισμών. Συνόδευαν τό σταλινικό ολοκληρωτισμό, πού στό όνομα κάποιας στενής ένότητας της ιδεολογικής έκφρασης μέ τήν αλήθεια της καλλιτεχνικής έκφρασης, κατάργησε στήν οὐσία τήν πολιτικοποίηση, μετατοπίζοντας τό πολιτικό αντικείμενο σέ διαφόρων ειδών κομματικούς άκτιβισμούς. Γιατί βέβαια ή πραγματικά επαναστατική έκφραση, ήταν από κάποια περίοδο και μετά περιττή. «Τόσο ή σοβιετική κοινωνία του '30, όσο και ή σύγχρονη σοβιετική κοινωνία, δέν έχει στήν κυριολεξία τί νά τήν κάνει, μία άρχιτεκτονική, μία τέχνη, μία καλλιτεχνική τέλος πάντων έκφραση πού ξεπήδησε από τά άπομακρυσμένα πιά ιδανικά των χρόνων του '20» σημειώνει ό 'Ανατόλ Κόπ στό βιβλίο του *Πόλη και επανάσταση*.

“Ας μήν άνησυχούμε. Στήν Ελλάδα, σήμερα, τήν υπόθεση αυτής της κατακόρυφης πτώσης της επαναστατικής έκφρασης, τήν έχει στά χέρια του τό ΚΚΕ, πού έκτός από τά γραφεία του κόμματος, οίκοδομεί σταθερά και συστηματικά τή βάση του, γαλουχώντας την μέ τόν άπολιτικό λόγο της φτηνής συνθηματολογίας, αίχμαλωτίζοντας την στήν παγίδα της γενικολογίας και της θεωρητικολογίας, τροφοδοτώντας την μέ κάθε είδους έργατισμούς, αντιδιανοουμενισμούς και επαναστατικοφανή πυροτεχνήματα. Άποστερώντας της τελικά τό δικαίωμα στήν πολιτική και διακοσμώντας την μέ στολίδια πλαστογραφημένου διάλογου.

Δέν είναι επομένως μόνο ή δημόσια προσβολή της στοιχειώδους καλαισθησίας του Έλληνα πού πλήττεται αυτή τή στιγμή μέ τόν ουρανοξύστη του λαού. Έτούτη ή καινούρια πρόκληση δένεται στενά μέ τήν πολιτική συμπεριφορά των μελών του ΚΚΕ. Συμπεριφορά πού μεταφράζεται σέ σκίσιμο άφισών των μη όρθοδόξων όργανώσεων, σέ ομάδες περιφρούρησης άστυνομικής ύψης πού έξακριβώνουν ταυτότητες και φρονήματα στήν πορεία του Πολυτεχνείου, σέ ξυλοδαρμούς φοιτητών στίς τελευταίες καταλήψεις των ΑΕΙ.

“Όλα έτούτα συμπυκνώνονται στή μεγαλοπρέπεια του έγχρωμου σφυροδρέπανου των γραφείων του Κόμματος, παραπέμπουν στή σταλινική του περιουσία, πού «συμβολοποιημένη και μυθοποιημένη άγλαίζεται μέ τήν άναπόληση των ένδοξων στιγμών της κομμουνιστικής ιστορίας».

“Ένας ακόμη μύθος της «άριστεράς», πού εμφανίζεται όταν πιά ή άριστερά δέν είναι επαναστατική.

Βάσω Κιζήλου

Στή σελίδα ΣΗΜΕΡΑ άπ' τις εκδόσεις ΑΓΩΝΑΣ
τηλ. 324.53.32

ΛΟΥΪ ΑΛΤΟΥΣΣΕΡ

Τί
πρέπει ν' αλλάξει
στό κομμουνιστικό
κόμμα

ΣΗΜΕΡΑ 1

ΜΟΝΤΥ ΤΖΟΝΣΤΟΥΝ

Σοσιαλισμός,
δημοκρατία
και μονοκομματικό
ούστημα

ΣΗΜΕΡΑ 2

ΝΤΟΜΙΝΙΚ ΛΕΚΟΥΡ

Έτεροδοξία
ή
Έπανάσταση;

ΣΗΜΕΡΑ 3

ΝΙΚΟΥ Γ. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ

Η θεωρία του Λένιν
για τό δημοκρατικό
συγκεντρωτισμό

ΣΗΜΕΡΑ 4

ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΤΕΛΑ ΒΟΛΠΕ

Γιά τόν Ντέλα Βόλπε και τήν διαλεκτική: μιά άλλη όπτική

Πιστεύω πώς και ό Ντέλα Βόλπε και ή διαλεκτική του αξίζουν έναν ουσιαστικό διάλογο σ' αναζήτηση τής αλήθειας ή τουλάχιστον τής περισσότερης αλήθειας. Πόσο μάλλον πού, ελπίζω, στή σημερινή συγκυρία, τέτοιες συζητήσεις σχετικά μέ τή μαρξιστική θεωρία μπορούν νά αποτελέσουν ακόμη κίνητρο ή σημείο αναφοράς γιά τούς λίγους έστω εκείνους πού διατηρούν ένα σχετικό ενδιαφέρον. Γι' αυτό, παρακάμπτοντας ακαδημαϊσμούς και δηλώσεις, θά μιλήσω άμεσα γιά τούς ουσιαστικούς λόγους πού μ' όδήγησαν στό νά μεταφράσω τό κείμενο του Ντέλα Βόλπε στό ελληνικά, πιστεύοντας στή χρησιμότητά του.

Προτίμησα ν' ακολουθήσω αυτόν τόν τρόπο άπάντησης στόν Β. Κάλφα (βλ. Β. Κάλφα: Γκαλθάνο Ντέλα Βόλπε: «Γιά τή διαλεκτική», Πολίτης, τ. 28) γιατί νομίζω πώς αξίζει τόν κόπο εκεί πού υπάρχουν βαθύτερες και ουσιαστικότερες διαφορές, όπτικής και ιστορικού καθορισμού, νά φωτίζονται αυτές άκριθώς και όχι άλλες, πολύ μικρότερης άτομικής κλίμακας, πού μόνο τήν αύταρέσκεια και δέν ξέρω ποιές άλλες ίσως ακαδημαϊκές βλέψεις μπορεί νά έξυπηρετούν.

Όσοι έτυχε νά έχουν τό ιδεολογικό τους ξύπνημα και τή διαμόρφωσή τους στό άμέσως πριν τό '67 χρόνια θυμούνται σίγουρα τά βασικά βιβλία πού μελετούσαν: «Βασικές άρχές τής φιλοσοφίας» του Πόλιτσερ, «Ιστορικός ύλισμός» του Μπουχάριν, τά «Έγχειρίδια» τής Ακαδημίας Έπιστημών τής ΕΣΣΔ, «Άρχές τής Διαλεκτικής Λογικής» του Ρόζενταλ, και θά μπορούσε νά προστεθεί ίσως λίγος Ένγκελς στίς πιά, ός μου έπιτραπεί, νατουραλιστικές του παραλλαγές.

Τό «Κεφάλαιο» του Μάρξ άκούγεται πού και πού αλλά από τούς φοιτητές κυρίως τών Οικονομικών Έπιστημών και δέ νομίζω νά πήγαινε τό μυαλό πολλών πέρα από τήν άρχική σώρευση και τήν ύπεραξία, στή στενά οικονομική τής πάντα πλευρά.

Ήταν ό Πουλαντζάς τό '66, στή Β' Έβδομάδα Μαρξιστικής Σκέψης, πού μίλησε γιά πρώτη φορά γιά τήν «περίφημη Εισαγωγή του '57» του Μάρξ και θυμάμαι πέρασε καιρός μέχρι ν' ανακαλύψουμε πώς ήταν μεταφρασμένη και στό ελληνικά από τόν Πουλιόπουλο, σάν παράρτημα στήν «Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας». Μάλιστα, αν δέν κάνω λάθος, πέρασε τόσος καιρός πού ήταν πιά

δικτατορία και είχε γίνει επανέκδοση τής παλιός μετάφρασης από τούς «Νέους Στόχους».

Είναι φανερό, λοιπόν, πώς οι πρώτες αυτές προσεγγίσεις στό μαρξισμό και πιά συγκεκριμένα στή μαρξιστική διαλεκτική - πού ήταν τότε σκέτη διαλεκτική, δέν διακρινόταν από καμιά άλλη, δείγμα κι αυτό του θεωρητικού επιπέδου - είχαν περισσότερο πολιτικό παρά θεωρητικό χαρακτήρα.

Οι άνησυχίες και τά ενδιαφέροντα περνούσαν μέσα από τό καζάνι τής πολιτικής, καυτό τήν εποχή εκείνη, και έφταναν σέ κάποια γραφτά κείμενα μέσα από ένα ένστικτο θά 'λεγα περισσότερο, μέσα από μιά τυφλή αναζήτηση.

Πολιτική, λοιπόν, αναζήτηση τής μαρξιστικής θεωρίας. Άλλά ποιάς μαρξιστικής θεωρίας στήν ουσία; Μιάς μαρξιστικής θεωρίας πού στερούσαν δύο βασικά στοιχεία: α) τόν ίδιο τό Μάρξ και τό έργο του, και β) τά σύγχρονα εύρωπαϊκά μαρξιστικά ρεύματα. Γιατί, ασφαλώς, δέ σωζόταν ή κατάσταση μέ τίς άξέπαινες αλλά τόσο άνεπαρκείς και, γιατί νά μήν τό πούμε, χτυπημένες προσπάθειες τής «Επιθεώρησης Τέχνης», πού δημοσίευε όσο τής ήταν δυνατό όρισμένα σύγχρονα μαρξιστικά άρθρα.

Μέ τόν έρχομό τής δικτατορίας ήρθε πιστεύω μιά άνατροπή, αν όχι τά πρώτα πρώτα χρόνια, πάντως από τό '70 και μετά, όταν ή αντίσταση είχε περάσει τήν πρώτη τής φάση. Κάποια βιβλία άνοίχτηκαν περισσότερο και κάποια αναζήτηση στόν εύρωπαϊκό χώρο τών ιδεών έκδηλώθηκε. Αυτό είχε τό έξής αποτέλεσμα: «Άνθρωποι μέ σοβιετικής άπόχρωσης μαρξιστική διαμόρφωση νά θρεθούν μπροστά σέ κείμενα πού μιλούσαν γιά έναν άλλο μαρξισμό σέ μιά άλλη μαρξιστική γλώσσα, πράγματα άγνωστα ως εκείνη τή στιγμή, τροφοδοτημένα από άλλες ρίζες και παραδόσεις.

Πρέπει νά όμολογήσω πώς γιά μένα ό ιταλικός κυρίως μαρξισμός υπήρξε, άπ' αυτή τήν άποψη, μιά άποκάλυψη. Και πιά συγκεκριμένα, μέ τόν Ντέλα Βόλπε και τή διαλεκτική του,* τό κυρίαρχο γιά μένα στοιχείο ήταν ή άντιπαράθεση δύο πολύ έντονα διαφορετικών μαρξισμών πού άποκαλύφθηκαν μπροστά μου: του μαρξισμού του έγχειριδίου τής Ακαδημίας, ός τόν πώ έτσι χοντρικά, και του σύγχρονου ζωντανού εύρωπαϊκού μαρξισμού.

Ποιά συγκεκριμένα, επί τών κειμένων, ήταν ή άντιπαράθεση αυτή στήν περίπτωση του Ντέλα Βόλπε; θά φέρω μερικά παραδείγματα:

Gutenberg
 ΣΟΛΩΝΟΣ 103-ΤΗΛ.3600.127, 3629.402
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ:
 ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ - ΦΡ. ΕΓΚΕΛΣ
Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
Β' ΤΟΜΟΣ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
 ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ - ΚΩΣΤΑΣ ΦΙΛΙΝΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
 ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ
ΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ
 ΖΗΤΗΣΤΕ ΤΟΝ ΓΕΝΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟ
 ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ GUTENBERG

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

- Έκει όπου στα «Εγχειρίδια» τὰ πάντα ἀνάγονταν σέ θέσεις-ἀντιθέσεις-συνθέσεις, ποσότητες καί ποιότητες, βάσεις καί ἐποικοδομήματα καί ἀπέραντες ἀρμονικές (ἀκόμη καί ὅταν βρισκόνταν σέ σύγκρουση) διαδικασίες ἐξέλιξης, γεμάτες ἠθική φιλοσοφιάζουσα πίστη στήν τελική νίκη τοῦ Καλοῦ - ἡ ἀνάλυση τοῦ Ντέλα Βόλπε ἔβαζε τήν ἱστορία, ἔστω πάντα φιλοσοφικά, μέσα ἀπό τό συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας, τόν καπιταλιστικό, τονίζοντας τίς *εἰδικές* διαφορές, κάνοντας κριτική στήν ἀστική σκέψη γιά τίς πραγματικές της ταυτολογίες, ταυτολογίες τοῦ πραγματικοῦ πού πρέπει νά ἐξηγηθεῖ.

- Έκει όπου τὰ «Εγχειρίδια» ἀνεπτύσσαν ἀπέραντες ἐπιχειρηματολογίες γιά τό κατά πόσο ὁ κόσμος μπορεῖ νά γίνει γνωστός, κάνοντας ὀριμεία κριτική στά... καταφύγια τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ Ντέλα Βόλπε καταπιανόταν νά μᾶς κάνει γνωστό τόν «κόσμο» μέ τίς ἀναλύσεις του γιά τήν καπιταλιστική παραγωγή καθώς ὁ ἴδιος *ξαναδιάβαζε* καί παρέθετε τό Μάρξ.

- Έκει ὅπου ὁ Δαρβίνος ἀνακηρύσσονταν σέ κεντρικό πρόσωπο τῶν νέων ἀνακαλύψεων, ὁ Ντέλα Βόλπε διακήρυξε τήν πίστη του στή μή ἐπαναληψιμότητα τῆς ἱστορίας καί ἔκανε καθαρῇ τή διάκριση τῶν νόμων της ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες.

- Έκει ὅπου ὁ Χέγκελ ἦταν ἀπλά ἡ διαλεκτική μέ τό κεφάλι κάτω, ὁ Ντέλα Βόλπε ἔφερε σέ φῶς, μέσα ἀπό μιά ἐξαντλητική ἀνάλυση τῶν μαρξικῶν κειμένων, ὀλόκληρη τήν τομή τῶν ἐννοιῶν τοῦ Μάρξ καί τόν κύκλο τῆς χεικελιανῆς ὑπόστασης καί ὑποστασιοποίησης.

Αὐτά ἐνδεικτικά γιά νά μή μιλήσουμε γιά τήν ὀπτική τοῦ *προσώπου*, τήν ἐλευθερία, τό σοσιαλισμό, τήν *πρακτικότητα* τοῦ ὑλιστικοῦ λόγου, κλπ. κλπ.

Μέ τὰ παραπάνω πιστεύω νά γίνεται φανερή ἡ πολύ συγκεκριμένη πολιτική - ἰδεολογική σημασία μιᾶς γνωστικῆς διαδικασίας κάθε ἄλλο παρά μαθητικοῦ τύπου, τέτοια πού λίγο πολύ χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος τῶν ἐλλήνων διανοομένων πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μαρξισμό σ' ἕνα ἐπίπεδο πού δέν ἦταν τό ἀκαδημαϊκό ἐκεῖνο.

Λέγοντας αὐτά δέ θέλω νά κάνω οὔτε ἀντιπαραθέσεις οὔτε ἀξιολογήσεις, ἀλλά θέλω νά δείξω κάποιες ἱστορικές συγκυρίες καί διαδικασίες πού χωρίς τή γνώση τους κινδυνεύουμε νά συγχέουμε μερικές φορές τίς μαχόμενες γνωστικές ἀνάγκες καί ἀξιώσεις μέ ἄλλου τύπου θεσμοθετημένες πρωτοβουλίες ἢ ὑπηρεσίες.

Μ' αὐτό τό πνεῦμα, ἄς σημειωθεῖ, εἶναι γραμμένος, γιά τόν καλόπιστο φυσικά ἀναγνώστη, καί ὁ Πρόλογος στήν ἐλληνική ἐκδοση τοῦ Ντέλα Βόλπε, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ προσπάθεια ἀναγνώρισης ἐνός ἄλλου προσώπου τοῦ διανοομένου - τοῦ διανοομένου *πολιτικοῦ μέσα* καί ἀπό τήν *εἰδική* του δραστηριότητα - ἀπέναντι στίς κομματικές πολιτικές ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς ('76) πού ἤθελαν τό διανοομένο πολιτικά μὴ διανοομένο. Κι ὁ Ντέλα Βόλπε, γιά μένα ἐκείνη τήν ἐποχή ἐρχόταν, τόσο μέ τό ἔργο ὅσο καί μέ τήν καθόλου προσωπικότητά του, πρὸς ἐνίσχυση μιᾶς τέτοιας διεκδίκησης.

Αὐτή, λοιπόν, μέ πολύ ἀπλές καί καθαρές κουβέντες, ἦταν ἡ δική μου προσέγγιση τοῦ Ντέλα Βόλπε. Οὔτε παραπάνω οὔτε λιγότερο. Κι ὅλα αὐτά τὰ ἔγραφα ὄχι μόνο γιά πιστεύω πῶς καλὸ εἶναι νά βρισκομε τήν τόλμη νά μιᾶμε μέ δικά μας λόγια γιά μᾶς τοὺς ἴδιους, ἀλλά καί γιά τίς πρέπει νά ἀνιχνεύσουμε τίς συγκυρίες καί τίς ἱστορικές καί μορφωτικές προϋποθέσεις τῆς διανοητικῆς μας διαμόρφωσης. Μιᾶς διαμόρφωσης πού εἶναι διαφορετική στίς διάφορες ομάδες καί χρόνους ἀλλά πού στό σύνολό της δίνει τό δυναμικό πού ὑπάρχει σήμερα.

Τώρα, σχετικά μέ τίς μεταφράσεις,

Φαίνεται πῶς τὰ ἐλαφρυντικά πού ἔχει γίνει συνήθεια νά ἐπικαλοῦνται οἱ μεταφραστὲς καί πού καυτηριάζει ὁ Β. Κάλφας δέν τὰ ἀπέφυγε οὔτε ὁ ἴδιος μιλώντας στόν πρόλόγο τοῦ γιά

«ἰδιαίτερη δυσχέρεια» καί «νοηματική ἀπόδοση» τοῦ κειμένου ἐναντί τῆς «διατήρησης τῆς σύνταξης». Ὅμως αὐτό δέν μπορεῖ νά καλύπτει: α) τήν προσθήκη καί ἀφαίρεση οὐσιωδῶν λέξεων τοῦ κειμένου. Ἀναφέρω μόνο ἐνδεικτικά: τό «λογικο-γνωσιολογικό» μεταφράζεται κατά τό ἥμισυ, δηλαδή «γνωσιολογικό» τό «παρά τῆ θέλησή του» θεωρεῖται περιττό καί παραλείπεται ἐντελῶς ἡ «σύγχρονη ἐπιστήμη» μένει σκέτη «ἐπιστήμη» τὰ «δεδομένα» παίρνουν ἕνα πρόσθετο προσδιορισμό καί γίνονται «ἀστήρικτα δεδομένα».

β) Τῆ μετατροπή δύο ὀλόκληρων κομματιῶν τοῦ κειμένου σέ... ὑποσημειώσεις.

γ) Τῆ μεταφραστική ἀπόδοση τοῦ «ὑλιστῆ» (materialista) σέ «ὑλισμό», τοῦ «φορμαλιστῆ νεοθετικιστῆ» (formalista neopositivista) σέ «νεοθετικιστικό φορμαλισμό», τοῦ «ἀντιθετικῆς» (contradditorietà) σέ «ἀντιθετικό», τῆς «δυσκολίας», «ταλαιπωρίας» (travaglio) σέ «διαπραγματεύση», τοῦ «καταγγέλλω» (denuncia) σέ «ἐπισημαίνω», κλπ. κλπ.

Αὐτά ἐνδεικτικά μόνο καί μέ... *διακριτικότητα*, γιά μιά ὑποδειγματική μετάφραση μιᾶς σελίδας. Καί γιά νά ἐρθομε στό ἄλλο σκέλος. Ἡ ἀπόδοση τῆς λέξης *discreto* σέ *διακριτικό* (ἐννοεῖται *στοιχείο*), πού ἀκολουθεῖται λίγο παρακάτω ἀπό τήν πιό καθαρῇ «διακεκριμένο», νομίζω πῶς καλύπτει τήν ἔννοια τοῦ Ντέλα Βόλπε. Θά πρέπει βέβαια νά παραδεχτώ πῶς ἡ παρατήρηση τοῦ Β. Κάλφα γιά τήν ἀπόδοση τῆς *discretezza* σάν

ΔΙΑΒΑΣΤΕ

τεῦχος 28

- Τὰ «Ἡμερολόγια» τοῦ Γιώργου Σεφέρη
- Ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς μιλάει γιά τό ἔργο του
- Ὁ Ignazio Silone
- Τὰ λεξικά τῆς νέας ἐλληνικῆς

ἀνανεωμένο - πολυσέλιδο - υπεύθυνος

σύνθεσης σέ μία ύποσημείωση του κειμένου είναι πράγματι δστοχη στή συγκεκριμένη περίπτωση, μολονότι ή λέξη έχει κι αὐτή τήν έννοια.

Κλειόνοντας, θέλω νά πῶ δυό λόγια γιά τίς ἐπιφυλάξεις του Β. Κάλφα σχετικά μέ τήν ἐπιλογή τῶν τριῶν δοκιμῶν πού περιλαμβάνει ή ἐκδοσὴ του «Ὀδυσσεά». Παίρνοντας ὑπόψη διτι ή «Λογική» του Ντέλα Βόλπε ήταν δύσκολο νά μεταφραστῆ καί νά ἐκδοθῆ, θέλησα νά μεταφράσω στά ἑλληνικά κάτι πού θά εἶχε μιά αὐτοτέλεια καί ἐπάρκεια καί θά ἦταν ἐπίσης μικρό σέ ὄγκο. Χρήσιμο θά ἦταν νά παραθέσω τά λόγια του Ἰταλοῦ ἐκδότη του Ντέλα Βόλπε σχετικά μέ τά τρία δοκίμια πού περιλαμβάνονται στόν τόμο τῆς «Λογικῆς»: «Προστέθηκαν ἐδῶ [σάν παράρτημα στή «Λογική»] μερικὲς πιό πρόσφατες μελέτες, [έννοεῖ τά τρία δοκίμια] στίς ὁποῖες, σύμφωνα μέ ἐπανειλημμένες διαθεβαιώσεις του ἴδιου του συγγραφέα, ἔχουν ἐναποθεθῆ παραπέρα ἀναπτύξεις καί λογικομεθοδολογικὲς ἐμβαθύνσεις αὐτῆς τῆς ἐρευνας».

Ἡ ἀπάντηση του συνεργάτη μας Βασίλη Κάλφα

«Ποιό συγκεκριμένα, ἐπὶ τῶν κειμένων»

Ὁμολογῶ διτι δυσκολεύτηκα πολύ νά καταλάβω τήν ἀπάντηση τῆς κ. Ζορμπά. Ὑποτίθεται πῶς τό γράμμα τῆς σκόπευε στήν «ἀναζήτηση τῆς περισσότερης ἀλήθειας» καί στό «φωτισμό τῶν βιθύτερων διαφορῶν ὀπτικῆς καί ἱστορικοῦ καθορισμοῦ» (;) Ἀφοῦ λοιπόν ἐγώ ἔγραψα ἕνα ἄρθρο πού φιλοδοξοῦσε νά ἐκθέσει τό ἔργο του Della Volpe, τότε μιά διαφορετικὴ ὀπτικὴ θά ἔπρεπε νά κρίνει καί νά ἀπαντᾷ στίς δικές μου θέσεις. Τότε ὅμως τί θέση ἔχει ὅλη αὐτὴ ἢ σκιαγράφηση τῆς προσωπικῆς τῆς πορείας καί τῆς προσωπικῆς τῆς προσέγγισης του μαρξισμοῦ – κατά τά ἄλλα ἀπόλυτα σεβαστῆ, φυσικά, ὅπως κάθε προσωπικὴ πορεία.

Χρειάστηκε νά διαβάσω πολλές φορές τό γράμμα καί νά προσπαθῶ νά ἀποκριπτογραφῶσά ἐκφράσεις ὅπως: «ἀκαδημαϊκὲς θλέψεις», «φιλαρέσκεια», «ἄλλου τύπου θεσμοθετημένες πρωτοβουλίες ἢ ὑπηρεσίες» (!), «ἀκαδημαϊκὴ ἐνασχόληση μέ τόν μαρξισμό», πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀναφέρονταν σέ μένα, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά: «μαχόμενες γνωστικὲς ἀνάγκες καί ἀξιώσεις», «πολιτικός διανοούμενος», «τόλμη νά μιλάμε μέ τά δικά μας λόγια», «ἀπλὲς καί καθαρὲς κουβέντες», πού χαρακτηρίζουν τὴ στάση τῆς κ. Ζορμπά.

Καί τότε μόνο, συντετριμμένος, κατάλαβα, διτι μέ τὴ στάση μου εἶχα ὀριστικά τοποθετηθῆ ἐκτός μαρξ-

«Ὅσο γιά τὴ «σχετικὴ αὐτοτέλεια» του κομματιοῦ πού ἀποφάσισε νά μεταφράσει γιά τόν «Πολίτη» ὁ Β. Κάλφα, φτάνει νά σκεφτῆ κανεὶς πῶς ἀποτελεῖ τὴ μιάμιση τελευταία σελίδα ἐνός δοκιμίου δεκαεννιά ὀλόκληρων σελίδων πού ἀρχίζει μάλιστα μέ τὴ φράση: «Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά»...

Καί μιά τελευταία λεπτομέρεια. Τό κείμενο πού μεταφράζει ὁ Β. Κάλφα δέν εἶναι γραμμένο μετὰ τό 1965, ὅπως μᾶς διαβεβαιώνει στόν κατατοπιστικό του πρόλογο, προσθέτοντας μάλιστα, πρὸς ἀποφυγὴ λάθους, πῶς εἶναι κείμενο τῆς τελευταίας τριετίας τῆς ζωῆς του Ντέλα Βόλπε, μιά καί περιέχεται στήν ἐκδοσὴ τῆς «Λογικῆς» του 1956.

Μυροσίνη Ζορμπά

* Ἀναλογικά θά μπορούσα νά κάνω ἕναν ἀπολογισμό γιά ὅλους τούς ἰταλούς συγγραφείς πού παρουσίασε στά ἑλληνικά ὁ «Ὀδυσσεάς», μιά καί ἡ ἰδεολογικὴ μου σχέση μαζί τους ὑπῆρξε του ἴδιου τύπου.

στικῆς παράδοσης. Καί, ὅπως φυσικά ἦταν ἐπόμενο, εἶχα χάσει καί ἐκεῖνο τό ταξικό ἐνστικτο, πού καταφέρνει μέ ἀμεσότητα καί χωρὶς ἀκαδημαϊκὲς ἀναζητήσεις, νά διακρίνει τό σωστό ἀπὸ τό λάθος

Ἀποφάσιμα λοιπόν, μέ καρτερία, νά παραδεχτῶ τήν ὀριστικὴ διαγραφὴ μου καί νά συνεχίσω νά κάνω τόν δικηγόρο του διαβόλου. Νά προσπαθῶ δηλαδὴ νά δείξω ποιά εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς κ. Ζορμπά γιά τόν Della Volpe, «ἐπὶ τῶν κειμένων», κατά τήν ἐκφρασὴ τῆς.

Τέσσερις λοιπόν θέσεις παραθέτει ἡ κ. Ζορμπά, γιά νά χαρακτηρίσει τόν μαρξισμό του D.V. σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν σοβιετικὸ μαρξισμό. Ἡ τέταρτη, (ἢ ἀντι-χεγγελιανὴ τοποθέτηση του D.V.), ἔχει σάν διαπίστωση τήν ἰσχὺ ἐνός πασίγνωστου κλισέ, πού ἀπὸ μόνο του δέν λείει καί πολλά πράγματα. Μένουν λοιπόν 3 θέσεις, πού θά προσπαθῶ νά ἀνασυνθέσω: 1η θέση: 1) Στὴν ἀφηρημένη παράθεση διαλεκτικῶν σχημάτων («θέση-ἀντίθεση-σύνθεση», «ποιότητα - ποσότητα» κλπ) του σοβιετικοῦ μαρξισμοῦ, ὁ D.V. ἀντιπαραθέτει τήν «ἱστορία, ἔστω πάντα «φιλοσοφικά» (;), μέσα (;) ἀπ' τόν καπιταλισμό...»

Ὑποστηρίζω τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Ἀπὸ τό σύστημα του D.V. ἀπουσιάζει κάθε προβληματικὴ τῆς ἱστορίας καί κάθε συγκεκριμένη ἀνάλυση του καπιταλισμοῦ. Δέν ἀσχολεῖται μέ τήν

ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ ἀποκλειστικά μέ τήν ἀνασύνθεση τῆς διαδοχῆς τῶν ἰδεῶν καί μάλιστα τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ξεκινᾷ τὴν λογικὴ του ἀπ' τούς προσωκρατικούς καί καταλήγει στό Λογικὸ Θετικισμό, χωρὶς νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν «κοινωνιολογία» τῆς γνώσης, πού ἀνασυνθέτει. Ἄλλωστε ἕνα ἀπ' τά πιό χαρακτηριστικά καί τά πιό πολυσυζητημένα σημεῖα του ἔργου του εἶναι ἡ αὐτονομία τῆς γνώσης πού φαίνεται νά προϋποτίθεται στό σύστημά του.

Ὅσο γιά τόν καπιταλισμό, ὑπάρχει μόνο σάν πραγματικότητα καί ὄχι σάν πεδίο ἀνάλυσης. Ἡ κλασικὴ ἀντίθεση του ἰταλικοῦ ἱστορισμοῦ στό σύστημα του D.V., στήριχθηκε κατά κύριο λόγο στό «θεωρητικὸ» χαρακτήρα του ἔργου του καί στήν ἀπουσία συγκεκριμένης ἀνάλυσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

2η θέση: 2) «ἐκεῖ ὅπου τά ἐγχειρίδια ἀνέπτυσαν ἀπέραντες ἐπιχειρηματολογίες γιά τό κατά πόσο ὁ κόσμος μπορεῖ νά γίνει γνωστός, κάνοντας δρμεῖα κριτικὴ στά... καταφύγια του ἰδεαλισμοῦ, ὁ D.V. καταπιάνεται νά μᾶς κάνει γνωστὸ τόν «κόσμο» μέ τίς ἀναλύσεις γιά τήν καπιταλιστικὴ παραγωγή καθὼς ὁ ἴδιος ξαναδιάβαζε καί παρέθετε τόν Μάρξ» (Μ. Ζορμπά).

Ἄν δεχτοῦμε διτι αὐτὴ ἢ περιεργὴ πρόταση ἔχει κάποιο νόημα, τότε ἀποτελεῖ πλήρη παρανόηση του ἔργου του D.V. Προσπάθησα νά δείξω καί στό ἄρθρο μου, διτι ἡ προσπάθεια του D.V. εἶναι ἡ θεμελίωση μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης, ἢ κατασκευὴ γνωσιολογικῶν ἐργαλείων καθολικῆς ἰσχύος. Αὐτό τό νόημα ἔχει ἡ κριτικὴ του τῆς γνωσιολογίας του Πλάτωνα καί του Κάντ, του συλλογισμοῦ του Ἀριστοτέλη, τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς του Χέγκελ. Αὐτό τό νόημα ἔχει ἡ μορφοποίηση τῆς «συγκεκριμένης ἀφαίρεσης», δηλαδὴ τῆς μαρξιστικῆς μεθόδου ἰδιοποίησης του πραγματικοῦ. Αὐτό τό νόημα τέλος ἔχει ὁ περιφημος κύκλος «συγκεκριμένο-ἀφηρημένο-συγκεκριμένο», πού σκιαγραφεῖ τὴν λογικὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Τό πρόβλημα λοιπόν του D.V. εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γνωρίζουμε τόν κόσμο, ἢ μέθοδος τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης καί φυσικά ὄχι «οἱ ἀναλύσεις γιά τήν καπιταλιστικὴ παραγωγή», ὅπως ὑποστηρίζει ἡ κ. Ζορμπά.

Ἡ χειρότερη ὅμως εἶναι ἡ τρίτη θέση τῆς κ. Ζορμπά:

3η θέση: «... ὁ D.V. διακήρυσε τήν πίστη του στήν μὴ ἐπαναληψιμότητα τῆς ἱστορίας καί ἔκανε καθαρὴ τὴν διάκριση τῶν νόμων τῆς ἀπὸ τίς φυσικὲς ἐπιστήμες» (ἢ ὑπογράμμιση δική μου). Ἐδῶ πᾶ φαίνεται διτι ἡ κ.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Ζορμπά, όχι μόνο δεν έχει διαβάσει τη «Λογική» του D.V., αλλά ούτε και το άρθρο μου, στο οποίο υποτίθεται ότι «άπαντά». Γιατί τό σημείο αυτό του συστήματος του D.V. είναι τόσο εκδηλο και γνωστό, πού θεώρησα σωστό νά παραθέσω αὐτούσια τὰ λόγια τοῦ ἴδιου (Πολίτης, 28, σελ. 28).

Λέει λοιπόν ὁ D.V.: «Δέν μπορούμε νά διακρίνουμε μιά "φιλοσοφική" λογική, πλάι στήν επιστημονική λογική, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία... εἶναι ἐπιστήμη, μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τῆς ἱστορίας-ἐπιστήμης ἢ (ὕλιστικῆς) ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας» (Logica, σελ. 205). Καί ὅλη ἡ προσπάθειά του συνίσταται στήν ἀπόδειξη ὅτι «... δέν ὑπάρχει παρά μιά ἐπιστήμη ἀφοῦ ὑπάρχει μιά μέθοδος, δηλ. μιά λογική ἢ ὕλιστικῆ λογική: τῆς σύγχρονης ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης» (Logica, σελ. 204 καί 215).

Τό σημείο θέβαια αὐτό εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας, πολυσυζητημένο καί ἀμφιλεγόμενο ἀκόμα καί μέσα στήν ἴδια τήν ἀσταθή «σχολή» τοῦ D.V.

Ὁ G. Vacca βρίσκει στό σημείο αὐτό μιά χεγγελιανή ἐπίδραση (G. Vacca: *Scienza, Stato e Critica di classe*), ἐνῶ ὁ L. Colletti θεωρεῖ τήν προσπάθεια τοῦ D.V. ἀποτυχημένη καί ὁ ἴδιος ξαναγυρίζει στήν καντιανή διάκριση φυσικῶν καί ἱστοριοερμηνευτικῶν ἐπιστημῶν (L. Colletti: *Intervista filosofica-politica*).

Γιά νά καταλήξω τώρα.

Ἡ κ. Ζορμπά φαίνεται ὅτι εἶδε τό ἔργο τοῦ D.V. μέσα ἀπό μιά στρεβλή σκοπιά. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στήν πραγματικότητα δέν γνωρίζει τό ἔργο τοῦ D.V., ἀλλά μιά ὀμιχλώδη ἀντισταλινική σύνθεση. Δυστυχῶς τό ταξικό ἔνστικτο καί ἡ «μαχόμενη πολιτική» στάση μπορεί νά ἐπιδρῶν σ' ἄλλα πεδία, ὅχι ὅμως στήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ἐτσι ὁ D.V. (κάθε ἄλλο παρά σταλινικός θέβαια), δέν διατάζει νά ἀναφέρεται ἐπανεληγμένα στόν Ζντάνοφ, (15, 16, 204, 205, 297) καί στόν Στάλιν (Logica, σελ. 189, 190, 204, 205), υἱοθετώντας ἐπιμέρους ἀπόψεις τους. Τίς ἀναφορές αὐτές τίς διατηρεῖ στίς ἐπανεληγμένες ἐκδόσεις τῆς Λογικῆς του, ὅπως τίς διατηροῦν καί οἱ Ἰταλοί ἐκδότες του, μετά τόν θάνατό του.

Στήν κριτική τῆς μετάφρασής μου, ἡ κ. Ζορμπά χρησιμοποίησε τήν μέθοδο τοῦ Ἰταλο-ἐλληνικοῦ λεξικοῦ. Κατόρθωσε δηλαδή νά βρεῖ στό κείμενό μου λέξεις πού δέν ἀντιστοιχοῦν στίς ἐνδείξεις τοῦ λεξικοῦ. Καί τίς ὑπέδειξε. Ἄν θέβαια μιά μετάφραση ἦταν ἐφαρμογή τῶν ἐνδείξεων ἑνός λεξικοῦ, τότε οἱ ἐκδότες θά εἶχαν λύσει ἀπό καιρό παρόμοια προβλήματα, χρησιμοποιώντας ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές. Ἡ μετάφραση ὅμως ἔχει ἀποδειχθεῖ, δυστυ-

χῶς γιά ὄλους μας, πολύ πιά πολύ-πλοκή διαδικασία. Ἐτσι μιά κριτική θά ἔπρεπε νά ἀναγνωρίσει ὡς ἐλάχιστη νοηματική ἐνότητα τή φράση καί ὄχι τή λέξη (μέ ἐξαίρεση τήν ἀπόδοση ὄρων καί τίς... τερατολογίες).

Στήν συγκεκριμένη λοιπόν περίπτωση, δέν ἄλλαξα μόνο αὐτά πού κατηγορεῖ ἡ κ. Ζορμπά, ἀλλά καί ἄλλα πολλά, πού δέν καταλαβαίνω γιατί δέν τά ἀναφέρει (γιά παράδειγμα δέν μετέφρασα κατά λέξη τό «fare di ogni erba fascio», πού σημαίνει περίπου «μεπεδεύω τ' αὐγά μέ τὰ πασχάλια», κλπ). Ἄν ὅμως ἡ μετάφραση εἶναι ταυτόχρονα ἰδιοποίηση καί νοηματική ἐρμηνεία, αὐτό σημαίνει ὅτι ἐπιδιώκει μιά συνοχή καί μιά αὐτοτέλεια σάν ἀποτέλεσμα. Καί εἶναι ὑποχρεωμένη νά σεβαστεῖ τούς κανόνες σύνταξης καί σημασιολογίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καθῶς καί τήν ἀντοχή τοῦ πιθανοῦ ἀναγνώστη.

Ἐτσι πιστεύω ὅτι ἡ ἐλληνική γλώσσα, ἀντίθετα μέ τήν Ἰταλική, προτιμᾷ τό ἀφηρημένο οὐσιαστικό ἀπ' τό οὐσιαστικό πρόσωπο, στήν πρόταση «μόνο ὁ ὕλισμός (ἢ ὁ ὕλιστής) συλλαμβάνει τό ὄριο τῆς λογικῆς... καί ἐπισημαίνει...», ὅταν φυσικά ἡ πρόταση αὐτή λέγεται μέ γενική ἔννοια. Τό ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει μέ τήν ἀντοχή τῆς γαλλικῆς γλώσσας, γι' αὐτό καί οἱ δύο μεταφραστές τοῦ κειμένου (R. Paris, Grasset 1974 καί P. Methays Complexe 77) προτιμοῦν τή δική μου ἀπόδοση. Θά ἦταν ὅμως γενικότερα χρήσιμο στήν κ. Ζορμπά

νά συμβουλευτεῖ τή γαλλική ἐκδοση τοῦ Ρουσό καί Μάρξ, πού ἐγινε μέ ἐπιλογή κειμένων καί μεταφραστική ἐπιμέλεια τοῦ ἴδιου τοῦ D.V. (δές AVERTISSEMENT σελ. 49-52). Θά ἔβλεπε ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος ὁ D.V. μπορεί νά λύσει ὅλα τὰ προβλήματα του μέ Ἰταλο-γαλλικό λεξικό καί καταφεύγει σέ παραφράσεις. Ἡ φρίκη τῆς κ. Ζορμπά γιά τήν ἐπιλογή μου νά μετατρέψω κείμενο (πίο σωστά παρενθετικό κείμενο) σέ ὑποσημείωση, θά μετρίαζόταν ἂν γνώριζε τήν ἀφθονία καί τή λειτουργικότητα τῶν ἐνθετων στοιχείων λόγου στόν D.V. (ὑποσημειώσεις, ἀγκύλες, παρενθέσεις, παύλες). Ὅσο γιά τήν αὐτοτέλεια τοῦ κειμένου πού μετέφρασα, ἐπαναλαμβάνω ὅτι δέν εἶναι ἀπ' τή Λογική, ἀλλά ἀπό τήν Ἰταλική ἐκδοση τοῦ '64 τοῦ Ρουσό καί Μάρξ, ὅπου ὑπάρχει αὐτόνομο σάν παράρτημα. Τήν αὐτόνομησή του, καί τήν ἐλαφρή διαφοροποίησή του ἀπ' τό κείμενο τῶν 19 σελίδων, πού ἀναφέρει ἡ κ. Ζορμπά καί ἐγώ στήν εἰσαγωγή μου, δέν τήν ἀποφάσισα ἐγώ ἀλλά ὁ D.V.

Τελικά, καί ἐγώ πιστεύω ὅτι ὁ D.V. καί ἡ διαλεκτική του ἀξίζουν ἕναν «οὐσιαστικό διάλογο». Κάθε διάλογος ὅμως δέν εἶναι ἀναγκαστικά οὐσιαστικός. Γι' αὐτό πιστεύω, ὅτι οἱ σελίδες τοῦ Πολίτη πού φιλοξένησαν αὐτόν τόν «διάλογο» θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν πιά χρήσιμα.

B. Κάλφας

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Περιοδικό β' χρόνος 2002, τεύχος 6, Σεπτέμβριος - Νοέμβριος '79, 128 σελ. 80

Τριμηνιαία ἐκδοση ἐπιστημονικῶν προβληματισμῶν καί παιδιῶν.

Περιφερειακή Ἀνάπτυξη ● Ἀστικά Κέντρα
Ἐπένδυση καί Συσσώρευση Κεφαλαίου
Σύστημα Οἰκισμῶν
Ἀστικοποίηση ● Συγκοινωνίες
Κρίση τοῦ Θεσμοῦ τῆς Οἰκογένειας
Ἡλιακή Ἐνέργεια